

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць
Випуск 1

ISBN 978-966-2399-10-3

9 789662 399103 >

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
Збірник наукових праць. Випуск 1

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Київ-2011

УДК 94(477):351.858
ББК 63.3(4УКР)63
Д36

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 18533-7333P від 29 грудня 2011 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту
національної пам'яті (протокол № 2 від 26 серпня 2011 року)*

Головний редактор – Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Заступники головного редактора:
Кривошея В.В., доктор історичних наук
Веденєєв Д.В., доктор історичних наук
Відповідальний секретар – Омельченко О.В., кандидат історичних наук

Редакційна колегія

Бойко О.Д., доктор політичних наук,
Буряк Л.І., доктор історичних наук,
Вашкевич В.М., доктор філософських наук,
Верба І.В., доктор історичних наук,
Ганжуров Ю.С., доктор політичних наук,
Левенець Ю.А., доктор політичних наук, академік НАН України,
Любовець О.М., доктор історичних наук,
Олійник Б.І., академік НАН України,
Онищенко О.С., доктор філософських наук, академік НАН України,
Рафальський О.О., доктор історичних наук,
Смолій В.А., доктор історичних наук, академік НАН України,
Табачник Д.В., доктор історичних наук, академік НА правових наук України,
Шемшученко Ю.С., доктор юридичних наук, академік НАН України

Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу.

Д36 Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць.

Випуск 1. – К.: Стилос, 2011. – 332 с.

ISBN 978-966-2399-10-3

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені теоретичним проблемам національної пам'яті, впливу на національну пам'ять державотворчих та цивілізаційних здобутків українського народу, важливих подій та процесів вітчизняної історії, місцю національної пам'яті у суспільно-політичному житті України.

УДК 94(477):351.858
ББК 63.3(4УКР)63

*Збірник заснований 2011 року
Виходить щорічно*

ISBN 978-966-2399-10-3

© Український інститут національної пам'яті
© Камінська А., обкладинка, 2011
© ТОВ «Стилос», видання, 2011

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Національна пам'ять виступає важливою складовою самоідентифікації та консолідації народів, що населяють Україну, в єдину громадянську спільноту – Український народ. Відновлення й збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, цивілізаційні досягнення, бойову й трудову звитягу, історичні трагедії сприятиме єднанню громадянства та мобілізації духовних сил й будівничого потенціалу Українського народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України. Національна пам'ять сприятиме творчому використанню історичного досвіду та цивілізаційної спадщини, кращих рис традиційної ментальності українського народу, безперервному духовному зв'язку між поколіннями, вихованню поваги до спільного минулого, гордості за досягнення предків й пошани до їх жертвності.

Існують різні наукові погляди щодо змісту поняття «національна пам'ять», і колективне завдання науковців, зокрема, полягає у подальшому розвитку понятійно-категоріального апарату студій цього важливого феномену духовно-культурного буття нації. Водночас зрозуміло, що національна пам'ять є органічним явищем суспільної свідомості і може розумітися як збережена українським народом сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на його державне становлення, політичну самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому.

Національна пам'ять має своєю основою історичну пам'ять українського та інших народів України. При цьому історична пам'ять включає у себе суспільно значущу ретроспективну інформацію та її усвідомлення, ціннісні оцінки, які закарбувалися у свідомості та національному характері народів, в їх духовній та матеріальній культурі. Вона є життєво важливим духовним атрибутом української політичної нації.

Дослідження проблем національної та історичної пам'яті міцно посіло місце одного із провідних та перспективних напрямів

розвитку історичної науки в Україні. Це не випадково збіглося із процесами розбудови суверенної держави, формування сучасної української спільноти та політичної нації, закономірною складовою яких є пошуки історичного підґрунтя нової громадянської ідентичності за умов поліетнічного складу населення та соціокультурних відмінностей між регіонами.

Політика національної пам'яті виступає важливою складовою гуманітарної політики держави. Під політикою національної пам'яті можуть розумітися цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави й суспільства, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення й життєдіяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу України. Реалізація політики національної пам'яті потребує зусиль держави й суспільства, повинна здійснюватися на довгостроковій, нормативно визначеній основі, керуючись актуальними потребами стратегії розвитку України у XXI столітті.

Важливою передумовою забезпечення ефективності політики національної пам'яті, виведення її з-під впливу конфронтаційних політизованих впливів є її ґрунтовне наукове та аналітичне забезпечення. У зв'язку з цим постають завдання:

- цілеспрямованого й безперервного наукового та аналітичного забезпечення державної гуманітарної політики та збереження національної пам'яті українського народу;

- активізації дослідження теоретико-методологічних та науково-практичних проблем функціонування механізмів національної пам'яті, їх впливу на суспільно-політичний та духовно-культурний розвиток українського народу;

- поглибленого вивчення подій і процесів вітчизняної історії, які справили вирішальний вплив на розвиток держави та історичну свідомість українського поліетнічного народу;

- посилення уваги суспільства до вузлових подій та процесів вітчизняної історії, забезпечення зміцнення ідейно-духовної єдності та політичної ідентичності української нації;

- сприяння поширенню серед міжнародної спільноти, з урахуванням національних та безпекових інтересів України, науково

обґрунтованої інформації щодо історичних підстав легітимності та територіальної цілісності України.

Наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики національної пам'яті безпосередньо покладаються на Український інститут національної пам'яті (УІНП) як науково-дослідну установу, яка перебуває в управлінні Кабінетом Міністрів України. Відповідно до Положення, затвердженого Постановою КМ України від 31 січня 2011 р., Інститут проводить фундаментальні та науково-прикладні дослідження пріоритетних проблем національної пам'яті українського народу, і передовсім:

- закономірностей та особливостей розвитку національної пам'яті як феномену свідомості українського народу, її впливу на формування громадянського суспільства, української політичної нації, суспільно-політичних процесів в Україні, її міжнародних зв'язків;

- теоретико-методологічних аспектів формування політики національної пам'яті як складової гуманітарної політики в Україні;

- функціонування національної пам'яті та історичної свідомості громадян за умов багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей в Україні;

- впливу на національну пам'ять державотворчих традицій, спадщини різних історичних форм державності в Україні, цивілізаційних досягнень українського народу, минулого його боротьби за свободу та соборність України.

Водночас важливим є вивчення й творче сприйняття створеного зарубіжними вченими солідного наукового доробку у царині національної та історичної пам'яті, адже в іноземних державах (включаючи посткомуністичний та пострадянський простір) спостерігається справжній спалах інтересу до зазначених проблем.

Відтак, на нашу думку, назрілою є необхідність запровадження наукового періодичного видання, яке б спеціалізувалося на висвітленні усього спектру теоретичних та науково-практичних проблем національної та історичної пам'яті. Це сприяло б консолідації наукових сил, плідному обміну думками щодо виникнення та дії непростих механізмів впливу минулого на свідомість й суспільно-політичні діяння сучасників, міжнародне становище

України, міжнаціональні стосунки, підводило б основу під формування науково обґрунтованих рекомендацій у сфері реалізації гуманітарної політики.

До першого випуску наукового збірника увійшли статті співробітників УІНП, інших наукових установ та вищих навчальних закладів, котрі у своїй творчості звертаються до різних аспектів проблеми впливу вузлових подій історії на сучасність.

Вміщені матеріали присвячені теоретико-методологічним проблемам національної та історичної пам'яті, розробці відповідного понятійно-категоріального апарату, розгляду впливу на національну пам'ять Другої світової війни та інших значущих подій та процесів вітчизняної історії, сучасному стану національної пам'яті як складової суспільної свідомості українського народу, регіональному виміру пам'яті про минуле тощо.

Виступаючи з ініціативою відкриття нового наукового видання, Український інститут національної пам'яті запрошує колег-науковців України та зарубіжних держав до співробітництва на його сторінках.

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

УДК 321.02:303.833.6

Солдатенко В.Ф.

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ЗАВДАННЯ ЇЇ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розглянуто та проаналізовано діяльність Українського інституту національної пам'яті. Визначено комплекс завдань, які сприятимуть формуванню та розвитку національної пам'яті в Україні.

Ключові слова: національна пам'ять, історична пам'ять, Український інститут національної пам'яті, державна політика, гуманітарна політика.

Після кардинальних зрушень кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття у низці країн Центрально-Східної і Центральної Європи (Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Німеччина, республіки Прибалтики) було створено інститути, в центрі уваги яких знаходилося вивчення їх тоталітарного минулого. Хронологічно предмет інтересу в більшості із них обмежувався передднем Другої світової війни і моментом ліквідації соціалістичного ладу. А в назвах перевагу було надано варіантам з компонентом «національна пам'ять».

Прикладом може слугувати Польський інститут національної пам'яті. Він існує уже понад 10 років (з 1998 р.) і посідає дуже важливе місце в сучасному суспільно-політичному житті держави. ІНП має статус науково-дослідного інституту з функціями слідства і обвинувачення. Він керується «Законом про ІНП» від 18 грудня 1998 р. та «Законом про розкриття інформації, яка міститься у документах державних служб безпеки у період між 1944–1990 рр., і змісту таких документів» від 18 жовтня 2006 р.

Як зазначено на офіційному веб-сайті установи, ІНП покликаний зберегти пам'ять про:

- втрати, яких зазнав польський народ під час Другої світової війни і в післявоєнний період;
- патріотичні традиції боротьби проти нацистських та комуністичних окупантів;
- боротьбу громадян за незалежну Польську державу на захист свободи і людської гідності.

ІНП здійснює свою діяльність відповідно до:

- обов'язку розслідування злочинів проти миру, людяності та воєнних злочинів;
- потреби компенсувати шкоду, яку понесли репресовані і постраждалі від тоталітарних режимів.

ІНП підпорядковується Сейму Польщі, який затверджує його бюджет, (у 2006–2008 рр. він коливався в межах 200–290 млн. злотих, а у 2010 р. становив близько 218 млн. злотих, або більше 80 млн. USD).

Установа складається з центрального управління у Варшаві, а також із 11 регіональних управлінь та 7 делегатур у найбільших містах країни. Загалом в ІНП працює близько 2150 чоловік, з них 370 – в архіві. Директора інституту затверджують Сейм і Сенат Республіки Польща.

Колектив працює достатньо інтенсивно й плідно. За 10 років видано понад 860 назв книг, збірників (статей і документів). Систематично виходить три журнали. Організовано понад 200 виставок [1].

Особливе місце належить прокурорським співробітникам (їх у штаті понад 70, не рахуючи допоміжного персоналу). Головне завдання, на якому концентрувалися зусилля професіоналів, – підготовка матеріалів для проведення люстрацій. Колишній директор Польського інституту національної пам'яті іменував установу «локомотивом широкої люстрації» [2]. Судячи з оприлюднюваної інформації, робота в цьому напрямку близька до завершення.

Очевидно, надалі планується дещо «укрупнити» дослідницькі проекти. Останнім часом (десь із 2007 р.) в офіційній назві установи дедалі частіше фігурує прикметний додаток «Комісія з кримінального переслідування злочинів проти польського народу» [3],

що може розцінюватися як тенденція подальшого відходу від суто наукового характеру і змісту діяльності інституту.

Щось схоже спостерігається і в діяльності аналогічних закладів у інших країнах – Інституті з вивчення тоталітарних режимів (Чехія), Центрі дослідження геноциду і резистенції жителів Литви, Естонській міжнародній комісії по розслідуванню злочинів проти людяності, Комісії істориків Латвії тощо.

У 2006 р. було створено Український інститут національної пам'яті (УІНП) як вищий орган виконавчої влади.

Оскільки становлення соціалістичного ладу в Україні, порівняно з сусідніми європейськими державами, має інше датування: кінець 1917 р. – початок 1918 р., для УІНП хронологічні межі вивчення тоталітарного суспільства були неминуче розширені. Згідно з підготовленим проектом Закону, який планувався до підписання в останні дні президентства В.Ющенка (документ надсилався на експертизу в НАН України), для формування пам'яті українства надважливим завданням визначалося розвінчання злочинів двох режимів – радянського («совітського») і нацистського (окупаційного). Побіжно варто зауважити, що логіка дослідження історії Української повстанської армії, яка вела боротьбу переважно з радянським ладом і вважала бойові дії проти нацистських окупантів недоцільними через те, що це об'єктивно сприяло б головному ворогу – Червоній армії, начебто мимоволі «знімала» проблему німецького тоталітарного режиму, принаймні відсувала її на другий план.

Що ж до радянського режиму, то тут увага зосереджувалася переважно на трьох проблемах – голодоморі 1932–1933 рр. (УІНП ініціював відповідний Закон Верховної Ради, яким трагедія була визнана геноцидом проти українського народу), масових репресіях 30-х – 50-х рр. минулого століття і історії ОУН-УПА. Хоча у вищезгаданому проекті закону УІНП пропонував «м'який», радше – маскований варіант здійснення люстрацій, які покладались би на державні служби, було зрозуміло, що ні інститут, ні суспільство до того просто не готові, а час, коли це питання ще мало значну політичну гостроту і актуальність, уже сплив.

Вочевидь, відчуваючи невідповідність між назвою інституту (перші ж спроби дати тлумачення поняттю національної пам'яті

показали, що вона значно змістовніша, «ширша» за обмежений набір елементів, якими її намагалися формувати) і обраними напрямками роботи, керівництво установи здійснило кроки, які на перший погляд виглядали виправданими, логічними. Мова про розпочатий моніторинг шкільних підручників з історії (хоча, мабуть, це все ж більше безпосередня турбота Міністерства освіти і науки) і заяви, обіцянки створити «нову концепцію вітчизняної історії» та «канонічний підручник» з історії України. В суспільстві виникали сумніви щодо правомірності самої ідеї, яка видавалася нереальною, зважаючи як на фаховий рівень персонального складу тогочасного колективу, так і далеко не найкращу реакцію на оголошені ініціативи академічних, вузівських наукових кіл.

Отже, фундаментальна невідповідність між назвою інституту і змістом, напрямками його діяльності ставала дедалі наочнішою. Тому, мабуть, не лише потребою реформування управлінських структур, прагненням зменшення їх чисельності було викликано появу Указів Президента України В.Януковича про ліквідацію Українського інституту національної пам'яті у статусі органа виконавчої влади і одночасно доручення Кабінету Міністрів України створити новий інститут з тією ж назвою, але вже як науково-дослідну установу при Кабінеті Міністрів [4].

Головне, як гадається, в такій загалом затратній (хоча б з погляду докладання зусиль, часу) «операції» – пошук шляхів надання національній пам'яті, її формуванню, розвитку наукового підґрунтя. Тобто взяла гору суспільна потреба мати в державі інститут, який би керувався у своїй діяльності не стільки смаковими, по суті нефаховими, ідеологізованими, кон'юнктурними підходами, готовністю до ідеологічного обслуговування політичної системи, виховання «правильних патріотів», скільки істинним (звісно, наскільки це практично досяжно) знанням, набутками науки. В усякому разі, саме така логіка прочитується в рішеннях уряду про створення нового Українського інституту національної пам'яті і затвердженому положенні про нього [5].

Основними завданнями Інституту визначені:

- наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті;

- розроблення у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінету Міністрів України у сфері реалізації гуманітарної політики;

- виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації;

- здійснення наукових та науково-практичних досліджень державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу та соборність України;

- вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв;

- участь у науково-просвітницькій роботі, освітянській діяльності, пов'язаній з проблемами національної пам'яті українського народу.

Відповідно до цього сформульовані й головні параметри змістовного наповнення діяльності установи.

Український інститут національної пам'яті, відповідно до покладених на нього завдань, здійснює наукову, науково-дослідницьку, науково-пошукову та просвітницьку діяльність.

Інститут проводить фундаментальні та науково-прикладні дослідження проблем національної пам'яті українського народу, які є пріоритетними з погляду формування української політичної нації, консолідації громадянського суспільства, мобілізації духовних сил українського народу на державницьку і цивілізаційну діяльність, в першу чергу:

- закономірностей та особливостей розвитку національної пам'яті як феномену свідомості українського народу, її впливу на формування громадянського суспільства, української політичної нації, суспільно-політичних процесів в Україні, її міжнародних зв'язків;

- теоретико-методологічних аспектів формування політики національної пам'яті як складової гуманітарної політики в Україні;

- функціонування національної пам'яті та історичної свідомості громадян за умов багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей в Україні;

- впливу на національну пам'ять державотворчих традицій, спадщини різних історичних форм державності в Україні, цивілі-

заційних досягнень українського народу, минулого його боротьби за свободу та соборність України.

Інститут забезпечує науковий та аналітичний супровід розробки та наукову експертизу проектів нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України у сфері формування політики національної пам'яті.

Передбачено, що УІНП має здійснювати видавничу діяльність, зокрема забезпечувати підготовку фахових наукових видань з історичних наук (проблематика національної пам'яті), матеріалів власних наукових досліджень, аналітичних розробок у вигляді монографій, збірників статей, наукових доповідей та звітів тощо; надавати науково-методичну допомогу спеціалізованим державним установам у створенні музейних експозицій з актуальних проблем історичного минулого України.

Відповідно до законодавства України, Інститут проводитиме роботу із пошуку, відбору, збереження, науково-практичного використання та публікації найбільш значущих архівних документів, які стосуються боротьби за свободу та незалежність, державотворчих і цивілізаційних досягнень, історичних трагедій українського та інших народів України [6].

Усе вищевідзначене, гадається, дає наочне уявлення і цілком переконливі підстави для висновків про закладену в здійснювані нині сутнісні зміни ідею, домінантну логіку: новому Українському інституту національної пам'яті ставляться значно ширші, ніж це було щодо попередньої установи, наукові, дослідницькі завдання. Вони мають при цьому конкретну визначеність, а творчому колективу чисельністю в 70 співробітників надаються відповідні права і можливості для реалізації суспільно значущих проектів і завдань. Для того, щоб оцінити їх зміст і спрямованість, важливо передусім хоча б у цілому окреслити саме поняття національної пам'яті, збагнути її смисл і зміст. Якщо не прагнути жорстких академічних дефініцій, а спробувати уявити контури і параметри феномену, загалом можна вести мову про таке.

В людській пам'яті фіксується, збирається інформація передусім про минуле. У такому разі національна пам'ять нерідко отожднюється з історичною пам'яттю. До певної межі з цим можна погодитися, однак не випускати з уваги й очевидних відміннос-

тей. Неспівпадіння національної й історичної пам'ятей полягає передусім у так би мовити їх різних хронологічних межах. Перша, за будь-яких обставин, «коротша», оскільки її початки, витoki слід шукати в процесах формування національних організацій, націй, а історична пам'ять в цьому сенсі поширюється і на часи існування людства, які тому передували, починаючи від найдавнішого минулого [7].

З іншого боку, історичну пам'ять традиційно пов'язують здебільшого зі знаннями про історичний поступ суспільства, прогрес його політичної організації (хоча існують і комплексніші підходи), а національна пам'ять всотовує в себе елементи найрізноманітніших аспектів життя й досвіду нації, формується й на основі всебічних знань, які становлять предмети генеалогії, культурології, міфології, психології, соціології, техніки, економіки та ін. Немало значить і те, що в поліетнічних суспільствах, яким є Україна, поняття «національна пам'ять» охоплює всі стадії розвитку народу (або політичної нації), елементи, які привносяться представниками різних національностей [8]. Не варто залишати поза увагою і добре відомого з практики ефекту, коли маніпулювання історичною пам'яттю (історичними тлумаченнями, концепціями) негативно позначаються на національній пам'яті й національній свідомості, виливаючись у рецидиви націоналістичної упередженості – аж до ксенофобії і расизму, а також здатне породити кризу національної ідентичності [9].

Усвідомлюючи всю складність, неоднолінійність взаємозв'язку між історичною і національною пам'яттю, цілком виправдано виходити з того, що перша значною мірою лежить в основі другої, живить її, впливає на зміст, напрямки, характер формування.

У з'ясуванні сутності феномену національної пам'яті (рівною мірою це стосується й її історичної складової) надзвичайно важливо розуміти «механізм» оформлення і взаємозв'язку між індивідуальним і колективним рівнями [10].

Подумки кожна особистість повертається до власного досвіду, всього пережитого, оціненого, продуманого. Звісно, в ньому поряд з тим, що приємно пригадувати, чим можна (навіть – виправдано!), пишатися, використовувати як позитивний арсенал для творчого застосування у майбутньому, неминуче нагромаджуються і знання

про негативний досвід, якого не позбутися і за будь-якого бажання не «викорінити» з голови. І вже тут очевидне переплетіння індивідуальних пам'ятей («родинних», «живих», приватних) із колективною («сконструйованою», публічною) [11]. Адже в перших зафіксувалися передані, «прищеплені» знання з досвіду батьків, а також одержані від освітньої сфери, суспільного середовища, що оточує індивіда, спостереження і висновки, оцінки найрізноманітніших процесів. В індивідуальній пам'яті зафіксувався результат своєрідної генної «естафети», яка розпочалася не одне покоління тому, і різними каналами долинула до нині сущого суб'єкта.

Колективна історична і національна пам'яті, звісно, всотовують у себе надбання множинності індивідуальних пам'ятей, але не складають їх механічну суму, а надзвичайно непростим чином «сплавляються», поєднуються [12]. Цей процес іменується комеморизацією. В результаті витворюється феномен, в якому відрізняються абсолютні, незаперечні цінності, що стають загально визнаними і непорушними. Водночас у процесі взаємодії індивідуальних позицій і підходів одні з них отримують перевагу, стають домінуючими, інші, при зіткненні суперечливих чинників, закономірно (хоча іноді і не без інерції, навіть «ар'єргардних боїв»), неминуче втрачають можливість бути віднесеними до спільних надбань. Однак чималим залишається і сегмент, в якому примирити, поєднати різне (амбівалентне) бачення одних і тих же епізодів, фактів, документів минулого не вдається, часом це з різних причин взагалі неможливо. Природно, непрості взаємозв'язки між трьома означеними елементами, породжуючи нескінченну кількість проміжних варіантів, при всій своїй контраверсійності не лише не можуть бути виключеними з підсумкової уяви про колективну національну та історичну пам'ять, а й з обов'язковістю мають враховуватися як об'єктивні реалії.

То ж означене – висхідний пункт у системі координат, якою висвітлюються загальні обриси національної та історичної пам'ятей.

Другий з найважливіших моментів (питань), на які має бути дана обґрунтована, логічна відповідь: наскільки глибоко сягає (може сягати, «занурюватися») історична та національна пам'ять. Знову на перший погляд здається, що все «лежить на поверхні»: настільки, наскільки дають можливість проникнути в глибину ми-

нулого матеріальні й писемні (це, звісно, головні масиви, а не вичерпний перелік джерел) пам'ятки. Побудовані на їх основі знання досвіду, його оцінка різними (більшими або меншими) частинами (сегментами) входять в індивідуальну, а затим – колективну національну й історичну пам'ять.

Однак існують й інші точки зору. Одна з них зводиться до того, що історична пам'ять хронологічно має обмежуватися найбільше трьома останніми поколіннями, приблизно 80 роками [13].

Пристигати на такий підхід важко. Він усе ж таки штучний, надуманий, далекий від наукових уявлень та й просто логічних критеріїв, а його певна поширеність в апіорі кон'юнктурних, зацікавлених у свідомому обмеженні нашої пам'яті колах – далеко не аргумент на користь його прийнятності, хоча саме він був покладений в основу діяльності зарубіжних інститутів національної пам'яті.

Третя з ключових, фундаментальних позицій полягає в строгому запереченні тенденційно-вибіркового, суб'єктивно-селекційного підходу до джерел формування і розвитку національної пам'яті. Лише комплексне, всебічне, неупереджене, об'єктивне дослідження минулого, якомога адекватніше відтворення цілісного, сукупного досвіду може бути єдиним повноцінним джерелом формування національної пам'яті, її постійного ефективного підживлення.

Варто також пам'ятати, що національна пам'ять виступає складовою самоідентифікації та консолідації народів, що населяють Україну, в єдину політичну націю (громадянську спільноту) – український народ, є особливою моральною цінністю, серйозним націотворчим ферментом.

Відновлення й збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, цивілізаційні досягнення, бойову й трудову звитягу, як і про історичні трагедії, сприяє єднанню громадянства та мобілізації духовних сил й будівничого потенціалу українського народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України, творенню позитивного суспільно-політичного та морально-культурного поля буття української політичної нації.

Виходячи з означеного, гадається, можна запропонувати й лапідарніше визначення поняття «**національна пам'ять**» як своє-

рідного феномену суспільної свідомості, селективно збережену нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому.

Національна пам'ять має своєю основою історичну пам'ять певного народу (або народів, як в Україні), і включає в себе практично всю ретроспективну інформацію, яка «природним» шляхом закарбувалася у пам'яті народу, атрибутах його духовної та матеріальної культури. При цьому національна пам'ять є радше атрибутом політичної нації (громадянської спільноти), має загострений суспільний зміст, несе навантаження суспільно корисного досвіду та підлягає коригуванню (актуалізації) у залежності від історичних викликів та завдань, які стоять перед суспільством [14].

Відповідно, зміст **політики національної пам'яті України** становлять цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення й життєдіяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу. Формування національної пам'яті ставить за мету розвиток самоусвідомлення, збереження й творче використання історичного досвіду та цивілізаційної спадщини, плекання кращих рис традиційної ментальності нації, забезпечення спільної державницької, громадянської та продуктивної діяльності народів України, об'єднаних в українську політичну націю.

Національна пам'ять виступає одним із головних чинників життєздатності народу. Досвід переконливо довів, що дух народу, мобілізація колективної творчості людей є одним із важливіших чинників, які визначають долю націй та держав, виступають самі по собі надзвичайно потужним «стратегічним ресурсом», інколи зумовлюючи історичні перемоги при, здавалося б, вочевидь несприятливих обставинах матеріального порядку, асиметрії у співвідношенні сил з конкурентним середовищем тощо. На цьому

особливо важливо наголосити за умов, коли в Україні все ще не зупинено взаємопов'язані процеси деградації продуктивних сил, науково-освітньої та культурно-духовної сфер, занепаду традиційної суспільної моралі. Загрозливим стає неухильне скорочення населення, погіршення його фізичного й морального стану. Істотними залишаються атаки на реальний суверенітет держави.

Національна пам'ять може відігравати (в усякому разі, покликана за своєю сутнісною природою) роль консолідаційного чинника в умовах тих неоднозначних тенденцій, які зумовлені сучасними глобалізаційними процесами. Адже поряд із очевидним позитивним ефектом виявляється і відчутний виклик традиційним культурам народів, тяжіння до уніфікації, всупереч плеканню національної пам'яті народів (націй) як неодмінної складової їх національної та державницької свідомості.

Ці та інші моменти актуалізують, підсилюють значення розробки ефективної, конструктивної державної політики національної пам'яті, міцним підґрунтям якої може бути лише послідовна науковість, серйозна теоретична забезпеченість, надійна прогнозованість пропонованих проектів, здійснюваних акцій і навіть врахування ймовірних загроз національним і державним інтересам, суспільному здоров'ю, стабільності, суверенітету.

Отже, саме наукове забезпечення політики національної пам'яті видається одним із першочергових і надзвичайно відповідальних завдань нашого соціогуманітарного академічного цеху.

Доцільно звернути увагу на певні особливості політики національної пам'яті у зарубіжних країнах. З'явилися, а згодом набули певної тенденції до поширення спроби тлумачити головну функцію і завдання політики національної пам'яті в контексті новітніх демократичних трансформацій країн Східної Європи і Німеччини як «зведення поррахунків з минулим» (*Vergangenheitsbewältigung* – іноді цей термін перекладається як «подолання минулого» [15]). Витоки цього підходу були пов'язані з дискусіями в Німеччині щодо оцінки націонал-соціалізму, що з часом трансформувалися в дослідження і переслідування злочинів тоталітарних режимів, спонукали до визнання провини і каяття [16].

В Україні ж по суті цілеспрямовано насаджувалося поняття про національну пам'ять як винятково резервуар історичних

трагедій і негативних подій у минулому українського народу [17]. Так, пропагуючи «історичні ініціативи» Президента України В.Ющенка, науковці доходили до того, що на сторінках дисертаційних досліджень і солідних авторських видань всерйоз пропонували: «У національній свідомості має вибудовуватися історичний символічний ряд: Батурин – Крути – Голодомор – УПА», що має стати «джерелом гордості за здобуту дорогою ціною незалежність» [18].

Пам'ять про здобутки у царині державотворення, культури, науки й мистецтва, у боротьбі проти іноземного поневолення, приклади конструктивного співробітництва корінних народів України та інша позитивна історична інформація залишалася поза увагою. Таким чином, із суспільної свідомості «вимивалися» ті чинники, які формують громадянську ідентичність, повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для забезпечення гідного майбутнього.

Зокрема, насадження виключно нігілістичного ставлення до радянського періоду історії України призвело до загрози накопичення радикально-націоналістичними силами суміжних держав «аргументів» щодо ревізії існуючих кордонів й державного статусу України – адже саме у радянські часи Україна об'єднала у своїх межах всі етнічні українські землі.

Не можна скидати з рахунку й того, що в епоху тотальної медіакультури минуле безупинно коригується на догоду політичним силам (елітам), які перманентно змінюють одна одну біля керма держави й при цьому часом демонструють зацікавлену схильність мати для свого обслуговування описане Дж. Оруелом в романі «1984» всесильне міністерство Правди. І картини знищення й підробки документів, переписування книг, перейменувань міст і вулиць, фальсифікації дат і характеру подій видаються не стільки плодами фантазії, скільки списаними із зовсім недавніх подій [19].

Спостерігається істотний розрив між новітніми досягненнями історичної науки, досягненнями в інших галузях соціогуманітарного знання і масовою свідомістю [20]. Популістсько-дилетантські публікації практично повністю витіснили в засобах масової

інформації публікації фахівців, а епатуючі масову свідомість штучно сконструйовані, зі спекулятивним присмаком міфи – істинне знання.

Звісно, маючи бажання, критичного матеріалу можна набрати набагато більше вищезгаданого. Однак зрозуміло, що ще важливіше знайти шляхи подолання наявних недоліків, негараздів, помилкових і навіть шкідливих проявів, підведення під формування і здійснення державної політики у царині національної пам'яті оптимальних наукових підходів і засад.

З погляду наукового колективу новоствореного Українського інституту національної пам'яті, недостатньо обмежуватися лише суто дослідницькими завданнями і проектами, скажімо, у сфері вітчизняної історії, а реалізувати ширший, комплексніший, системніший метод, який би у якості першочергових включав такі обов'язкові елементи:

- розпочати невідкладну розробку сумісної із чинним конституційно-правовим полем, особливостями етнонаціонального складу населення та регіональними соціокультурними відмінностями України доктрини консолідуючої політики формування національної пам'яті як складової гуманітарної політики держави, звернувши особливу увагу на теоретичну складову проблеми;

- підготувати й почати втілення в життя перспективної Державної програми заходів із формування й розвитку національної пам'яті, яка б включала науково-дослідний, культурно-просвітній, меморіальний сегменти;

- залучити до розв'язання нагальних проблем формування і розвитку національної пам'яті кращі академічні і вузівські центри держави, які спеціалізуються на вивченні суспільних процесів з позицій філософської, політологічної, правничої, психологічної, філологічної, соціологічної та інших галузей знання;

- активізувати наукові дослідження та аналітичні розробки з прикладних проблем функціонування національної пам'яті та механізмів її впливу на державницький, суспільно-політичний, культурно-освітній розвиток України як основи для кристалізації науково обґрунтованих рекомендацій для обстоювання історико-гуманітарної самотутності українського народу в умовах несприятливих інформаційних впливів;

- посилити увагу до розвитку гуманітарної освіти та гуманітарної культури в цілому, забезпечення високого освітнього рівня населення як однієї із передумов захисту його свідомості від деструктивних психологічних проявів;

- забезпечити належний рівень підготовки фахівців (дослідників, викладачів тощо в галузі історичних, інших гуманітарних наук, котрі б оптимально поєднували збереження кращих вітчизняних науково-просвітницьких надбань, державницько-патріотичне налаштування із умінням творчо використовувати (синтезувати) передові теоретико-методологічні надбання світової науки та вітчизняні дослідницькі набутки;

- налагодити неконфронтаційну, громадянсько відповідальну історичну, гуманітарну освіту на всіх рівнях навчально-виховної системи України, яка б, зокрема, базувалася на цінностях загальнодержавного значення та враховувала інтереси формування громадянського консолідованого суспільства;

- підвищити увагу держави, громадсько-політичних і творчих об'єднань громадян України до масової просвітницької, популяризаторської роботи у сфері пропаганди історичних, гуманітарних знань (з використанням можливостей ЗМІ, науково-популярної літератури та художньої творчості, лекційної пропаганди тощо) із наголосом на прищепленні гордості за цивілізаційні надбання українського народу як основи мобілізації потенційних духовних сил народу на забезпечення її гідного існування у майбутньому [21].

Безперечно, кожна із позначених вище на тезисному зрізі позицій може (і повинна) бути сутнісно, змістовно розгорнута, витлумачена, роз'яснена. Однак за обмеженого ліміту публікації видається можливим звернутися лише до трьох конкретних сюжетів (добре усвідомлюючи, що насправді їх коло значно ширше), з приводу яких точаться особливо гострі (часом запеклі) дискусії в середовищі істориків, а ще більше – політиків і публіцистів.

Сьогодні дедалі яснішим виглядає контрпродуктивність одного з елементів шляху, яким ішла вітчизняна наука впродовж останніх двох десятиліть. Мова про пошук «нової інтерпретації національної історії», на практиці розціненої й сприйнятої як

вилучення українського досвіду з «імперського контексту», з «імперсько-радянського історіографічного дискурсу», як боротьбу проти «імперсько-радянського наративу». Попри неспростовні досягнення в дослідженні окремих періодів і проблем, в результаті наші сучасники одержали все ж не вельми переконливу концепцію: Україна постає винятково жертвою російського імперіалізму, яка впродовж більше як трьох століть знаходилася на становищі колонії, лише експлуатованої й пригнобленої москалями. І такий далекий від наукового підтвердження висновок породжує в українському суспільстві елементи пам'яті, історичної самосвідомості негативної якості, виховує комплекс історичної неповноцінності, психічної вторинності, невпевненості у власних творчих здібностях. Постійно роздмухані тези про «упосліджену», «постколоніальну», «постгеноцидну» націю призводять до логічних висновків: якщо протягом довгих століть не було жодних успіхів у минулому, якщо над нещасними українцями не знущався лише ледачий, то звідки і у кого з'явиться впевненість, що в майбутньому буде інакше. Так і прищеплюється в масштабах великого європейського народу почуття соціально-психологічної неспроможності [22].

Добре відомо, скільки емоцій було витрачено для того, щоб довести, що один з «травматичних періодів насильства в історії» – трагедія українства 1932–1933 рр. – то результат свідомо розрахованої, ретельно спланованої політики Москви. Однак можна передбачити: саме брак наукової доказової бази для переконливих висновків про те, що це був справді геноцид чи етноцид української нації, зумовив включення до відповідного закону положення про кримінальну відповідальність для будь-кого, хто публічно зважиться заперечувати науково недоведений факт, оцінку, яка залишається дискусійною [23]. І найбільші пристрасі, як не дивно, вибухають тоді, коли здійснюються спроби саме на дослідницькому рівні заглибитись у сутність проблеми, відійти від поверхових знань і намагатись збагнути її глибинну природу.

Тож, ставлячи понад усе неурізану науковість, у якості першорядних проблем процесу подальшого вивчення Голодомору співробітники УІНП вважають зосередження зусиль (власних і колег інших центрів) на таких завданнях:

- об'єктивна оцінка історіографічного доробку вітчизняних і зарубіжних вчених в осягненні складної, суперечливої сторінки досвіду, визначення найнагальніших і найперспективніших аспектів подальшої роботи на найважливіших напрямках;

- дослідження впливу на перебіг колективізації, ексцеси, які її супроводжували, соціального становища українського села, відомої «війни між бідним і заможним селянством», яка точилася століттями і особливо загострилася після невдалих спроб П.Столипіна зламати традиційний громадівський устрій села за зарубіжними буржуазними лекалами;

- предметний аналіз взаємозв'язку між різними складовими «Великого перелому» (передовсім – індустріалізації й колективізації) як форсованої, радикальної зміни моделі суспільно-економічного розвитку СРСР і побудови так званого «мобілізаційного соціалізму» в умовах міжнародної ізоляції та постійної загрози ззовні;

- з'ясування співвідношення виявів протесту, опору селянства й масової лояльності до держави, яку довела перемога у Великій Вітчизняній війні;

- виявлення глибинних, латентних причин свідомого спотворення, кон'юктурних викривлень і фальсифікацій певних аспектів історії Голодомору (зокрема, настанов про «етнічний характер», «етноцидний характер» Голоду, перекручення статистичних даних тощо), місця цієї проблеми у формуванні новітнього світогляду громадян України;

- зрештою, правдиве відображення впливу радикальних перетворень на селі і трагедії 1932–1933 рр. в історичній, національній пам'яті.

Принагідно слід наголосити на тому, що цілком природне, логічне бажання зберігати й формувати національну пам'ять на будь-якому зрізі – чи то позитивному, чи негативному, чи, умовно говорячи, «змішаному» (відтак – абстрактно-теоретично найбільш адекватному історичному досвіду), не може допускати довільних вилучень з минулого «незручних», «невигідних» сторінок, бажання їх замовчати, обійти. І часом вимагаються чималі зусилля, ініціативність, настирливість для відновлення правди, перетворення історичних знань на надбання національної пам'яті.

Так, на Нюрнберзькому процесі проти нацистських злочинів наймасштабнішою трагедією Другої світової війни проти мирних жителів було названо знищення за 2 дні (2–3 березня 1943 р.) німецькими загарбниками і їх посібниками понад 6800 жителів с. Корюківка на Чернігівщині. Однак відповідні сюжети й досьогодні величезна рідкість у працях про війну. Їх зовсім немає в підручниках, у яких цілком правомірно згадуються Хатинь, Лідце, Орадур...

Звісно, в невеликій статті не можна окреслити (бодай навіть перелічити) тих моментів, які торкаються національної пам'яті, наукового забезпечення державної політики у цій надважливій сфері. Значить, робота в цьому напрямку має бути продовжена, а зважаючи на її суспільну значимість – обов'язково інтенсифікована. Зрозуміло й те, що вона не може бути достатньо ефективною без залучення до неї якомога ширших владних інституцій, реалізації потенцій громадських організацій, всіх, хто по-справжньому вболіває за націю, народ, країну, їх майбутнє.

Список використаних джерел

1. IPN. Kronika 10 lat. – Warszawa, 2010. – 420 с.
2. Куртика Я. «Історична політика – це справа державна» // Дзеркало тижня. – 2009. – № 47. – 5 грудня.
3. Informator Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Lublinie. – Lublin, 2007. – 70 s.
4. Урядовий кур'єр. – 2010. – № 234. – 14 грудня.
5. Там само. – 2011. – № 6. – 14 січня; № 28. – 15 лютого.
6. Там само. – 2010. – № 28. – 15 лютого.
7. Див.: Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41).
8. Див.: Солдатенко В. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – К., 2011. – С. 139–140.
9. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // Магістеріум. Вип. 31. Політичні студії. – 2008. – С. 25, 28.
10. Див.: Хитон П. История как искусство памяти. – СПб, 2003. – 421 с.; Гири П. История в роли памяти // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2005. – Вып. 14. – 116 с.; Савельева И., Полетаев А. Историческая память: к вопросу о границах понятия // Феномен прошлого. – 2005. – С. 170–220.

11. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–9.

12. Див.: Рикёр П. Память, история, забвение. – М., 2004. – С. 552.

13. Assmann, Jan. «Collective Memory and Cultural Identity.» Trans. John Czaplicka. New German Critique 65 (1995). – Р. 126 [Ассман Я. Колективна пам'ять і Культурна ідентичність // Нова німецька критика. – 1995. – № 65. – С. 126.

14. Див.: Солдатенко В. Назв. Праця. – С. 139–140.

15. Трёбет С. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы. Попытка общего описания и категоризации // Ab Imperio. – 2004. – № 4. – С. 41.

16. Meyer E. Memory and politics // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook /edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning – Р. 173–175.

17. Див. напр.: Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис. ... канд. політ. наук. 23.00.05. – К., 2009. – 193 с.; Її ж: Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1. – С. 71–76; Її ж: Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51; Симоненко І.М. особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 51–61.

18. Зерній Ю.О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1. – С. 76.

19. Див.: Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.

20. Попович М. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України // «Дух і літера». – 1998. – № 3–4. – С. 59.

21. Детальніше див.: Содатенко В.Ф. Українському інституту національної пам'яті – наукове спрямування // [http: www.memory.gov.ua/publication/content/1585.htm](http://www.memory.gov.ua/publication/content/1585.htm).

22. Див.: Толочко П.П. Предисловие // Очерки истории Украины. – К., 2010. – С. 5–6.

23. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 227. – 1 грудня.

Солдатенко В.Ф. Проблемы политики национальной памяти и задание ее научного обеспечения

Рассмотрена и проанализирована деятельность Украинского института национальной памяти. Определено комплекс заданий, которые будут способствовать формированию и развитию национальной памяти в Украине.

Ключевые слова: национальная память, историческая память, Украинский институт национальной памяти, государственная политика, гуманитарная политика.

Soldatenko, V.F. Problems of policy of national memory and task of its scientific providing

Considered and analysed activity of the Ukrainian institute of national memory. Certainly complex of tasks which will be instrumental in forming and development of national memory in Ukraine.

Key words: national memory, historical memory, Ukrainian institute of national memory, public policy, humanitarian policy.

УДК 930:159.159.953(477)+323.1:321

Кривошея В.В.

МОДЕЛІ ПАМ'ЯТІ І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

Розглядаються та аналізуються різні моделі пам'яті, які на сьогодні мають місце в Україні. Визначено основні носії пам'яті та їх вплив на суспільство.

Ключові слова: політика пам'яті, моделі пам'яті, національна пам'ять, історична пам'ять, етнічна пам'ять, комунікативна пам'ять, культурна пам'ять, колективна пам'ять.

Етнічний і національний поділ людства привів до того, що поруч з пам'яттю **людства** як її різноманітні складові існують групові (національні) пам'яті. Пам'ять людства про своє минуле: виникнення, еволюцію, сьогодення – консолідує людей на Землі. Під цим кутом зору національні пам'яті є дезінтегруючим чинником, але як сукупність наукових і позанаукових знань і масових уявлень окремого соціуму про спільне минуле дозволяють **нації** вижити в непростих умовах конкуренції, яка й складає історію існування людини на Землі. Від часу виникнення етносу, нації до сходження з історичної арени його/її невід'ємною властивістю є етнічна, національна пам'ять, яка розвивається, видозмінюється, трансформується, але незмінно зберігає свою окремішність.

Спільність походження людства продовжувалася його диференціацією на різні народи і мови, через що увага зверталася як на спільну пам'ять, так і на пам'яті окремих етносів. Для вивчення історії національної (етнічної) пам'яті виключне значення має поділ на своїх і чужих, свою і чужу пам'ять. Уже Київський літопис з одного боку виокремлює своїх («наші») від чужих («Рок А҃ФОЗ [1577]: нѣши Кгданска добывали... Рок А҃ФП [1580]: Луки Великіє нѣши взяли... Рок А҃ФПА [1581]: Пскова нѣши добывали и не вѣзѣмши поедналис.» [1, 104], з іншого чітко дистанціюється від поляків, литви, татар, москви (Рок А҃Ф҃ [1560]: моры великіє были у Полци и в Подоли, и всеи Руси. Рок А҃ФОФ [1579]: Полоцско взял Стефан корол с Поляки и з Литвою» [1, 104], «Рок А҃ФВІ [1512]: нши на Лопушном татар побили. Рок А҃ФДІ [1514]: Смоленско московский взял; того ж рок[у] нѣши побили Москву на О҃рши. Рок А҃ФСІ [1516]:

ніши под *Ωпочною побиты*. Рок АѢІ [1510]: нїши у Сакали *от татар побиты*» [1, 105]. Навіть в питанні часу хрещення підкреслювалася етнічна окремішність («Рок ЦѢІ [989–990]: Рус крѣстилася. Рок Цѣ-го [960-го]: Поляци крѣстилис» [1, 105]).

Традиція проведення політики пам'яті має свою історію. З моменту виникнення етнічної самосвідомості, національної ідеї (культу всього національного) виникає і політика етнічної, національної пам'яті, яку здійснювали суспільними чи владними інститутами. Зазначимо, що історичний досвід проведення такої політики влади стосовно українців на українській землі був або агресивним, або на основі інтернаціонального підходу. Лише після 1991 р. така політика в Україні почала складатися в нових соціально-економічних і політичних умовах. Метою нашої статті є розгляд моделей пам'яті і державної політики пам'яті в Україні (поняття державної політики вужче, ніж політика пам'яті, адже останню здійснюють всі суб'єкти політичного процесу).

Визначення владними центрами символічних подій, національних героїв, місць пам'яті, цілеспрямовані дії для їх популяризації і є державною політикою пам'яті, дослідженню якої в українській історіографії присвятили свої праці Ю. Зерній [2, 41–51], Ю. Шаповал [3; 4] та інші науковці.

Репресії періоду правління Сталіна в УРСР як до 1939 р., так і після 1939 р., життя в умовах доносів і «чорних воронків», переслідування «ворогів народу» і членів їх сімей, через розстріли, депортації, заслання відбилися в пам'яті українців. Вороже ставлення до комунізму і росіян в Західній Україні не є вродженим набутком, а результат «живої пам'яті». Утворення, а потім знищення татарської державності залишається в пам'яті кожного етносу по-різному. Витримка, героїзм мільйонів людей в лавах Червоної армії, партизанського руху, підпілля, просто тих, хто хоч день прожив в умовах іноземної (німецької, румунської) окупації, спалені села, зруйновані міста, «похоронки» з фронту присутні в пам'яті українців. Участь росіян, представників інших національностей у відбудові знищеної німецькими та іншими окупантами економіки присутні в пам'яті українців. Цей ланцюг можна продовжувати безкінечно, але для людини ХХІ ст. важливим є не сам факт, а його оцінка, яка б дозволила йти в завтраш-

ній день з упевненістю в своїй правоті, з надією, що наша оцінка відповідає загальноприйнятим нормам поведінки і цінностям людської спільноти.

Протягом століть передачу пам'яті від покоління до покоління забезпечував консерватизм пам'яті, що гарантував самозбереження етносу, нації. Сучасний процес глобалізації веде до руйнації цього консерватизму. На цьому фоні спостерігаються спроби повернення до консервативних цінностей періоду, що передував 1917 р. в Росії, національних цінностей – в державах, які виникли з республік колишнього СРСР, становлення нової державності в країнах Європи, які належали до колишнього «соціалістичного табору». З іншого боку, інтеграція і загальнолюдські цінності вимагають зваженого підходу, пошуку і збереження гармонії національних пам'ятей, а не їх агресивної ескалації. Кожна титульна нація має турбуватися не лише про свою національну пам'ять, а й про гармонію в державі різних етнічних пам'ятей.

Через існування різних історичних пам'ятей, різних етнічних, регіональних, релігійних груп пропаговані в Росії спроби відродження пам'яті про монархію і розстріляну царську сім'ю в українському суспільстві мають свої специфічні особливості і, звичайно, ведуть до протилежної мети, не до консолідації, а до конфронтації, війни пам'ятей. З іншого боку, теза про «пересмысление памяти об Октябрьской революции и годах большевизма», хоча і має відмінності у тлумаченні, але для обох народів має своє консолідуюче значення. Для українців в цьому питанні найважливішим є трактування національних і соціальних підвалів Української революції. «Возрождение традиций казачества» за різної смислової сутності для двох пам'ятей може розглядатися в Росії як регіональний консолідуючий чинник, в Україні лише як історико-культурний феномен.

В оцінці ж подій минулого і в самому українському суспільстві єдність відсутня. Соціальні, регіональні, етнічні чинники впливають на те, що існує кілька моделей пам'яті.

Етногенетичні чинники породжують моделі відповідного етносу. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні нараховувалося 37,5 млн. українців (77,8% від загальної кількості населення), 10,9 млн. (22,2%) представників інших

національностей, серед них 8,3 млн. росіян (17,3% населення). Найчисельнішими після росіян є такі етнічні спільноти: білоруси – 275,8 тис. (0,6%), молдавани – 258,6 тис. (0,5%), кримські татари – 248, 2 млн. (0,5%), болгары – 204,6 тис. (0,4%), угорці – 156,6 тис. (0,3%), румуни – 151 тис. (0,3%), поляки – 141,1 тис. (0,3%), євреї – 103,6 (0,2%), вірмени – 99,9 тис. (0,2%), греки – 91,5 тис. (0,2%), татари – 73,3 тис. (0,2%), цигани (рома) – 47,6 тис. (0,1%), азербайджанці – 45,2 тис. (0,1%), грузини – 34,2 тис. (0,1%), німці – 33,3 тис. (0,1%), гагаузи – 31,9 тис. (0,1%). Все це репрезентанти різних етнічних пам'ятей, різних моделей національної пам'яті. Скільки народів – стільки і пам'ятей, але узагальнюючи, всі ці моделі можемо віднести до однієї групи – моделі етнічної пам'яті народів України. Всі вони спираються на різні опорні точки, етнічні історії, антологію колективної пам'яті.

Поява московитів, потім росіян на немосковській Україні, історія цього перебування з позитивними і негативними сторінками заслуговує на більш детальне монографічне вивчення, більш яскраве висвітлення на сторінках підручників. Не одне покоління угорців, румунів, поляків, які живуть в Україні, мають свою відмінну долю від історії їх етнічної Батьківщини. Кримські татари на сучасній території України мали свою державність, де відбувалися усі події їх багатовікової історії, тут знаходиться їх столиця – Бахчисарай. Побудова громадянського суспільства, злагода в ньому неможливі без врахування цієї етнічної пам'яті у державній політиці, що будується на засадах плюралізму.

У свідомості кожного етносу присутні радикальна, для якої характерна наявність ворога, і толерантна форми пам'яті. Держава має осуджувати і стримувати прояви радикальної форми, культивувати толерантну, йдучи по шляху становлення громадянського суспільства, шляхом законодавчого, правового регулювання.

Міжнародні аспекти етнічних пам'ятей простежуються у можливості зв'язків тої чи іншої діаспори з етнічною Батьківщиною. Представники різних національностей, що проживають в Україні, консолідуючись, генерують свою етнічну пам'ять. Для конкретної нації – це регіональна форма національної пам'яті, якою володіє її діаспорна частина. Поступово в пам'яті діаспори відобража-

ються не лише події, особистості, місця Батьківщини, де було їх коріння, але і виникають нові, пов'язані з Україною. Звичайно, будь-яка титульна нація намагається зберегти якомога більший вплив на свою діаспору. Це не має входити в протиріччя з інтересами титульної нації – країни проживання діаспор. З іншого боку, держава має турбуватися не лише про національну пам'ять українців, але і в свою чергу сприяти, щоб події, особистості, місця пам'яті всіх національностей, які проживають в Україні, гармонійно враховувалися при проведенні державної політики національної пам'яті. Недержавні організації і установи, які опікуються питаннями етнічної пам'яті українців, безсумнівно мають зайняти ключове місце і набрати ваги, мають стати мотором розбудови громадянського суспільства. Проте будь-яке накидання своєї історичної пам'яті під виглядом спільного минулого будь-якому іншому народу викликає завжди прихований опір, сприймається як приниження гідності. Громадські ж організації, партії, ЗМІ, які забезпечують національні потреби меншин, генерують відповідний продукт своєї пам'яті, мають демонструвати поважне ставлення до національної пам'яті українців.

Державна політики пам'яті має охороняти етнічну пам'ять українців, як і всі етнічні пам'яті народів, які населяють Україну.

Кожна етнічна пам'ять захищає:

- етногенетичну нішу;
- етнокультурні відмінності, що виконують етнодиференціюючу роль;
- прояви етнічної самосвідомості;
- загальноприйнятий ендоетнізм.

На цьому ґрунті важливо вибудувати та сконцентрувати інформаційну увагу на економічних, політичних, біосоціальних та духовних рядах (кодах). В історіографії найбільш розробленим є політичний (в першу чергу державотворчий ряд). Різні підходи дозволяють у державотворчому аспекті побачити такі складові: Русь (як предтеча) – Козацько-гетьманська держава – Українська Народна Республіка – Українська Радянська Соціалістична Республіка – Україна. У зв'язку з цим символічними місцями завжди вважалися столиці: Київ, Чигирин, Батурин. У цьому ж ключі варто розглядати Львів, як регіональну столицю, всі обласні

центри, острів Хортицю, як символ козацької історії України. Трагедійний ряд, варіант якого запропонувала Ю. Зерній («У національній свідомості має вибудуватися історичний символічний ряд: Батурин – Крути – Голодомор – УПА» [5, 76]), не має упустити таких складових, як сталінські репресії, німецько-фашистський окупаційний режим, чорнобильську трагедію, але лише на одному трагедійному ряді неможливо консолідувати Україну. Варто погодитися з думкою про те, що «об'єднати має позитивний досвід, а не травми» [6], тому національна пам'ять має враховувати як трагедії, так і триумфи.

Варто визначитися з варіантом ряду культурних, технічних досягнень, біосоціальної самобутності, враховуючи новітні реалії. Як варіант «позитивного мнемонічного простору українців» професор І. Колесник пропонує такий: «тризуб», «Володимир Святий», «Софійський собор», «Киево-Печерська лавра», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», «Енеїда», «Шевченко», «Український П'ємонт», «Грушевський», «УНР», «Бабин Яр», «Чорнобиль», «24 серпня 1991 р.» [7, 62].

Етнічним моделям у суспільній свідомості протистоїть громадянська модель багатокультурності, для представників якої притаманна гордість за досягнення українського народу і красу землі, визнання української мови як державної з ліберальною політикою її укріплення та свободою для російської мови, множинністю поділеної історії з громадянським компонентом [8].

За соціальним критерієм розрізняються «прорадянська», «сталінська», «комуністична» модель чи моделі пам'яті.

Сім'я є первинним комунікативним середовищем, в якому відбуваються як цілеспрямовані, так і стихійні уроки історичної пам'яті, так званої комунікативної чи «живої» пам'яті. Родоводи і розповіді про них забезпечують формування пам'яті «по крові». Так, одна зі студенток, формулюючи своє відношення до пам'яті, стверджує, що їй на «роду написано» відстоювати українські національні цінності, бо її дід і прадід загинули в лавах УПА. В одних сім'ях культивуються традиції УПА, в інших – бійці УПА засуджуються як бандити і колабораціоністи. У випадках, коли батьки є носіями різних індивідуальних етнічних пам'ятей, їх діти вибирають пріоритети стихійно. Існує думка про те, що в зміша-

них сім'ях «одні і ті ж події національної пам'яті мали різне смислове навантаження для різних членів сім'ї ... чим до певної міри дезорієнтували дитину мішаної сім'ї» [9, 233]. Але подібні сім'ї мають також інший бік. Це перший колектив громадянського суспільства, модель гармонізації різних пам'ятей. В залежності від того, які впливи в ній сильніші, такий і результат. Якщо порівняти нападків козацької старшини у революційних подіях 1917–1920 рр., то побачимо дві великі групи. Одна з них була на боці української державності, друга воювала за «Єдину, Велику, Неподільну Росію». Зрозуміло, що це наслідок багатьох факторів, але сімейне виховання і складання сімейної традиції – це фундамент, на який нашаровуються шкільний, суспільний та інші форми впливу.

Суб'єктивне, пов'язане з інтересами соціальних груп, також базується на сім'ї. Поява на світ людини супроводжується її соціальною статусністю, яка для більшості залишається незмінною. Якісь соціальні групи виникають в ході життя покоління. Вони мають свою соціальну пам'ять, відмінну від інших груп. Пам'ять пенсіонерів і «афганців», безхатченків і банкірів фіксує різні події, має різних «героїв». Проблема в тому, що олігархи мають можливість проводити політику пам'яті в своїх інтересах, а багато інших соціальних груп змушені передавати свою пам'ять дідівськими способами.

Наступним щаблем, після сім'ї, є школа. Це той системний вузол, через який спеціально підготовлені вчителі долучають нові покоління до шаблонних знань, формуючи історичну пам'ять. Соціальне середовище (сім'я, оточення) на цьому етапі поступаються цілеспрямованому впливу шкільної програми, підручників. Згідно з дослідженнями директора Програми з історії, пам'яті та конфліктів Школи аналізу та вирішення конфліктів Університету Джорджа Мейсона (США), професора К. Коростеліної, нинішню ситуацію з шкільними підручниками представники різних моделей пам'яті в Україні оцінюють по-різному: представники подвійної ідентичності вважають, що відбувається «хороша зміна, заснована на потребі перегляду і виправлень», прорадянської – «хороша зміна, заснована на потребі зваженого наближення», української моделі – «повернення до радянських цінностей, яке створить опір»

і «результат впливу Росії спровокує конфлікт», багатокультурної громадянськості – «голий патріотизм замість громадянської перспективи», модель кримських татар – «потреба в однаковому представленні усіх етнічних груп» [8]. Всі моделі пам'яті знаходяться в очікуванні державного рішення стосовно шкільних підручників з історії.

Для національної пам'яті важливо не лише *що*, але і *як* викладається в школі [10]. У цьому питанні координуючими інституціями є Інститут інноваційних технологій та змісту освіти і Національний науково-дослідний інститут українознавства та всевітньої історії МОН.

Після завершення навчання на перший план виступає телебачення, провідне місце серед передач якого займають кінофільми. Таким чином школа і телебачення є головними комунікативними шляхами трансляції наукових знань, через які здійснюється політика пам'яті чи забування. У «гарячому суспільстві» культурна пам'ять – це зміни, в «холодному суспільстві» – застій. Враховуючи, що науці притаманний постійний рух, використання її притаманне першому, а використання наукових досягнень у формуванні національної пам'яті – це перспектива суспільного вдосконалення, внесення до суб'єктивного, вибіркового об'єктивної складової.

Вища школа – це той центр, у якому наука зустрічається з засобами поширення – студентською, а потім вчительською аудиторією. Передача наукових знань відбувається через лекції, освоєння наукових праць, які вивчаються в програмах курсів. На цьому етапі передачі наукової складової пам'яті відбувається конкурсування зі стихійною інформацією. У результаті випускники вузів тою чи іншою мірою оволодівають як програмною, так і стихійною інформацією соціального середовища. Зростання інформаційності і комунікаційності суспільства вимагає від вищої школи якнайкращого знання інформативних і комунікативних потоків, якомога швидшого оволодіння останніми досягненнями науки і забезпечення ефективних методів їх донесення. Серед вузівських споживачів наукової складової пам'яті особливе місце посідають вчителі і журналісти. Перші з них транслюють цю інформацію в рамках шкільних програм, другі – в стихійному світі ЗМІ.

Згідно з Я. Ассманом, колективна пам'ять (пережитий і осмислений досвід спільного проживання) має дві форми: комунікативну («пам'ять поколінь», «історія знизу», «жива пам'ять») і культурну, яка поширюється спеціальними механізмами та інститутами трансляції [11]. У культурній пам'яті ключове місце займає державна політика пам'яті, яка може здійснюватися різнопланово (сприяти, охоронятися, трансформуватися, нав'язуватися, «убивати пам'ять» і т. д.). Приклади нав'язування пам'яті, нівелювання, фільтрування з чітким механізмом їх здійснення надають нацистська і сталінська ідеологічні машини.

Кожен із суб'єктів політики пам'яті здійснює формування йому «потрібних традицій», виступаючи як консолідуючим, так і дезінтегруючим чинником. Успіх політики пам'яті забезпечений у тому випадку, коли цілеспрямовані дії (культурна) і жива (комунікаційна) пам'ять поколінь співпадають, коли традиції, запропоновані другою, і живуть у ній, культивуються першою.

На зародковому етапі політика пам'яті здійснюється різноманітними суб'єктами суспільного розвитку: літописцями, канцеляристами, бандуристами, поетами, письменниками, істориками. Пізніше інтелігенція намагається об'єднати свої зусилля. Такими формами об'єднання стають часописи («Київська старовина»), музейні і архівні колекції. З виникненням політичних партій останні беруть на озброєння політику пам'яті з метою впливу на суспільство. Політику пам'яті в сучасній Україні на рівні законодавчому здійснюють Президент України, Верховна Рада України, виконавському та ініціативному – державні інститути: Міністерство культури (меморіалізація, музеї, народний фольклор, пісенна творчість), Міністерство освіти, науки, молоді та спорту (дошкільна, шкільна і вища освіта), Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони, Державна архівна служба, Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації, Державне агентство України з питань кіно, Державний комітет телебачення і радіомовлення.

В українській історіографії відсутня наукова дискусія про національну пам'ять, натомість точиться велика політико-ідеологічна суперечка між різними моделями національної пам'яті. Враховуючи, що «напряжение между поиском «приемлемого прошлого», которое может быть основой позитивной национальной

идентичности, и невозможностью пренебречь памятью жертв в значительной мере определяет характер исторической политики в современных демократических обществах» [12], є потреба спеціального комплексного дослідження справедливості етнічної і соціальної як питань політики пам'яті.

На шляхах наукової перспективи впливу на формування пам'яті лежить фундаментальне видання «Місця пам'яті України» (ідея нова [7, 62] і заслуговує на всебічну підтримку) за прикладом французького «Місця пам'яті» («Територія пам'яті», «Простір пам'яті»), робота над яким може перетворитися на так необхідний суспільству діалог. Державна ж політика пам'яті, враховуючи те, що основні моделі є програмними гаслами провідних політичних партій, віддзеркалює політичну ситуацію в суспільстві. Ліберальна політика в цьому питанні опирається на ліберальні підмоделі основних означених моделей пам'яті. Складність проведення такого курсу обумовлюється тим, що в історичній ретроспективі європейські держави пройшли через два етапи: 1) етнічна модель, 2) громадянська модель пам'яті, переходячи від першого до другого. Держава Україна, яка виникла 1991 р., не має світових зразків форсованого переходу до громадянської моделі пам'яті, що оминає етап етнічної моделі. Враховуючи, що науковці намагаються здобути знання, які б найбільш адекватно відображали минуле, вироблення і внесення на суспільний розгляд науково виважених досліджень є тим важелем, який може вплинути на становлення громадянського суспільства і його цінностей. Державна політика національної пам'яті базується і формується на принципах рівності і протидії всім формам дискримінації моделей пам'яті незалежно від етнічного, політичного, ідеологічного, релігійного джерела їх виникнення в умовах поліетнічності і поліконфесійності, забезпечення всебічного розвитку української мови як державної, усіх мов корінних народів і національних меншин як кодів передачі пам'яті.

Список використаних джерел

1. Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Київський літопис першої чверті XVII ст. / Василь Іринархович Ульяновський, Наталія Миколаївна Яковенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 103–114.

2. *Зерній Ю.О.* Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Юлія Олександрівна Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.

3. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу <http://www.maidan.org.ua/-static/mai/1230106244/html>

4. *Шаповал Ю.* Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – 23–29 червня (№ 24). – С. 22.

5. *Зерній Ю.А.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 76. (71–76.)

6. *Касьянов Г.:* «Российская империя... была своего рода инкубатором народов... Но этнических империй не существовало» / Георгій Касьянов // Режим доступу: <http://net.abimperio.net/node/1800>

7. *Колесник І.* Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині ХХІ століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінського, П. Серженги. – Львів, 2011. – С. 54–64.

8. *Коростеліна К.* Україна після 20 років незалежності: моделі розвитку, наративи національної ідентичності та криза легітимності влади / Каріна Коростеліна // Режим доступу: www.fes.kiev.ua

9. *Федик Л.Б.* Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду / Л.Б. Федик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – С. 23 (232–236).

10. *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Пер. с фр. / М. Ферро. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.

11. *Ассман Я.* Культурная память / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004.

12. *Копосов Н.* Политика памяти и мемориальные законы / М. Копосов // Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Politika-pamyati-i-memorialnye-zakony>

Кривошея В.В. Модели памяти и государственная политика памяти

Рассматриваются и анализируются модели памяти, которые имеют место в Украине. Определены основные носители памяти и их влияние на общество.

Ключевые слова: политика памяти, модели памяти, национальная память, историческая память, этническая память, коммуникативная память, культурная память, коллективная память.

Krivosheya, V.V. Models of memory and state politic of memory

In the article, different models of memory in contemporary Ukraine are analysed and examined. The main of memory and their influence on society are defined.

Keywords: of memory, models of memory, national memory, historical memory, ethnic memory, communicative memory, cultural memory, collective memory.

УДК 339.19. (09)

Веденєєв Д.В.

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ

Розглядається вплив інформаційно-психологічних процесів глобалізації на функціонування механізму національної пам'яті в Україні. Висловлюються рекомендації стосовно розробки державних заходів із формування й розвитку національної пам'яті, які б включили науковий, культурно-просвітній, меморіальний сегменти.

Ключові слова: національна пам'ять, свідомість, глобалізація, гуманітарна політика, інформаційна діяльність.

Процеси глобалізації спричинили масовий і масштабний вихід соціальної, політичної та економічної активності за межі кордонів окремих держав і народів на міжконтинентальний рівень. Нечувано зросла інтенсивність взаємозв'язків у сфері товарообміну, інвестицій, фінансових операцій, міграційних та культурно-інформаційних процесів. Значно спростився процес пересування людей та інформації.

Глобалізація багато у чому стала цілком закономірним наслідком розвитку людства – міждержавної і блокової інтеграції, розпаду колоніальної системи та налагодження зв'язків нового типу між колишніми колоніями та метрополіями, зростання ваги індустріальної кооперації та відкриття нових ресурсних баз у віддалених від розвинутих держав регіонах світу, удосконалення матеріальної культури під впливом НТР, розвитку засобів транспорту та зв'язку, Інтернету.

Метою статті є аналіз впливу інформаційно-психологічних процесів глобалізації на функціонування механізму національної пам'яті в Україні з метою наукового обґрунтування розробки державних заходів із формування й розвитку політики національної пам'яті, її наукового, культурно-просвітнього, меморіального сегментів.

Безперечним позитивним наслідком глобалізації у разі забезпечення дії її переваг на благо усього людству є збільшення шан-

сів спільними зусиллями подолати глобальні проблеми людства, поставити цивілізаційні досягнення «золотого мільярда» на службу усім народам.

Розуміючи невідворотність процесів глобалізації і входження в них пострадянських держав, варто усвідомлювати співвідношення її різнобічних впливів і необхідності обстоювання національних інтересів України, що потребує відпрацювання відповідних механізмів державної політики. Доцільно зауважити, що при цьому, як правило, беруться до уваги економічні чинники, хоча глобалізація означає і відчутний виклик традиційним культурам народів світу. Одним із важливих явищ духовного життя народів, які опиняються під впливом уніфікаційних проявів глобалізації, є національна пам'ять народів (націй) як складова їх національної та державницької свідомості.

Національна пам'ять виступає важливою складовою самоідентифікації та консолідації народів, що населяють Україну, в єдину політичну націю (громадянську спільноту) – Український народ.

Відновлення й збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, цивілізаційні досягнення, бойову й трудову звитягу, історичні трагедії сприяє єднанню громадянства та мобілізації духовних сил й будівничого потенціалу Українського народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України, творенню позитивного суспільно-політичного та морально-культурного поля буття української політичної нації.

Під поняттям «**національна пам'ять**» розуміється *феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому.*

Національна пам'ять має своєю основою історичну пам'ять певного народу (або народів, як в Україні). Історична пам'ять –

явище значно ширше, аніж національна пам'ять, і включає у себе практично всю ретроспективну інформацію, яка «природним» шляхом закарбувалася у пам'яті народу, атрибутах його духовної та матеріальної культури. Проте головна відмінність між цими двома видами пам'яті полягає у тому, що національна пам'ять є швидше атрибутом політичної нації (громадянської спільноти), має більш загострений суспільний зміст, несе більше навантаження суспільно корисного досвіду та підлягає коригуванню (актуалізації) у залежності від історичних викликів та завдань, які стоять перед суспільством.

Відповідно, зміст **політики національної пам'яті Української держави** становлять *цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави й суспільства, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення й життєдіяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу*. Формування національної пам'яті ставить за мету розвиток самоусвідомлення, збереження й творче використання історичного досвіду та цивілізаційної спадщини, плекання кращих рис традиційної ментальності нації, забезпечення спільної державницької, громадянської та продуктивної діяльності народів України, об'єднаних в українську політичну націю.

Національна пам'ять виступає одним із головних чинників життєздатності народу. Історія переконливо довела, що дух народу, мобілізація колективної історичної творчості людей є одним із найважливіших чинників, які визначають долю націй та держав, виступають самі по собі надзвичайно потужним «стратегічним ресурсом», інколи зумовлюючи історичні перемоги при, здавалося б, вочевидь несприятливих обставинах матеріального порядку, асиметрії у співвідношенні сил з конкурентним середовищем тощо. На цьому особливо важливо наголосити за умов, коли в Україні все ще не зупинено взаємопов'язані процеси деградації продуктивних сил, науково-освітньої та культурно-духовної сфер, занепаду традиційної суспільної моралі, загрозливим стає неухильне скорочення населення, погіршення його фізичного й морального стану. Істотними залишаються атаки на реальний суверенітет держави.

За умов глобалізації життя сучасного світу, могутнього розвитку електронних та інших засобів масової інформації, технологій та методик впливу на масову свідомість (включаючи маніпулювання нею, деструктивні інформаційно-психологічні впливи) помітно зростають масштаби загроз інформаційній складовій безпеки й стабільності Української держави. Застосування технологій цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу в сучасних умовах здатне призвести до таких згубних для суверенної державності наслідків, які раніше досягалися прямою агресією або державними переворотами.

Безперечно, розширення контактів із навколишнім дедалі глобалізованим світом здатне збагатити емпіричний та методологічний багаж української історичної науки (за умов, звичайно, її громадянської й професійної самодостатності), тісніше інтегрувати її у всесвітній фаховий простір та збагатити у процесі творчих контактів із зарубіжними колегами. Водночас варто розуміти, що глобалізація об'єктивно детермінує «центрам сили» вироблення і здійснення цілком визначеного курсу, спрямованого на ерозію реального суверенітету національних держав, уніфікацію духовного виміру буття людства, і в крайніх своїх проявах ставить під серйозне питання забезпечення права націй і держав на власну цивілізаційну самобутність, традиційну культуру, включаючи національну пам'ять й національну гідність (здатність до «суверенного історіописання» й захисту, з опорою на нього, власного політичного вибору й традиційних соціокультурних орієнтацій народів).

Дедалі гучніше лунають твердження про те, що нова глобальна історія має створюватися поза фокусом національних історій, «долати націоцентризм», іти паралельно із глобалізацією самих національних і регіональних історій.

Крайніми *формами загроз, які об'єктивно несе глобалізаційний тиск на національну (історичну) пам'ять народу*, є цілеспрямовані інформаційно-психологічні впливи, які знаходяться в арсеналі т.зв. «організаційної зброї» й застосовуються щодо національної (історичної) пам'яті того або іншого народу (суспільства) з метою послаблення реального суверенітету держави й морально-психологічної стійкості народу. Серед прийомів, котрі

застосовуються для руйнації поля національної пам'яті, можна виділити такі:

- штучна ерозія позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам'яті про минуле;
- вилучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле;
- впровадження у масову свідомість чужорідних, політично загострених тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу;
- пряма фальсифікація (фабрикація) історико-документального матеріалу, або приховування «небажаної» історико-документальної бази, інформації, застосування спекулятивних (маніпулятивних) прийомів інтерпретації фактичного матеріалу;
- наполеглива дискредитація (демонізація) історичної спадщини та традицій, ключових фігур історичного поступу нації;
- намагання довести до антагонізму світобачення в цілому та погляди на історію між різними поколіннями українського народу, що загрожує штучним перериванням цивілізаційної традиції та ерозією нації зсередини;
- створення відповідних структур, підготовка, виховання та заохочення «інтелектуального ударного загону», «війни з вітчизняною історією», з одночасним теоретико-методологічним роззброєнням та морально-психологічним спантеличенням гуманітарного професійного прошарку;
- прагнення до деінтелектуалізації, дераціоналізації масової свідомості як головної передумови «перекодування» історичної пам'яті – важливої складової державно-політичної лояльності та національно-культурної (цивілізаційної) ідентичності.

Важливість зміцнення й захисту національної пам'яті як громадянсько-політичного чинника з погляду забезпечення інформаційної безпеки існування Української держави у глобалізованому світі дедалі глибше усвідомлюється фахівцями.

Кон'юнктурні зовнішні впливи не в останню чергу стали причиною *гострих проблем функціонування історичної свідомості сучасного українського суспільства*. Серед них доцільно виокремити:

- відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної національної і державної ідентичності;

- наявність істотних регіональних відмінностей в історичній свідомості на фоні відсутності прозоро постульованої ідеології загальнонаціонального розвитку («національної ідеї»);

- перетворення історичного матеріалу на зброю політичних баталій, «бойовий» елемент іредентистських та сепаратистських настроїв, політичного екстремізму;

- прояви, із використанням «історичних аргументів», національної ворожнечі, шовінізму, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих осіб, політичних сил, громадських організацій, ЗМІ;

- консервація в історичній свідомості елементів тоталітаризму та інших несумісних із обраною суверенною Україною моделлю розвитку, що активно роздухується низкою політичних партій;

- наявність у суспільній свідомості полярних, політично заангажованих та емоційно перевантажених оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними групами;

- недостатній рівень розвитку фахової дослідницької діяльності, помітне погіршення її теоретико-методологічного рівня та суспільної відповідальності тих, хто розробляє історичну тематику, за науковий рівень своєї продукції;

- помітне зменшення обсягу навчального часу, який відводиться на вивчення історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, серйозні методичні проблеми викладання історії у загальноосвітній школі;

- поширення ЗМІ серед широкого загалу з комерційних або вузько корпоративних інтересів перекрученого, фальсифікованого інформаційного продукту на історичну тематику.

Доводиться констатувати, що маніпулювання історичною свідомістю громадян України багато в чому обумовлено і фактичною відсутністю прийнятої для більшості населення загальнонаціональної ідеології розвитку, яка б заповнила ідейно-духовний вакуум, що утворився після радикальної (нерідко – механічної та позірної) відмови від ідеології та суспільної моралі радянської доби.

Безсумнівно, заборона Конституцією України обов'язкової ідеології, плюралізм поглядів на минуле стали втіленням закон-

ного права громадян на творення й отримання суспільно важливої інформації. Однак замість відтворення наукової ретроспективи минулого із застосуванням широкої (і доступної нині) джерельної бази, сучасних методів досліджень, значна частина істориків через ті або інші причини пристала на поверхові й почасти упереджені концепції тлумачення складних проблем минулого України (історії Другої світової війни, національно-визвольного руху в Україні, Української революції, окремих масштабних історичних трагедій українського народу у XX ст., радянського періоду історії України в цілому тощо).

Із зарубіжної історіографії та праць діаспорних авторів були широко запозичені концепти, які відзначаються політичною заангажованістю і були породжені атмосферою міжблокової воєнно-політичної конфронтації, «холодної війни» тощо. У масову свідомість цілеспрямовано закарбовувалися (або активізувалися маніпулятивними прийомами доволі міцно забуті) саме конфронтаційні, дражливі уявлення про минуле, негативно психологічно забарвлені настроями образ (реальних або вигаданих, роздмуханих), помсти, ненависті, необґрунтованих історичних претензій, жорстким етнонаціоналізмом, відразою до певних етносів тощо.

По суті, насаджувалося поняття про національну пам'ять як про виключно резервуар історичних трагедій і лише негативних подій 1918–1991 рр. Пам'ять про здобутки у царині державотворення, культури, науки й мистецтва, у боротьбі проти іноземного поневолення, приклади конструктивного співробітництва корінних народів України та інша позитивна історична інформація залишалася поза увагою. Таким чином, із суспільної свідомості «вимивалися» ті чинники, які формують громадянську ідентичність, повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для забезпечення гідного майбутнього.

Насадження виключно нігілістичного ставлення до радянського періоду історії України призвело до загрози накопичення радикально-націоналістичними силами суміжних держав «аргументів» щодо ревізії існуючих кордонів й державного статусу України – адже саме у радянські часи Україна об'єднала у своїх межах всі етнічні українські землі й здобула статус члена ООН.

Під тиском цілеспрямованих зовнішніх інформаційно-психологічних впливів та зростання соціально-політичного розшарування пострадянських народів, починаючи із другої половини 1980-х рр. була свідомо зруйнована раціональна *межа допустимого впливу поглядів на історію, на формування сьогодення і майбутнього України та її громадянства*. У неконструктивних (і, як правило, безплідних) дискусіях між суб'єктами суспільно-політичного життя проглядається готовність до того, щоб розбіжності у поглядах на історію поставити вище за необхідність громадянської консолідації та забезпечення територіальної цілісності України.

Принагідно зазначимо, що попри законодавчо закріплене право на плюралізм думок, в історичній науці майже щезли продуктивні наукові дискусії навколо ключових подій та процесів вітчизняної історії – їх проведенню вочевидь заважає заздалегідь визначена ідейно-політична «позиція» науковців, котра не сприяє і духу взаємоповаги між «колегами по цеху».

Минулому надається вочевидь *гіпертрофоване значення*, за яким комфортно маскується безвідповідальне небажання (неспроможність) до творення гідного майбутнього своїх же нащадків. По суті, суспільна свідомість доводиться до такого стану, що чимала частина громадянства готова пожертвувати *спільним майбутнім* в єдиній державі заради обстоювання конфронтаційних поглядів на минуле, бажання і надалі відчувати «фантомний біль» історії.

Доцільно звернути увагу на те, що потужним знаряддям унеможливлення порозуміння між різними суспільно-політичними силами стало «вживлення» в їх програмні та ідеологічні засади непримиренних поглядів (тлумачень) спільного минулого українського народу як сукупності процесів і подій, котрі відбувалися незалежно від нашої волі і які сучасники, зі зрозумілих причин, не можуть піддати коригуванню. Загострена навесні 2011 р. ідейно-політична ситуація навколо рішення Верховної Ради про сферу застосування Прапорів Перемоги показала, наскільки оперативно й прагматично історичні аргументи використовуються для посилення розбрату у суспільстві і наскільки обмеженою є здатність різних суспільно-політичних сил до пошуків елементарного порозуміння.

За об'єктивно наявних цивілізаційних відмінностей між історичними землями України, поліетнічності та поліконфесійності українське громадянство й соціум стрімко розшаровуються (а то й атомізуються) за майновою, ідеологічною, національною, регіональною, корпоративною ознаками, оскільки «плавильний тигель» формування радянської громадянської спільноти був відключений, а механізму творення громадянства незалежної України, схоже, не створений.

У «Стратегії національної безпеки України» від 12 лютого 2007 р. прямо йдеться про «ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування» [1].

Фактично, чимало громадян або взагалі втрачають історичну пам'ять, або її сегмент у свідомості (психології) дедалі набуває ознак корпоративності чи протистояння (партійно-політичного, регіонального тощо), перетворюючи погляди на *історію* у своєрідний ментальний вододіл по лінії «свій-чужий». Про глибину цього суспільного розколу, зокрема, свідчать результати SMS-голосування на недавній передачі С. Шустера. На питання «Чи зможуть Схід і Захід України знайти спільну мову?» негативно відповіли 74% тих, хто брав участь в опитуванні [2].

При цьому, звісно, об'єктивно існують фундаментальні елементи національної пам'яті, котрі консолідують свідоме громадянство. У першу чергу – це пам'ять про перемогу у Великій Вітчизняній війні. Вона на сьогодні є одним із небагатьох суспільно значущих чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість та забезпечувати життєво важливий для народу духовний зв'язок між поколіннями. Промовистим є дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 5 квітня 2011 р. в усіх регіонах України (опитано 2009 респондентів віком від 18 років). Показово, що понад дві третини громадян України (70%) вважають День Перемоги великим святом, ще 23,6% опитаних вважають цей день «звичайним святом». Не вважають День Перемоги святом лише 4,7% опитаних. Понад

66 % опитаних громадян вважають ту війну саме Великою Вітчизняною [3].

Закріплення значущих для державницького існування України сегментів національної пам'яті важливе і з погляду обстоювання її територіальної цілісності. Досвід останніх років свідчить, що навіть щирі наміри України проводити політику міжнаціонального примирення, визнання негативних нашарувань у відносинах з сусідами в минулому (а подекуди й однобічне каяття) *зовсім не гарантує нашій державі* адекватного ідейно-історичного «роззроблення» та відмови від подвійних стандартів, інформаційно-психологічної агресивності з протилежного боку. Саме в історичній площині окремі радикально-націоналістичні сили суміжних держав шукають «підстави» для піддання ревізії існуючих кордонів України, що склалися у 1939–1945 роках [4–8].

З погляду забезпечення Української держави, протидії загрозам її інформаційній складовій, відповідні заходи із протидії їм дедалі більше усвідомлюються фахівцями як одне із найбільш істотних, актуальних завдань у справі захисту державного суверенітету.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що стан національної пам'яті та сфера її впливу зовсім не є третьорядним, «ліричним» чинником. Він цілком вкладається в одну з визначених статтею 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» загроз національним інтересам і національній безпеці України, а саме – «намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом недостовірної, неповної або упередженої інформації». В той же час згаданий Закон відносить «зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві» до пріоритетів національних інтересів [9].

Стаття 10 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» («Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері») містить низку положень, які мають пряме відношення до сфери застосування історичної інформації, адже йдеться про «відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини..., відродження та збереження культурної самобутності регіонів..., створення умов для консолі-

дації суспільства на основі національної системи духовних цінностей» [10].

У поданому в щорічному посланні Президента України на суспільне обговорення проєкті «Стратегії національної безпеки України – «Україна у світі, що змінюється» слушно зазначається, що серед системних проблем, котрі загрожують національній безпеці, наявна «неадекватність реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв..., зокрема інспірованих і ззовні».

Серед ключових завдань політики національної безпеки називається необхідність «створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» [11].

Видається, що в умовах ідейно-політичного розшарування українського суспільства, наявності регіонів зі специфічними, доволі глибоко укоріненими соціокультурними традиціями й ментальними властивостями (а також розбіжностями у поглядах на минуле), центр ваги у формуванні єдиної громадянської спільноти в Україні лежатиме взагалі не у спробах «встановити уніфікований знаменник» у ставленні до історії. Він вбачається у забезпеченні дієспроможності, авторитету та безпеки держави, реалізації законних прав громадян, розвитку продуктивних сил, соціальної, культурної й науково-технічної сфер.

Водночас державна політика національної пам'яті не втрачає свого значення як важіль громадянської консолідації суспільства, збереження національної самодостатності в умовах глобалізаційних процесів, мобілізації духовних сил народу на розв'язання наявних проблем та реалізації стратегії розвитку України як повноцінної європейської держави у ХХІ ст.

Більше того, не в останню чергу саме глобалізаційні інформаційно-політичні впливи призвели до формування т.зв. «нової історичної культури». Її сутність полягає у тому, що історична наука та історична пам'ять із знаряддя обслуговування суспільно-

політичних інтересів та освіти перетворилася на самостійний елемент державної політики (включаючи зовнішньополітичну сферу), а тлумачення історії набули рангу оформленої у правовому відношенні діяльності, яка спирається на державні інституції, спеціально створені громадські організації та рухи тощо.

За деякими підрахунками, станом на 2010 р. понад 70 країн світу (пострадянські держави, певні країни різних регіонів Африки, В'єтнам та інші держави) опікувалися проблемами подолання «історичних травм» у формі розробки та реалізації відповідної державної політики та суспільно-правових дій. З'явилося поняття «законів пам'яті» – явище, яке характеризує те, як нинішні покоління людей уявляють собі минуле та як ставляться до нього [12]. Сучасні інформаційні засоби перетворили історію на «інформаційний продукт масового споживання», істотно підірвавши «монополію» науковців та «канонічних» підручників. Оцінки минулого серйозно впливають на морально-психологічний клімат у суспільстві. Навіть віртуально створені картини минулого виступають дієвим чинником, котрий визначає реальні уподобання й поведінку спільнот та індивідів, і не завжди – на користь їм самим.

Тим більше, Українська держава не може стояти осторонь згаданих процесів, зокрема – і нехтувати можливими викликами глобалізації гуманітарній безпеці держави і суспільства [про що не в останню чергу свідчить перспективна проблематика, яку розробляють українські вчені: 13–21]. Ключові проблеми функціонування національної пам'яті за умов взаємопов'язаного світу знаходитимуться в центрі уваги Українського інституту національної пам'яті як науково-дослідної установи, що перебуває в упорядкованій Кабінету Міністрів України [22].

Автор доходить *висновків*, що вирішальними чинниками розвитку політики національної пам'яті в Україні повинні стати:

- розробка доктрини, сумісної із чинним конституційно-правовим полем, особливостями етнонаціонального складу населення та регіональними соціокультурними відмінностями України, консолідуючої політики формування національної пам'яті – складової гуманітарної політики держави;
- підготовка та втілення в життя перспективної Державної програми заходів із формування й розвитку національної пам'яті,

яка б включала науковий, культурно-просвітній, меморіальний сегменти;

- активізація наукових досліджень та аналітичних розробок з проблем функціонування національної пам'яті та механізмів її впливу на державницький, суспільно-політичний, культурно-освітній розвиток України як основи для кристалізації науково обґрунтованих рекомендацій для обстоювання історико-гуманітарної самобутності українського народу в умовах несприятливих інформаційних глобалізаційних впливів;

- піклування про розвиток гуманітарної освіти та гуманітарної культури в цілому, забезпечення високого освітнього рівня населення як однієї з передумов захисту його свідомості від деструктивних інформаційно-психологічних впливів, які здійснюються в рамках реалізації глобалізаційних сценаріїв;

- забезпечення належного рівня підготовки фахівців (дослідників, викладачів тощо) в галузі історичних наук, котрі б оптимально поєднували збереження кращих вітчизняних науково-просвітницьких надбань, державницько-патріотичне налаштування із умінням творчо використовувати (синтезувати) кращі теоретико-методологічні надбання світової історичної науки та дослідницькі здобутки вітчизняної історичної науки;

- налагодження неконфронтаційної, громадянської відповідальної історичної освіти на всіх рівнях навчально-виховної системи України, яка б, зокрема, базувалася на цінностях загальнодержавного значення та враховувала інтереси формування громадянського консолідованого суспільства;

- підвищення уваги держави, громадсько-політичних і творчих об'єднань громадян України до масової просвітницької, популяризаторської роботи у сфері пропаганди історичних знань (з використанням можливостей ЗМІ, науково-популярної літератури та художньої творчості, лекційної пропаганди тощо) із наголосом на прищеплення гордості за цивілізаційні надбання українського народу, як основи мобілізації потенційних духовних сил народу на забезпечення її гідного існування у майбутньому;

- активізація обстоювання історичної складової у заходах із захисту інформаційної безпеки України від зовнішніх деструк-

тивних впливів, які несуть загрозу реальному суверенітету й територіальній цілісності Української держави.

Список використаних джерел

1. Про стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>
2. Газета «2000». – 2011. – 27 мая. – С. А6.
3. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37267/>
4. *Иванников И.* Скрытая угроза-3: неправительственные организации // Секретные материалы. – 2009. – № 7. – С. 2 – 3.
5. *Донато Д.* В преддверии «Романиа маре» // Oligarh.net. – 2009. – 8 сентября.
6. *Григорьев В.* Военно-политические игры // «2000». – 2009. – 15 мая.
7. Польский сейм: в 1939 году СССР совершил акт агрессии против Польши // Газета.ру. – 2009. – 23 сентября.
8. *Скрипов В.* Речь не идет о Посполитой? // Эксперт. – 2005. – № 45.
9. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Правові основи боротьби з тероризмом. Збірник документів. – К., 2006. – С. 38.
10. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». 1 липня 2010 року, N 2411-VI // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
11. Проект Стратегії національної безпеки України – «Україна у світі, що змінюється» // http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf
12. *Тишков В.А.* Новая историческая культура. – М.: МГОУ, 2011. – С. 28–29.
13. *Зерний Ю.О.* Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис. ...канд. політ. наук. 23.00.05. – К., 2009. – 193 с.
14. *Зерний Ю.О.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1. – С. 71–76.
15. *Зерний Ю.О.* Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51.
16. *Симоненко І.М.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 51–61.
17. *Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є.* Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави // Державна безпека України. – 2010. – № 18–19. – С. 146–162.

18. Веденеев Д.В. Військова історія як інструмент обстоювання територіальної цілісності Української держави // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25–26 листопада 2009. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 413–419.

19. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – № 5. – 2002. – С. 49–62.

20. Зашильняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна – Європа – Світ. – Вип.2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.

21. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять» 4–6 грудня 2008. // <http://www.khpg.org/index.php?id=12301127970>

22. Солдатенко В.Ф. Українському інституту національної пам'яті – наукове спрямування // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1585.htm>

Веденеев Д.В. Национальная память украинского народа в контексте информационно-психологического влияния глобализованного мира

Рассматривается влияние информационно-психологических процессов глобализации на функционирование механизма национальной памяти в Украине. Высказываются рекомендации относительно разработки государственных мероприятий по формированию и развитию национальной памяти, которые бы включали научный, культурно-образовательный, мемориальный сегменты.

Ключевые слова: национальная память, сознание, глобализация, гуманитарная политика, информационная деятельность.

Vyedyenyeyev, D.V. National Memory of the Ukrainian people in the context of information-psychological effects of a globalized world

It is examine the influence of information and humanitarian processes of globalization on the functioning of the national memory in Ukraine.

It is also expressed recommendations for development of state measures on the formation and development of National Remembrance, which would offer scientific, cultural, educational, memorial segments.

Key words: national memory, consciousness, globalization, social policy, information activities.

УДК 94(=161.2)

Ганжуров Ю.С.

ДО ПИТАННЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Розкриваються складові змісту поняття «національна пам'ять» як державотворчої категорії. Актуалізуються основні форми артикуляції цього явища в соціальних діях та психологічних мотиваціях його носіїв. Розглядаються особливості формування інформаційних балансів національної пам'яті та психологічні чинники її функціонування.

Ключові слова: національна пам'ять, історична свідомість, політика пам'яті, історична амнезія, реконструкція минулого.

Сучасний дискурс українського державотворення останнім часом помітно збагачується категоріями міждисциплінарної еволюції суспільних наук, для якої характерні форми адаптації гносеологічного досвіду до реальних проблем гармонізації суспільства. Саме такою можна вважати проблему формування атрибутівних ознак поняття «національна пам'ять». Визначення його основних класифікаторів ґрунтується на споріднених категоріях історичної, соціальної, колективної, культурної, групової, індивідуальної, біографічної пам'яті. Розмежування цих понять за логічним правилом єдиної основи поділу видається проблематичним. І основна причина полягає навіть не в традиційних імпровізаціях гуманітарного дискурсу. Природа синонімії сутності національної пам'яті віддзеркалює механізми її становлення та функціонування. Водночас саме національна пам'ять виступає державотворчою категорією. Для України це явище має особливу вагу. Актуальність та злободенність її дослідження, структуризації та артикуляції на рівні як теоретичних, так і прикладних проблем набуває статусних ознак державної політики в категорії національної пам'яті.

Історіографія досліджень проблеми національної пам'яті переважно зосереджується на питаннях родо-видової структуризації зазначених вище дефініцій, що перебувають у синонімічній тональності по відношенню до національної пам'яті. В центр

формування концептуальних засад цієї проблеми покладено теорію М. Хальбвакса, який ввів до наукового обігу поняття «колективна пам'ять». За Хальбваксом, колективна пам'ять відрізняється від історії двома головними рисами. По-перше, вона (пам'ять) не має чіткої періодизації, що властива історичній науці. Пам'ять – це постійний хід думок, вона зберігається в свідомості тієї групи, котра її підтримує. По-друге, колективна пам'ять доволі варіативна. Це пояснюється одночасним існуванням етнічних, релігійних, професійних, соціальних та інших груп, і людина, по суті, в своєму житті зв'язана не з однією, а з багатьма групами, що збагачує її пам'ять. «У кожної із цих груп, – зазначає Хальбвакс, – окрема історія. Розглядаючи своє минуле, група відчуває, що вона залишилася такою самою і відчуває власну самототожність у часовому вимірі. Проте група прагне увічнити ті портрети та образи, що складають матерію її думки» [1]. Таким чином, визначальним чинником моделювання концепта колективної пам'яті пропонується сукупність носіїв групової пам'яті. Зазначені характеристики віддзеркалюють суб'єктивні характеристики національної пам'яті, яку можна класифікувати як у *вузькому*, так і в *широкому* розумінні. У вузькому розумінні національна пам'ять відбиває процес формування досвіду конкретного етносу, особливості формування культурних традицій та ціннісних орієнтацій. Відомо, що апеляція до ґносеологічних витоків національної пам'яті пов'язана із різними носіями інформації, переважно на рівні інтерпретацій національних пам'яток різними членами етногруп, що мали різний соціальний статус і, відповідно, різний статус довіри. Авторитарність думок (спогадів, свідчень) пропорційна рівню довіри до носіїв інформації. Тому питома вага суб'єктності носіїв національної пам'яті справляє відчутний вплив на еволюцію етнічного захисту національної пам'яті.

На думку С. Кримського, поряд із колективним підсвідомим функціонують національні архетипи. Саме вони як наскрізні символічні структури ментальності можуть у різні епохи у різних етносів мати різну інтерпретацію. При цьому архетипи виступатимуть не тільки символічними структурами, які спільні для всіх етносів, а й специфічними для окремих націй утвореннями. Вони

свідчать про те, що нація – це не тільки державна зовнішня спільність, а й «внутрішній етнос», без якого національне життя неповне [2]. Зазначена думка актуалізує тезу про правомірність класифікатора етнічної унікальності, що може виступити чинником національної пам'яті. Адже внутрішнє життя «кожної нації» видається самобутнім настільки, наскільки його можна порівняти із життям інших етносів. Тобто унікальність національних ознак і, відповідно, носіїв національної пам'яті автономізується. Має рацію О. Гриценко, коли пише, що «в основу українства лягли сакральні принципи хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури» [3].

Щоправда мультिवизначеність зазначених ознак зміщує аргументативну основу на користь інтернаціоналізації національних ідентифікацій, коли родові ознаки поглинають видові атрибуції. Якщо П. Кононенко стверджує, що в Україні «є лише одна нація, насичена різними етноменшинами» [4], то на рівень обговорення виходить вкрай важливе питання: а яким чином домінуючий суб'єкт нації репрезентує національну пам'ять, якщо інші суб'єкти є неодмінними учасниками її створення та збагачення? Адже питома вага участі у формуванні такого інформаційного ресурсу не може бути однозначно структурована та визначена. У цьому полягає звуженість, одномірність трактування змісту національної пам'яті через теорію нації, яка не тотожна концептам теорії розвитку груп. У зв'язку із цим, аналізуючи групове минуле, необхідно відрізняти уявлення про групове минуле від групових уявлень про минуле.

Під груповим минулим ми розуміємо події чи соціальні дії, в яких брали участь члени певної групи. Сюди ж відносяться події, що безпосередньо вплинули на становище групи та її членів. Також групове минуле є важливим елементом групової ідентифікації. Як зазначалося, це передовсім стосується етнотериторіальних спільнот. Етнографами доведено, що міфічні пращури, історія походження та інші складові минулого є підґрунтям ідентифікації, визначають різноманітні ритуальні особливості та сакральні символи. Водночас інша тенденція в еволюції групового минулого, яку ми називаємо групові уявлення про минуле, вимальовує

відмінну якість у формуванні національної пам'яті. Йдеться про результати оцінювання, що виникають в процесі порівняння минулого різних груп, які впливають із групового уявлення однієї групи про іншу. Більше того, таке групове уявлення про минуле може структуруватися не на основі етнічних належностей, а за ціннісними орієнтаціями людей різних національностей, чиї погляди на ті чи інші явища і процеси, у тому числі із минулого, збігаються частково чи повністю. Отже, йдеться про існування міжнаціонального бачення, яке може бути покладене в основу визначення сутності національної пам'яті в широкому розумінні. В зв'язку із цим заслуговує на увагу думка Л. Дробіжевої, котра зазначає, що «в сучасних умовах уніфікації етнічних культур поряд із неухильним скороченням етнодиференційованих ознак зростає роль спільності історичної долі як символу єдності народу» [5].

Українські перспективи становлення громадянського суспільства мають стати відчутнішими у разі структуризації національної пам'яті саме у форматі досвіду ідентифікації народу як соціальної спільноти. Природно, що така спільнота живиться етнонаціональними коріннями, вони моделюють національну пам'ять. Саме національну, що відрізняється від історичної тезаурусом подієвих компонентів. Якщо «історію» ми використовуємо для визначення професійного наукового знання про минуле, то «національною пам'яттю» ми називаємо масове знання про минулу соціальну реальність та уявлення. Така пам'ять охоплює особистий, побутовий, подієвий тощо досвід, а також елементи професійного філософського, релігійного, ідеологічного та суспільно-наукового знання. Це пояснюється тим, що в системі формування історичних знань, яким власне і оперує історична пам'ять, функціонує механізм структурного перетворення носіїв подій, переважно вербальних, в комунікативній послідовності від «фактів подій» до «фактів знань». Різниця між ними полягає у тому, що перша група є породженням індивідуальної біографічної, колективної, національної пам'яті, що живить історичну науку, остання відповідним чином документує, оцінює, інтерпретує, класифікує факти-події, перетворюючи їх таким чином на факти-знання, і вводить їх до широкого інформаційного простору

та наукового обігу. На думку М. Соколової, історична пам'ять та історія перебувають ледь не в антонімічних категоріях. Вивчення історії спрямоване на найбільш точне (об'єктивне) уявлення минулого, часто на міждисциплінарному рівні ефективної методики. Натомість усна традиція передачі інформації про минуле міфологічна. Вона характеризується тим, що пам'ять зберігає та відтворює відомості про минуле на підставі уявлення, що породжене почуттями, викликаними сьогоденням. Адже спогади про минуле, як відомо, часто-густо матеріалізуються через призму сьогодення [6].

У концентрованому форматі достатньо аргументованим вбачається класифікатор визначення понять, що його подає Л. Репіна: «Історична пам'ять розуміється як колективна пам'ять (в тій мірі, в якій вона вписується в історичну свідомість групи) чи як соціальна пам'ять (в тій мірі, в якій вона вписується в історичну свідомість суспільства), а в цілому як сукупність донедає, наукових, квазінаукових знань і масових уявлень про загальне минуле» [7]. Звичайно, процес підвищення знань про минуле безпосередньо пов'язаний із особливостями людської пам'яті – особа переважно фіксує знакові передовсім для неї події. Проте поступове збільшення кількості різноманітних документів, що зберігаються в домашніх архівах та інших індивідуальних пам'яток, які за певних умов набиратимуть рис загальнонаціональних, – все це сприяє створенню більш структурованої та рівномірно заповнюваної картини минулого на гносеологічному рівні. Водночас проблемним залишається питання гармонізації таких форм структуризації історичної пам'яті. Слушною вбачається думка В. Смоля та Ю. Левенця про те, що «професійне історичне знання не встигає за потребами українського соціуму. Цілком очевидно, що консолідація в суспільстві йде не на основі загальної історичної пам'яті, а на основі створення якихось групових емоцій, які працюють за схемою свій-чужий» [8]. Можливо, через це минуле окремої людини стає об'єктом інтересу з боку суспільства. Сам індивід наполегливіше просуває складові власної біографічної історії до загальнонаціональної пам'яті. На цьому тлі показовими є видавничі проекти типу «Хто є хто в Україні», «Відомі історики», «юристи», «економісти», «журналісти» тощо. У даному разі

ми не розглядаємо коефіцієнт корисної дії подібних біографічних видань для збагачення національної пам'яті України. Він зрозумілий. З іншого боку, така тенденція свідчить про психологічну потребу конкретної особи стати безпосереднім фігурантом комунікативних дій у формуванні колективної пам'яті.

Водночас підвищена увага до історії життя індивіда з боку суспільства впливає на його уявлення про власне минуле. За таких умов він краще пам'ятає події свого життя та намагається співвимірювати інформацію, що опрацьовується в суспільстві. Процес формування уявлень про минуле на основі особистого досвіду є предметом досліджень також і соціальних психологів. Зокрема, А. Баддлі запропонував поділ біографічної пам'яті на процедурну, епізодичну та семантичну [9]. Процедурна пам'ять – початкова форма пам'яті, в якій зберігаються зв'язки між стимулами та відповідними реакціями. Епізодична пам'ять містить інформацію про події, що розгортаються в часі, та про зв'язок між цими подіями. Семантична пам'ять – систематизоване знання суб'єкта про вербальні символи, якими закодовані певні події. У цьому плані виокремлюється таке явище, як «історизація» біографічної пам'яті. Цей процес вимальовується у двох формах. По-перше, надання індивідом соціальної значущості автобіографічним подіям свого життя. По-друге, поєднання індивідуальної біографії із історично важливими подіями держави. У цьому плані доволі показовими вбачаються спогади, пов'язані із відзначенням двадцятиріччя державної незалежності України [10]. Гіперболізація індивідуальної пам'яті в контексті історичної може концентруватися на тлі окремих, вирішальних історичних подій і набувати деформованого рис. Деформованість зазначеної характеристики у даному разі не містить жодних мінорностей. Це явище є природним, оскільки віддзеркалює процес подолання дефіцитарних рефлексій, котрі є дискомфортними для становлення історичної складової національної пам'яті. У цьому контексті доречним вбачається з'ясування сутності такого явища, як «національна гордість». Вона має бути персоніфікована як історичними постатями, так і проілюстрована історичними подіями. Як перші складові цього процесу, так і другі неминуче потрапляють у систему конфлікту інтерпретацій. Рівень цього конфлікту, його антагоністичність індивідуальна і

залежить від багатьох факторів: етнічних, релігійних, особистих (освітніх, вікових тощо), а також може бути результатом політичної експлуатації історичної пам'яті.

Важливо зазначити, що власне українська національна пам'ять сучасного періоду суттєво гармонізована власною історією. Із небуття радянського минулого виплили події, пов'язані із національними трагедіями: репресії, голодомори, цензурована правда та розстріляне відродження. На такому тлі доволі чітко вимальовуються тенденції до персоніфікації зазначених процесів, оскільки обсяг історичної пам'яті структурується пропорційно протилежними шарами інформації для порівняння та оцінки. Активізувалися соціологи. Громадянам пропонують взяти участь у різноманітних обговореннях з метою дати оцінку конкретним історичним персоналіям. Такі підходи до певної міри кореспондуються із тенденцією до подолання «білих плям» в історії України. Проте усунення інформаційних лакун саме в національній пам'яті має інший характер – він не тільки не тотожний інтенсивним інформаційним процесам, а може мати зворотний ефект.

Це залежить від джерел, асоціативних особливостей пам'яті, від природних чинників упередженого несприйняття інформації через фахову непідготовленість, заангажованість тощо. Рівень врахування цих обставин дослідниками переважно залишається невисоким. Так само доволі умовною є довіра до численних соціологічних опитувань з метою визначити ставлення реципієнтів до конкретних носіїв – суб'єктів історичної пам'яті. І проблема полягає навіть не у втаємниченості формально-статистичних процедур, до яких мають вдаватися фахово підготовлені соціологи-дослідники: композиція опитування, рівень генеральної сукупності, критерії репрезентативності вибірки, «експертні оцінки» тощо. Ми вже звикли до категоричних і спрощених висновків щодо ставлення українців до історичної персоналістики [11]. Через це перспективи гармонізації образу національної гордості перебувають у площині перетворення цілісних комунікативних сполук на гармонійні складові, коли моделювання узагальнених історичних постатей здійснюється шляхом поєднання та подальшої сакралізації їх найкращих рис.

Має рацію В. Солдатенко, який пише: «Якщо ж мова заходить про осягнення живого й творчого шляху непересічних особистостей, коли історія сплела їхні біографії, їхню діяльність у тугий вузол, заплутавши непрості, іноді вкрай нерівні стосунки, привівши в антагоністичні зіткнення характери, таланти, світоглядні й моральні орієнтації, дати ясні, чіткі, «прозорі» оцінки, котрі б задовольняли відразу всі «смаки», просто неможливо, не-реально» [12]. У зазначеному контексті актуалізується питання про пошук джерел створення оптимальної моделі національної гордості українців. У цьому плані окреме місце посідають процеси публічної сублимації тих психологічних явищ, які ми називаємо формами вираження національної гордості саме на рівні національної пам'яті. Йдеться про так звану театралізовану реконструкцію минулого мовою реквізитного відновлення знакових подій в історії народу («жива» історія) чи національного способу життя (побутова історія). Останнім часом таке занурення в історію стало поширеним явищем. На відміну від усталених джерел історичної пам'яті театралізована хода пам'яті національної не лише імпровізована. Важливо, що саме вона є компенсаційною. В цьому її перевага, оскільки на такий грі відбувається гармонізація історичних фактів і їхнього бачення індивідуальною свідомістю та національною ідентифікацією. І в цьому плані національна пам'ять може собі дозволити все те, чого пам'ять історична дозволити собі не може, оскільки остання дисциплінована, детермінована та обмежена історичним знанням і законами наукового процесу.

Звичайно, прагматична орієнтація національно-державницької історіографії визначає специфічні риси конкретного типу ідеологізованої історії, впливає на відбір дійових осіб (історичних акторів), історичних подій та їх періодизацію. Зрозуміло, головними «героями» національно-державницької історії стають особи, котрі сприяли становленню та зміцненню державності, є символами її досягнень. При такому підході головними історичними персоналіями стають передовсім державні та політичні керівники, діячі науки та культури, а також «народні герої». Так само вирішується доля подій. До основних об'єктів потрапляють ті, що відбивають важливі етапи становлення державності (боротьба за незалежність, національна революція тощо). За такою

вибірковістю втрачається неперервність подій. В результаті виклад історії мовою національної пам'яті призводить до відомої «гри з часом»: хронологічні прогалини, пролонгація часу чи його стиснення.

Таким чином, історія редагується сюжетами національної пам'яті за умови відповідного інформаційного супроводу та забезпечення з боку панівного та зацікавленого суб'єкта ідеологічної комунікації. Звичайно, зазначену тезу не варто ототожнювати із класичними історичними дослідженнями за фаховою спеціалізацією, що обумовлена законами аргументативної періодизації. Йдеться про інше: регуляторна вибірковість, апеляція до сюжетів історичної пам'яті за межами хрестоматійного контексту – поширена практика діяльності як так званих історичних «альтернативників», так і замовників оціночних категорій у форматі політичної доцільності. В цій ситуації на перше місце виходить владний чи навколовладний механізм формування суспільної думки. Звичайно, навіть за умов ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства домінуючий суб'єкт політичної комунікації справляє політичний вплив на форматування та формування історичної пам'яті, що вже є засобом державної політики. Ця обставина залишає за відповідними функціонерами право вибору на те, що ми називаємо векторністю політики пам'яті. У цьому контексті симптоматичним вбачається спостереження А. Дюкова: «Спроби переводити історичні події у контекст фінансових та територіальних претензій до сусідів абсолютно не припустимі так само, як і неприпустимо використання трагічних сторінок історії для розпалювання міждержавної та міжнаціональної ворожнечі. І для того, щоб такого не сталося, окрім політики пам'яті має бути й політика забуття» [13]. На концепті «політика забуття», як її формує автор цитати, варто зупинитися докладніше. Звичайно, явища історичної амнезії характерні для національної пам'яті. Проте важливо розкрити та пояснити внутрішні психологічні чинники та визначальні, навіть на рівні підсвідомості, мотивації такого забуття. Можливо, витоки історичної амнезії у зазначеному контексті варто розглянути у двох напрямках. Перший: загальнонаціональний чи, скажімо, природні причини згасання національної пам'яті, властиві всім народам.

Другий – характерний для України процес формування національної пам'яті із урахуванням зазначених вище процесів утворення подієвих лакун.

Почасти можна погодитися із теоретичними постулатами відомих фахівців, котрі адаптують концепти психоаналізу до пояснення зазначених вище явищ з огляду на сумісність оціночних категорій окремого та загального в плані вивчення історичної амнезії. У цьому контексті діагностичним є твердження З. Фрейда, який припустив, що люди схильні відмовлятися від спогадів, пов'язаних із негативними емоціями, активно стримуючи потенційно загрозливі спогади [14]. Щоправда, сучасний період історії України доводить правомірність актуалізації тези про відновлення в національній пам'яті тем забутих сюжетів, що «замовчувалися». Власне, нині помітно активізувалася робота саме під знаком «пам'ять як відкрита рана та спроби її артикуляції» [15]. Як відомо, час лікує. А чи є це твердження справедливим для загоєння ран, від яких потерпає сучасна історична свідомість? Вочевидь, що забуття у даному разі не містить терапевтичних властивостей щодо них. Проте й спекулятивні гіперболізації трагічних подій в контексті політичної кон'юнктури є не лише неефективними, а й і до певної міри аморальними. У цьому контексті доречною вбачається думка Ф. Рудича: «Коли ж політична боротьба сприймається як зіткнення добра і зла, коли партія-переможниця прагне розпочати національну історію з «чистого аркуша», перегравши її, а переможені чекають свого часу, щоб повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія... не може вважатися конструктивною» [16]. Відомо, що політична історія України насичена прикладами трагічних протистоянь та інтервенцій, часто-густо оперує антагоністичними категоріями. І чим гострішими стають конфлікти інтерпретацій, тим наочнішою окреслюється проблема їх локалізації. Використання понять «примирення», «злагоди», «розуміння» та інших варіацій вербального миротворчого дискурсу, незважаючи на усю наполегливість їхнього поширення в інформаційному просторі, сприймаються ціннісними підвалинами національної пам'яті хіба що в декларативній тональності. І чим активніше вони поширюються, тим актуальнішими стають індекси їх ефективності.

Безперечно, що унеможливлення рефлєкторних станів не бажано розглядати в контексті сумнозвісного цензурування сюжетів національної пам'яті. Доцільнішим вбачається форматування балансу ціннісних категорій. Приміром, Т. Філіпчук моделює трьохсотрічну «хронологію минувшини духовного та фізичного нищення українського народу» [17].

У даному разі кореляція кількості фактів у значному за часовим обсягом періоді не може вважатися особливою, а такою, котра не поглинається законом достатньої підстави, що є хрестоматійною основою для переконливих висновків. Водночас не можна не врахувати потреби національної пам'яті у симетричному плані – людина зрештою однаково втомлюється як від перемог, так і від поразок. І у відповідний спосіб утворює належний баланс, заповнюючи психологічні лакуни історичною міфологією. Цього вимагають закони гармонії, які забезпечують життєдіяльність нації. Аналізуючи тенденції відновлення структур національної пам'яті, варто визнати, що загальний процес звернення до минулого виявляє себе в очікуванні ще не висловлених, проте реально існуючих в природі людського буття настрів, відчуттів. Як зазначає О. Копиленко, «щоб упевнено крокувати у майбутнє, необхідно все-таки визначитися з нашим «непередбачуваним минулим». Звичайно, вкрай цікаво знати, чи був насправді стародавній Київ центром «великого арійського пасма» або чи існувало міфічне золото Полуботка, проте з погляду реального «народногосподарського» ефекту найважливіше розібратися з тим, що майже кожен з нас носить у своїй пам'яті...» [18]. У зв'язку із цим постає питання про можливі варіації матеріалізації фреймів, що зберігаються в пам'яті. Відомо: переважна більшість таких фреймів історично пов'язана із реально існуючими об'єктами, що відіграють роль комунікаторів асоціацій, матеріалізації спогадів тощо.

Доречним на цьому тлі вбачається підхід, що його запропонував П. Нора у вигляді класифікації «місць пам'яті», а саме:

- топографічні (архіви, бібліотеки, музеї);
- монументальні (цвинтарі, архітектурні споруди);
- символічні (тематичні церемонії, паломництва);
- функціональні (підручники, автобіографії, мемуари) [19].

Природно, до певної міри зазначена схема є не лише хрестоматійною, а й такою, що передбачає велику комбінаторність об'єктів, коли, скажімо, монументальні об'єкти поглинаються функціональними, а символічні за певних обставин набувають статусу монументальних тощо. При цьому стає зрозумілим, що будь-який класифікатор національної пам'яті залишається до певної міри умовним, оскільки сама природа матеріалізації таких об'єктів динамічна та багатоконтурна. Передовсім саме носії пам'яті є еволюційними, так само, як і їх супровід, що може поглинатися часом.

На нашу думку, фрейдистська інтерпретація процесу забуття, адаптована до загальних тенденцій функціонування національної пам'яті, багато у чому утримується на рівні прикладних аналогій через управлінський аспект історичної амнезії. Іншими словами, регуляторна функція управління інформаційними масивами чи фактографічними джерелами пам'яті може реалізувати, як зазначалося вище, інструментаріями політики забуття. Питання полягає в тому, з якою метою це робиться. Зводить це до спроб максимального унеможливлення історичних дискредитацій видається недоцільним принаймні з двох причин. По-перше, будь-яка національна пам'ять має тезаурус недовіри. А персоніфікованим він може бути по-різному, в залежності від панівного суб'єкта інтерпретатора подій. Через це в основі історичної амнезії перебувають не власне факти, а їхні інтерпретації. По-друге, важливо, на наш погляд, саме процес забуття розглядати як тенденцію згасання місткості джерел. Це напряму залежить вже від рівня фіксації та наступного документування ключових носіїв національної пам'яті.

Вивчення джерел формування національної пам'яті переважно ґрунтується на методах культурної антропології, що запропонувала нові способи дослідження соціальних уявлень та привернула увагу до форм їхньої матеріалізації. Такий підхід дозволяє долучити до аспектів вивчення пам'яті традиції, ритуали, фольклор і взагалі будь-яку колективну творчість. Завдячуючи цьому, зокрема, за останні десятиліття в Україні почали активно розроблятися такі теми, як «символіка свят», «регіональна історія», «вербальна пам'ять» тощо. Набула свого розвитку доволі ак-

тивна практика, пов'язана із вивченням «місць пам'яті»: штучних чи природних просторових об'єктів, що нагадують чи символізують минуле та підтримують культурологічну наступність.

Помітним явищем пошуку умиротворення національної пам'яті стає релігійність, що набуває ознак не без допомоги самої влади ритуальності. «Релігійне відродження» виявляє себе у релігійній спадковості, сакральному поверненні до духовних витоків українства. З іншого боку, дефіцитарність релігійних сюжетів в історичній пам'яті та, відповідно, недостатні знання традиційних релігійних форм призводять до зростання так званої «неорелігійності», що втілюється у створенні нових релігійних культів, а також у поширенні еклектичних релігійних уявлень. Можливо, «справжнім законом суспільства є або звичай, або релігія. Будь-яка спроба встановити закон суспільства, обминаючи ці висхідні, визначальні аспекти, неправомірна, нелогічна» [20].

Таким чином, незважаючи на різновекторність тенденції «релігійного відродження», варто визнати, що даний процес сприяє актуалізації архетипів національної пам'яті, пов'язаних із традиційною релігійністю. Це виявляється як у відновленні традиційних релігійних форм, так і у різних конфігураціях релігійного протесту, та підтверджує схильність населення України до відновлення соціально-духовних стосунків, що вкарбовані у скрижальях національної пам'яті.

Важливим напрямом сублімації таких тенденцій є прагнення людини до інтелектуального та духовного наближення до сакральних символів, якими є нерухомі об'єкти, що складають «Звід пам'яток історії та культури України». Вони є усталеними носіями національної пам'яті. Зрозуміло, що пам'ятки історії та культури є важливим підтвердженням етнокультурної самобутності кожної нації. Їх автентичність – головна ознака історико-культурної і пізнавальної цінності. У цьому плані доречно згадати і світовий досвід, котрий вчить, що серед об'єктів національної пам'яті «можна виділити історичні місця, історичні міста, стародавні міські квартали, села й невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі, беручи при цьому до уваги, що пам'ятки, як правило, треба ретельно зберігати в усій цілісності» [21]. Із врахуванням зазначеної обставини важливим в контексті еволюції

матеріальних носіїв національної пам'яті є твердження, що його формулює Р. Бондаренко: «...основою формування і змін історичного середовища є людина, її діяльність. Вона постійно взаємодіє з оточенням, примножує предметно-просторове поновлення; й, таким чином, навколишнє середовище загалом не залишається без змін у часі, а постійно змінюється до потреб суспільства» [22]. Із зазначеної тези випливає вкрай важлива тема, що є злободенною для з'ясування мотивацій прагматичної корекції матеріальних носіїв національної пам'яті. Справа в тім, що приватний капітал виступає активним гравцем на теренах перерозподілу матеріальних цінностей, відношення яких до сакральних символів може до певної міри ускладнити їх збереження та призвести до їх знищення. Сучасна історія міст і сіл України містить чимало красномовних прикладів руйнівної агресії підприємливих забудовників.

У такій ситуації посилення на захисні норми Державного реєстру нерухомих пам'яток України складають лише хронологію публічного занепокоєння долею об'єктів історично-культурної спадщини, яке час від часу озвучують народні депутати з парламентської трибуни [23].

Акцентування уваги громадян України на проблемі збереження історичної спадщини як у безпосередніх формах апеляції до складових національної пам'яті, так і в опосередкованих варіаціях (загроза благоустрою, дискомфортність перепланувань територій тощо) неминуче виводить рівень артикуляції соціального занепокоєння на осмислення засад невмирущих символів минулого. Відомо, що часто законами починають цікавитися тоді, коли їх починають порушувати. Схожею видається ситуація із історичними нерухомими пам'ятками. Відповідна інформація поширюється переважно засобами масової комунікації. В принципі ЗМІ можна розглядати в контексті популяризатора знань про минуле. За даними американських дослідників, панівним джерелом історичної пам'яті є телебачення [24]. В принципі наближається до такого вимірювання й аудиторія України, зокрема, в частині маніпулятивної пропаганди ціннісних орієнтацій з метою приватизації, перепрофілювання та знеособлення історичних пам'яток. Як зазначено в звіті європейської дослідницької асоціації, у 2011 р. помітно зросла увага ЗМІ до численних фактів корупції в Ук-

раїні [25]. Водночас порівняльний аналіз сюжетів відповідної тематики розкриває ретельно продуману політику деномінації тих історичних об'єктів, які становлять комерційний інтерес і можуть бути дереєстровані в масовій свідомості. Сумнозвісні тези про «втрату автентичності», «кон'юнктурність», «фрагментарність», «надуманість» тощо поширюються в інформаційному просторі із врахуванням психологічної свідомості людини, яка природно схильна не тільки до створення міфів, а й до сакральних розчарувань. Як зауважує П. Рікер, «світ міфів... є світом неспокійним, непримиренним; міфи ніколи не припиняли боротьби між собою; кожен міф – іконоборотьба по відношенню до іншого міфу» [26]. Однозначність такого твердження, природно, є уніфікованою, що має перспективи на варіативність із певними застереженнями. Проте в принципі висловлена теза доречна щодо обґрунтування певного автономного існування міфологізованих образів у свідомості людини.

Однакові образи в національній пам'яті українців можуть антогонізувати. Ми знаємо, які факти політичної історії України чи персоналії національної пам'яті складають зміст політичної конфліктології. І це вже є проблемою комунікативної складової політичної системи України. Важливо зазначити, що останнім часом влада на нормативно-правовому рівні окреслює окремі події історичного минулого за принципом знакових дат.

В цілому така тенденція відбиває процес популяризації національної пам'яті. Відтак зростає конструктивна функція календарних видань, котрі до певної міри виступають джерелом відповідних ініціатив. Однак зазначений стан справ окреслює важливу обставину, пов'язану із поширенням сюжетів національної пам'яті. Йдеться про хронологічну пропорційність пам'ятних дат. Її дисбаланс, зокрема, пояснюється твердженням Є. Приходько та С. Лебедевої відносно дії закону часу пізнання, котре рухається нерівномірно завдяки пам'яті, що конденсує інформацію: «Іншими словами, по мірі зростання обсягу інформації час уповільнюється..., за один і той самий відрізок календарного часу люди сучасної епохи «проживають» значно більше, ніж століття тому» [27]. Для національної пам'яті українців це може означати «перезавантаження» пам'яті за допомогою порівняльного аналізу

із стандартами життя західних демократій, які імпортують в Україну матриці «космополітичної пам'яті».

Отже, не тільки забезпечуючи, а й прискорюючи процес наступності історичного розвитку, національна пам'ять все ж таки має забезпечити формування, функціонування та інтенсивність історичного пізнання. Таким чином, в течіях інформації, що циркулює в системі суспільства, важливо враховувати також інформацію, що містить історичні аналогії, оскільки саме вона поєднує усі три часові проекції соціуму, а саме: родове минуле, видову сучасність, очікуване майбутнє. Для нинішнього українства в широкому розумінні як громадянської спільноти конче важливо сприймати й використовувати національну пам'ять саме як державотворчу рушійну силу. Адже наша пам'ять – джерело історичної свідомості, що концептуалізує зв'язок між трьома зазначеними станами часу. І тому якість оцінок минулого багато у чому залежатиме від теперішнього погляду так само, як і майбутнє від сакральних істин животворчого досвіду національної пам'яті України.

Список використаних джерел

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2. – С. 26.
2. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008. – С. 354.
3. Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. – С. 344, 346.
4. Кононенко П. Українська національна ідея. Проблеми методології // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 7.
5. Цит. за: Савельєва И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. – В 2 т. – Т. 2. – СПб., 2006. – С. 389.
6. Соколова М.В. Что такое историческая память // <http://pish.ru/articles/articles2008/142>.
7. Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 42.
8. Левенець Ю., Смолій В. Парадокси історичного пізнання // Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С. 14.
9. Баддлі А., Айзенк М., Андерсон М. Память / Пер. с англ. под ред. Т.Н. Резниковой. – СПб., 2011. – С. 194–195.
10. Сищук О. 20 років незалежності: робити висновки та йти вперед // Віче. – 2011. – № 15–16. – С. 2–12.

11. *Ляшенко А.* Историческая память украинцев: точки сближения и разрыва. Часть 1. Исторические личности // <http://www.rb.com.ua/rus/analitics/socium/7284>.
12. *Солдатенко В.Ф.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С. 5.
13. *Александр Дюков:* «Ни одно общество в мире не может обойтись без своей «политики памяти» // http://www.historyfoundation.ru/-media_item.php.
14. Викл. за: Баддлі А., Айзенк М., Андерсон М. – Зазн. праця – С. 210.
15. Див.: *Мегили А.* Историческая эпистемология / Пер. с англ. Кухарцевой М., Катаева В., Тимонина В. – М., 2007. – С. 21.
16. *Рудич Ф.* Політичний режим і народовладдя: методологічний контекст // Віче. – 2011. – № 18. – С. 22.
17. *Філіпчук Т.* Українська культура та громадянськість // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 148–199.
18. *Копиленко О.Л.* По лінії всеукраїнських інтересів (корені і досвід української державності). – К., 2010. – С. 49.
19. Викл. за: Савельєва И.М., Полетаев А. В. – Зазн. праця. – С. 422.
20. *Каддафі М.* Зелена книга. – К., 2003. – С. 51.
21. Див.: Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів // Охорона культурної спадщини. – Зб. міжнар. док-тів. – К., 2002. – С. 43.
22. *Бондаренко Р.І.* Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти) // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 177.
23. Див.: Восьма сесія Верховної Ради України шостого скликання: стеног. звіт // Бюлетень № 10. – К., 2011. – С. 37–38.
24. *Савельєва И.М., Полетаев А.В.* Зазн. праця. – С. 423.
25. Див.: Стан корупції в Україні: порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень (2007–2009, 2011). – Звіт за результатами соціологічних досліджень. – К., 2011. – С. 7.
26. *Рикёр П.* Конфликт интерпретаций / Пер. с франц. И. Вдовиной. – М., 2002. – С. 366.
27. *Приходько Е.А., Лебедева С.О.* Историческая память и историческое сознание // www.gramota.net/materials/3/2010/1.

Ганжуров Ю.С. К вопросу актуализации концептов национальной памяти

Раскрываются составляющие понятия «национальная память» как державообразующей категории. Актуализируются основные формы артикуляции этого явления в социальных действиях и психологических мотивациях его носителей. Рассматриваются особенности формирования информационных балансов национальной памяти и психологические факторы ее функционирования.

Ключевые слова: национальная память, историческое сознание, политика памяти, историческая амнезия, реконструкция прошлого.

Ganzhurov, Y.S. To the question of actualization of concept of national memory

The article divulges components of «national memory» concept as state-building category. The basic forms of articulation of this phenomenon in social actions and psychological motivations of its carriers are staticized. Features of information formation of national memory balance and psychological factors of its functioning are considered.

Key words: national memory, historical awareness, policy of memory, historical amnesia, reconstruction of the past.

УДК 94(477)

Любовець О.М.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано особливості сучасних етнокультурних регіонів України, з'ясовано вплив етнічних, історичних, цивілізаційних і соціокультурних чинників на процес формування регіональної та загальнонаціональної пам'яті. Авторка виділила основні фактори, які роз'єднують або об'єднують населення різних регіонів у сприйнятті історичного минулого.

Ключові слова: етнокультурний регіон, національна пам'ять, регіональна пам'ять.

Сучасна Українська держава територіально складається з регіонів, які мали відмінну попередню історію. Окремі регіони формувалися в різні часи, різні етноси брали участь у засвоєнні їхньої території, унаслідок складності геополітичних процесів вони перебували в складі різних держав на певних етапах розвитку. Відмінний попередній історичний досвід зумовив особливості етнічної карти регіонів, особливості регіональних культурних зв'язків і мовної ситуації, ментальності, політичної та правової культури населення, а також дещо відмінну колективну історичну пам'ять.

Об'єктивна наявність певних регіональних особливостей спонукала дослідників виділити таке поняття, як етнокультурний регіон. Етнокультурний регіон визначається як територія, яка за різноманітністю культурних виявів, сукупністю та інтенсивністю взаємопов'язаних етнічних елементів, структур, відносин, що її утворюють, відрізняється від інших територій. До основних регіоноутворюючих факторів відносять: етнічний (етнічний склад населення); геополітичний (прикордонне положення); мовний (мова інонаціональних груп (неукраїнців) і мова міжнаціонального спілкування); історичний (етнічний розвиток тієї чи іншої території в історичній ретроспективі); соціокультурний (національна свідомість); адміністративний (ступінь автономності в складі України); географічний (географічна відокремленість від основної частини свого етносу (своїх етносів); етнографічний

(наявність у деяких районах місцевої самоідентифікації в межах українського етносу: бойки, гуцули, лемки, русини та ін.); культурно-освітній (традиційна народна культура, наука, кадри; матеріальна база) [1, 49].

За такими критеріями на сьогодні дослідники виділяють дев'ять основних етнокультурних регіонів України:

1. Центральна Україна (Середнє Придніпров'я) – Київська, Чернігівська, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Сумська (крім східних районів) області, північні райони Миколаївської і Херсонської областей.

2. Західна Україна – Волинська, Львівська, Тернопільська, Рівненська (без північно-східних районів), Івано-Франківська області.

3. Поділля (Житомирська, Хмельницька, Вінницька області, північно-східні райони Рівненської та північні райони Одеської областей).

4. Закарпаття – Закарпатська область.

5. Буковина – Чернівецька область.

6. Схід України – Луганська, Харківська, Донецька (крім південних районів) області, східні райони Сумської та Дніпропетровської областей.

7. Приазов'я – південні райони Донецької, Запорізької, Херсонської областей.

8. Північне Причорномор'я – Одеська область.

9. Крим – Автономна Республіка Крим [1, 49].

Кожен із етнокультурних регіонів по-своєму особливий і неповторний, має власну історію та традиції, які зафіксовані у пам'яті населення. У свідомості мешканців України кожен із названих регіонів чітко асоціюється з певними культурно-історичними ознаками та особливостями.

Центральна Україна (Середнє Придніпров'я) – це територія, навколо якої з найдавніших часів об'єднувалися українські землі. У свідомості більшості населення України цей регіон сприймається як цитадель формування української державності, починаючи з княжої доби з центром у Києві. Саме на цій території формувалися козацькі полки, функціонувала Гетьманщина XVII–XVIII ст., проходило українське національно-культурне відрод-

ження XIX ст., здійснювалися державотворчі пошуки революційної доби 1917–1920 рр. На терені Середнього Придніпров'я існує велика кількість пам'ятних місць, які віддзеркалюють як героїчні, так і трагічні події в історії українського та інших народів. Більшість із них зафіксована народною пам'яттю у піснях, історичних думках, сказаннях, відтворена у мемуарах і споминах, передається з покоління у покоління на рівні родинних спогадів.

За етнічним фактором регіон наближається до моноетнічного типу, бо у всіх перерахованих областях українці становлять переважачу більшість (від 80 до 93%). Крім українців, у регіоні наявні значні групи росіян, білорусів, молдаван, євреїв, які сконцентровані переважно в містах. За мовним показником більшість розмовляє українською мовою, хоча у великих містах значна складова російськомовного населення та вплив російської культури. За соціокультурним фактором у регіоні переважають східноєвропейські культурні норми та орієнтації.

Значні особливості має Західна Україна, до складу якої відносять два історичні регіони – Волинь та Галичину. Тривалий час ця територія знаходилася у складі Польщі та Австро-Угорщини. До Другої світової війни етнічний склад населення характеризувався наявністю значних інонаціональних груп – поляків, євреїв, німців та ін. Українське населення переважно проживало в сільській місцевості, а міста більше ніж на 50 % були неукраїнськими. Друга світова війна кардинально змінила етнічну мапу регіону. Внаслідок репресивної політики німців майже повністю було знищене єврейське населення, радянська влада у 40–50-ті рр. провела депортацію польського і німецького населення. У результаті сьогодні це практично моноетнічний регіон, в якому українці становлять понад 95%. Інші національності мають дисперсний тип розселення і майже не проживають компактно.

За соціокультурним фактором регіон відрізняється високим рівнем національної самосвідомості та західноєвропейською культурною орієнтацією. Політична культура регіону формувалася в умовах парламентської демократії, тому населення визначається більшим рівнем політизації та активністю у відстоюванні своїх прав. У пам'яті більшості регіону період радянської історії залишився як окупаційний період, коли знищувалися права та

свободи українців, проводилися репресії та незаконні депортації населення, заборонялася діяльність політичних партій і громадських організацій, переслідувалася українська інтелігенція та греко-католицька церква, яка протягом останніх двохсот років сприймалася як національна. Значна частина населення регіону не бачить нічого позитивного у радянському устрої, заперечуючи певні економічні та соціальні успіхи. Майбутнє України бачиться ним лише як складова Європейського Союзу.

Власний історичний розвиток пройшло Поділля. Ця територія була складовою Київської Русі, згодом Галицько-Волинського князівства, з XIV ст. – відома як самостійна земля. У середині XV ст. Поділля втрачає свою незалежність і цілісність. Одна частина під назвою «Подільське воєводство» входить до складу Польщі, друга – «Брацлавське воєводство» – до складу Великого Литовського князівства. Після першого розподілу Польщі у 1772 р. обидва воєводства відходять до Російської імперії. Після Першої світової війни та революційних подій 1917–1920 рр. західні землі Поділля відійшли до Польщі і лише у 1939 р. були возз'єднані з УРСР.

Такий попередній історичний досвід впливає на ментальність населення, що виявляється у збереженні крайової самосвідомості подолян і наявності регіональної самоідентифікації. Особливо яскраво це простежується на землях, які постійно залишалися у складі Поділля і стали ядром власне подільської культури. У соціокультурному факторі регіон займає проміжне становище між західноєвропейською та східноєвропейською культурою та свідомістю. За етнічним фактором тут спостерігається домінування українців (близько 94%). Водночас у регіоні є райони компактного розселення поляків, білорусів, молдаван та дисперсне розселення інших етнічних груп. Перевага українців і орієнтація значної частини населення на українську культуру дає підстави віднести цей регіон до моноетнічного типу.

До поліетнічного типу регіонів відноситься Закарпаття. Його особливість полягає в тому, що у порівнянні з іншими українськими землями він найбільший період часу був одірваний від ядра етнічного масиву. Закарпаття було складовою Київської Русі, однак після її розпаду край кілька століть перебував в складі

інших держав і лише після Другої світової війни увійшов до складу України. Наслідком цього стало те, що до приєднання до України етнічний склад населення був дуже строкатим, українці не становили чисельної більшості й не мали домінуючого політичного та культурного становища. Провідне місце у політичній системі та економіці займали угорці, німці, чехи, словаки.

Ситуація змінилася після Другої світової війни, внаслідок міграційних процесів і радянської національної політики суттєво зменшилася частка інонаціонального елементу. На сьогодні українці у краю є найчисельнішою нацією (80 %). Водночас угорське, румунське, німецьке і словацьке населення переважно розміщено компактно. У місцях їхнього компактного розселення розвиваються етнорегіональні мови – угорська, румунська, в окремих селах – німецька і словацька, які можна вважати регіональними. Наявність структурованого культурного життя і збереження культурних традицій національних меншин впливає на регіональну історичну пам'ять. Представники національних меншин пов'язують своє минуле з історією своєї етнічної батьківщини, оцінюючи через цю призму сучасне й майбутнє.

Ще однією особливістю Закарпаття є так звана русинська самоідентифікація частини населення. Більшість сучасних вітчизняних дослідників визнає русинів краю субетнічною групою українського народу – такою, як бойки, гуцули, лемки. Її поява пояснюється тим, що процес етнічного самоусвідомлення корінних мешканців регіону значно відставав від подібних процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині. Гальмування процесу етнічного самоусвідомлення українців Закарпаття спричинялося не в останню чергу політикою держав, до складу яких край входив у різні часи. Правлячі кола цих країн сприймали мешканців цього регіону рутенами, руснаками, русинами, але не українцями, і таке усвідомлення прагнули нав'язати й місцевому населенню [2, 475]. Сьогодні політизація питання культурного та політичного русинства має негативні наслідки. Заходи щодо його поширення вмонтовують у свідомість населення Закарпаття особливу схему історичного розвитку краю, окремішність від українського народу, розриваючи таким чином спільну національну пам'ять.

У межах Карпатського регіону знаходиться інший етнокультурний край – Буковина. Землі Буковини довгий час не мали чітко окреслених кордонів. Наприкінці XIV – на початку XV ст. ця територія була складовою Молдавського князівства, а з другої половини XVI ст., разом із Молдавією, знаходилася під пануванням Туреччини. Не всі буковинські землі мали однакову історичну долю. Північно-західна частина за часів польського короля Казимира Великого кілька разів переходила до Речі Посполитої. Проте варто наголосити, що Буковина ніколи не була і не може вважатися інтегральною складовою Польщі. Після першого розподілу Польщі вона перейшла до Австрії. Характерною рисою Буковини, як складової Австро-Угорщини, була поліетнічність, багатомовність, розмаїття віросповідань та культур. Жодна етнічна спільнота не становила чисельної більшості, переважали українці та румуни. Після Першої світової війни Буковина увійшла до складу Румунії, яка проводила жорстку політику асиміляції українців. З українськими землями Буковина була возз'єднана у 1940 р.

Сьогодні за етнічним фактором регіон відноситься до поліетнічного типу. Тут проживають представники 69 національностей. Українці становлять переважаючу більшість (75%), присутнє компактне розселення румунського і молдавського населення, чий мови є регіональними. Соціокультурний фактор характеризується стійкою самоідентифікацією українського населення з українським етносом. Серед румун і молдаван спостерігається суттєвий вплив румунської культури та самоідентифікації.

Сьогодні окремим етнокультурним масивом виступає Схід України, основу якого становлять такі історичні регіони – Слобожанщина та Донбас. Ці регіони мають дещо відмінну історичну спадщину.

Слобідська Україна у XVII–XVIII ст. була складовою Гетьманщини, мала власний полково-сотенний устрій. На межі XVIII–XIX ст. вона стала центром українського національно-культурного відродження (Харків був першим містом на терені підросійської України, де у 1805 р. було відкрито університет), з якого цей процес поширився в Наддніпрянщину. Однак з середини XIX ст. Слобожанщина почала втрачати свої позиції осередку українського національного відродження. Близькість кордонів із Ро-

сією сприяла стрімкому поширенню русифікації регіону. У революційну добу 1917–1920 рр. ця територія стала плацдармом російських більшовиків у їхньому просуванні вглиб України. За радянського періоду Харків сприймався як друга столиця УРСР, як основа українського радянства.

Початок засвоєння та заселення Донбасу розпочався у XVIII ст. Цей процес проходив двома шляхами – стихійне переселення з інших місцевостей України та Росії, а також цілеспрямована урядова переселенська політика. Остання характеризувалася наданням переваги російським робітникам. Така особливість заселення зумовила з самого початку існування двомовності та двокультурності краю – української та російської складової. Інші національності ніколи не мали суттєвого впливу на етнокультурні процеси в регіоні. За радянських часів Донбас вважався економічною основою УРСР і СРСР, у свідомість населення вмонтовувалася теза про людей Донбасу як творців матеріальних благ. Зараз із втратою регіоном передових позицій в економіці, значним соціальним розшаруванням, різким падінням рівня життя спостерігається психологічна криза як на рівні індивідуума, так і на рівні соціокультурної спільноти.

Маючи таку дещо відмінну історію, ці два регіони сьогодні об'єднані в один етнокультурний регіон у зв'язку з наявністю спільних рис. За етнічним фактором переважає українське населення (в середньому 60–70% у різних місцевостях, винятком є тільки Сумщина – 88,8%). Водночас, у порівнянні з іншими регіонами (крім Криму) тут значно вищий відсоток росіян (26–39%, виняток Сумщина – 9,4%). Чисельність інших національностей не перевищує 0,5%. Тому регіон виглядає як біетнічна українсько-російська система, в якій значна кількість населення користується російською мовою та ідентифікує себе з російською культурою.

У соціокультурному відношенні Схід України відрізняє давня орієнтація на тісні зв'язки з Росією, східноєвропейська культурна орієнтація. У пам'яті більшості населення історичне минуле і регіону, і країни загалом сприймається не як окремий повноцінний і самодостатній процес, а як невід'ємна частина загальноросійської та радянської історії. Тому всі події минулого розглядаються через призму російського та радянського контексту.

Своєрідністю відзначається й Приазов'я. Тривалий час ця територія належала до так званого Дикого поля, яке лежало пограниччям між українськими етнічними землями та Кримом. Її активна колонізація українцями розпочалася у XV ст. У свідомості більшості населення України це – колиска козаччини, це – вільний, нескорений дух Запорізької Січі. Саме тут знаходяться пам'ятні місця козацької слави та зародження зачатків української демократичної державності.

Однак починаючи з середини XVIII ст. етнічний склад краю в результаті цілеспрямованої міграційної політики російського царату суттєво змінюється. З метою обмеження так званого «українського елементу» починається роздача земель іноземним колоністам – німцям, чехам, словакам, грекам, болгарам, албанцям та ін. Присутність іноземних колоністів вплинула на методи господарювання на землі, а також привносила у регіональну ментальність психологічні риси тої чи іншої національності.

Сьогодні за етнічним фактором регіон варто віднести до поліетнічного типу. Переважну більшість населення становлять українці (70–80 %), у деяких районах збереглися компактні поселення греків і болгар, інші національності переважно мають дисперсний характер розселення. Значна частина населення поряд із українською мовою користується і російською, а в районах, безпосередньо прилеглих до Азовського моря, регіональними мовами є грецька та болгарська. За соціокультурним фактором Приазов'я є перехрестям між слов'янськими та мусульманськими цивілізаціями.

До поліетнічного типу регіонів відноситься й Північне Причорномор'я. Колонізація краю також проходила у XVIII ст. і була пов'язана з формуванням так званої Новоросії. У засвоєнні краю брали участь представники різних національностей. З огляду на те, що цей процес керувався російським урядом, то з самого початку у регіоні був присутній значний вплив російської культури та ментальності.

Зараз у Північному Причорномор'ї переважають українці (62,8 %), водночас питома вага й росіян (20,7 %), а також болгар і молдаван (5–6 %), інші національності мають менше одного відсотка. У деяких районах збереглося компактне проживання молдаван, болгар, гагаузів із вживанням їхніх мов як регіональних.

Загалом, значний відсоток населення користується російською мовою і сприймає спроби українізації на державному рівні як примусовий характер. У соціокультурному вимірі регіон належить до південноєвропейської культурної традиції. Особливістю є те, що деякі етнічні групи (гагаузи, молдавани) сприймають його територію як свої етнічні землі, а гагаузи прагнуть отримати статус корінного народу. У регіональній історичній пам'яті спостерігається переплетіння національних традицій багатьох народів і інтерпретація минулого через їхній попередній досвід.

Найбільшу відмінність від інших етнокультурних регіонів України має Крим. Його особливість полягає ось у чому. По-перше, це єдиний регіон, у якому українці не становлять більшості населення (всього 24,3%), а домінуючим етносом є росіяни (58,3%). По-друге, тут мешкає кримсько-татарський народ, який є автохтоном на цій землі (12%).

В історичній ретроспективі протягом багатьох століть Крим заселявся різними націями й народами. У найдавніші часи – це край таврів, скіфів, половців, греків-еллінів та ін. У середні віки – це земля кримськотатарської державності. В 40-х роках минулого століття регіон пережив масові депортації багатьох етнічних груп, в тому числі й автохтонного кримсько-татарського народу, та заселення його переважно росіянами. Ця обставина має визначальну роль у свідомості багатьох народів, в історичній пам'яті яких це закарбувалося як національна трагедія.

У соціокультурному відношенні цей регіон є ареною зіткнення різних цивілізацій, культур, традицій – мусульманської, візантійської, іудейської, слов'янської та ін. Однак на сьогодні, з огляду на чисельну перевагу росіян, домінуючою культурою є російська. Так, за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, на питання «До якої культурної традиції Ви себе, насамперед, відносите?» відповіді поділилися таким чином: російська – 55%, радянська – 14,6%, українська – 8,6%, кримсько-татарська – 8,3%, загальноєвропейська – 7,4%, інша – 1%, важко відповісти – 4,6% [3].

Таким чином, аналіз етнокультурної ситуації в різних регіонах України свідчить про співіснування в сучасній Україні двох культурних макрорегіонів:

а) з домінуванням українського культурного чинника, куди відносяться такі регіони – Середнє Придніпров'я, Західна Україна, Поділля, Закарпаття, Буковина, або, як частіше скорочено зазначають, Центр і Захід;

б) з консервацією російського (радянського) культурного середовища, куди відносяться Схід України, Приазов'я, Північне Причорномор'я, Крим, або скорочено Схід і Південь.

Розділяють ці два макрорегіони такі чинники:

1) диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови;

2) оцінка історичної, передусім радянської, спадщини;

3) увесь комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України і особливо тих, що зачіпають відносини з Росією [4, 470].

Поряд із цим наявний імперичний матеріал свідчить про існування проблем, які турбують населення всіх, без винятку, регіонів. Зокрема, занепокоєння втратою культурних надбань, збереження національної культурної спадщини, збереження історичних пам'яток.

Загалом, наявна етнокультурна ситуація в Україні спонукає до висновку, що державна політика національної пам'яті має бути надзвичайно обережною та виваженою. Бо сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності. Тому політики повинні не підкреслювати чинники, які роз'єднують, а навпаки, наголошувати на спільних культурних основах. Насамперед їм необхідно уникати загострення конфліктогенних питань щодо статусу української та російської мови, трактування історичних подій та постатей. Ці проблеми мають розв'язуватися тільки науковцями, фаховими істориками, політологами та культурологами. У суспільстві поступово необхідно виховувати лояльне ставлення до відмінної історії різних регіонів, до регіональних героїв і видатних особистостей, відмовлятися від колишнього однобічного радянського світосприйняття, коли існував чіткий поділ на «чужих» і «своїх». Історія, історична пам'ять, як і життя, не може бути тільки «двокольковою» – «чорною» та «білою», історичний процес значно «багатобарвніший» і складніший. У цьому контексті роз-

маїття регіонів України – не недолік, а навпаки, багатство і перевага.

Список використаних джерел

1. *Леонова А.О.* Державна етнокультурна політика в сучасній Україні: Теорія і практика: Монографія. – К.: ДАКККіМ, 2005. – 275 с.
2. *Панчук М.І.* До питання політичного русинства // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С. 475–487.
3. http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=394.
4. *Калакура О.Я.* Об'єктивні та суб'єктивні чинники конфліктності етнокультурних процесів в Україні // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С. 465–474.

Любовец Е.М. Региональные особенности формирования национальной памяти в Украине

В статье проанализированы особенности современных этнокультурных регионов Украины, показано влияние этнических, исторических, цивилизационных и социокультурных факторов на процесс формирования региональной и общенациональной памяти. Автор выделил основные факторы, которые разъединяют или объединяют население разных регионов в восприятии исторического прошлого.

Ключевые слова: этнокультурный регион, национальная память, региональная память.

Liubovets, O.M. The regional peculiarities in forming of national memory in Ukraine

The article deals with the analysis of modern ethno cultural regions of Ukraine, it is found the influence of ethnical, historical, civilization, social and cultural factors at the process of forming of regional and general national memory. The author emphasizes the main factors which divided and united people in different regions in their perception of historical past.

Key words: ethno cultural regions, national memory, regional memory.

УДК 32: 9 (4 Укр)

Бойко О.Д.

СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МІФ ЯК ІНСТРУМЕНТ КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано специфіку виникнення, поширення та функціонування сучасного політичного міфу, досліджено його роль у процесі конструювання історичної пам'яті.

Ключові слова: політичний міф, міфологія, історична пам'ять, колективна пам'ять, конструювання, маніпулювання.

Суть феномену історичної пам'яті полягає у збереженні у суспільній свідомості найбільш значимої, знакової, актуальної інформації, яка є, з одного боку, своєрідним узагальненням досвіду окремої людини, народу, країни, держави, з іншого – підґрунтям та спонукуючим подальшого поступального розвитку. Інколи історична пам'ять зберігає на перший погляд незначні, майже дріб'язкові деталі, що може створити ілюзію хаотичності її природи. Насправді ж цей дивовижний феномен людського буття являє собою не просто набір подій минулого, які ситуативно зафіксувалися у свідомості, а своєрідну модель, специфічну матрицю оптимальної, з точки зору історичного досвіду, поведінки окремої людини/групи/народу у ході динамічних суспільних змін. Історична пам'ять зберігає лише найсуттєвіше, те, що має чітку емоційну забарвленість, знакову символіку, чітко визначені місце і роль в ієрархії цінностей історії народу.

Органічною складовою частиною історичної пам'яті є міф, який виступає в якості наповнювача змісту, пояснювальної схеми, інструменту корегування та конструювання актуальної суспільної інформації, яка обробляється, зберігається та відтворюється людським мисленням. Політичний міф – феномен колективної психіки, в основі якого лежить штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містикою, фантазіями.

Природа міфу, незважаючи на давній вік цього феномену, ще не розкрила всіх своїх таємниць, вона дуже не просто підда-

ється науковому аналізу, оскільки надзвичайно складна та неоднозначна. У цьому контексті очевидно закономірно, що лише у другій половині XX сторіччя вчені у результаті культурно-антропологічних та структурно-семіотичних досліджень дійшли висновку: міф виконує не лише пояснювальну, а й регулятивну функцію, що виступає в якості одного з найважливіших механізмів організації соціального, господарського і культурного життя колективу. Міфологія задовольняє потреби в цілісному знанні про світ, організовує і регламентує життя людини у суспільстві (на ранніх етапах історії – цілком, на пізніших – спільно з іншими формами ідеології, наукою та мистецтвом). Саме міф диктує людям правила соціальної поведінки, зумовлює систему ціннісних орієнтацій, полегшує переживання стресів, що породжуються критичними станами природи, суспільства та індивіда [1].

Різні аспекти процесу міфотворення та його впливу на суспільні свідомість та історичну пам'ять (зокрема, міф як культурний архетип, процес міфологізації свідомості; місце і роль міфології у формуванні громадського світобачення тощо) з давніх-давен активно вивчалися фахівцями гуманітарного наукового спектру. Найяскравіший та найпомітніший слід у процесі вивчення впливу міфу на суспільство залишили З. Фрейд, К. Юнг, Е. Кассіер, П. Рікер, М. Еліаде, Р. Барт, К. Леві-Стросс, А. Лосєв, Є. Мелетінський, Д. Кемпбелл, О. Ранк [2–12]. Більш детально специфіку впливу на маси політичних та соціальних міфів розкрили у своїх працях П. Гуревич, С. Кара-Мурза; А. Кольєв, В. Полосін, А. Цуладзе, А. Ульяновський, М. Шестов, Н. Щербініна та ін. [13–20]. Характерно та показово, що при окремих розбіжностях у концепціях та поглядах практично всі дослідники визнають своєрідний феномен «невмирущості міфів», які відігравали та відіграють помітну роль не лише у традиційних суспільствах, а виступають потужним фактором впливу на суспільну свідомість і у сучасних модернізованих соціальних системах. Про природу живучості та стійкості міфологічного мислення дуже влучно сказав російський дослідник Б. Єрасов: «Уведений К. Юнгом термін «архетип» став концентрованим визначенням відкладеного в колективній підсвідомості попереднього культур-

ного досвіду, з надр якого знов і знов виходять міфологічні образи та символи» [22, 172–173].

Сучасний політичний міф – віддзеркалена в образах ірраціональна форма світосприйняття і світобачення, яка спрощено і контрастно пояснює картину світу; регулює суспільні відносини відповідно до новітніх політичних реалій та запитів, інтересів політичних сил, які ведуть боротьбу за владу. За формою він наслідує класичні архетипні моделі («чорне – біле»; «герой – злодій»; «добро-зло»...); за змістом є політично маркованою, акцентованою та адаптованою для сприйняття широким загалом інформацією, яка не потребує перевірки та аргументації; за функцією є засобом маніпулятивного корегування суспільної свідомості та інструментом у боротьбі за завоювання, легітимізацію та втримання влади.

Ціла низка ознак ріднить політичний міф з класичним архаїчним міфом: схожа емоційно-відчуттєва генетика; типологія, що замінює пізнання – міфи-легенди (трактування подій, їх причин і ролі учасників), історичні міфи, міфи-перекази (про події і подвиги минулого і їх учасників), міфи про героїв (політичних вождів) тощо. Разом з тим, на думку науковців, на відміну від класичного політичний міф: а) максимально конкретизується стосовно актуальної політики; б) раціоналізується засобами направленої навіювання (пропагандою, змістом відповідної ідеології) і самою масовою свідомістю, що прагне сприймати міф як істину; в) може виникати стихійно, як вираз потягу до привабливої ідеї, данини пам'яті про героїчне минуле тощо, але найчастіше створюється і поширюється цілеспрямовано та використовується як ефективний засіб політики [23].

Політичний міф включає в свою структуру ціннісний компонент, що являє собою сукупність ідей, які спираються на архетипи; соціальну онтологію (конкретно – змістовний пласт, що відображає картину соціального буття); когнітивний, той, що акумулює знання; емоційно-оцінний та символічно-образний компоненти. У структурі міфу як елементи фахівці виділяють також просторово-часові координати і наявність образу героя, який володіє типовими рисами і є носієм архетипної інформації [24, 202].

Основна мета створення політичного міфу – формування потужного і надзвичайно специфічного засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання. У цьому контексті значна роль відводиться «редагуванню» за допомогою політичного міфу минулого та конструюванню історичної пам'яті. Як не парадоксально, але свій вклад у ці процеси вносять не лише заангажовані політики, а й навіть політично нейтральні професійні історики. Саме у цьому контексті слід сприймати слова російського історика Л. Рєпіної: «Насправді всі ми (мова йде про істориків – О.Б.) в якомусь сенсі шамани свого племені. Намагаючись розвінчати соціальну пам'ять, відокремивши факти від міфу, ми просто замість однієї отримуємо іншу історію, що прагне стати новим міфом» [25, 149].

Чим же пояснити таку живучість та всепроникненість міфу, який проростає навіть у роботах тих, хто з ним бореться?

Оригінальну відповідь на це запитання дав російський політолог М. Шестов, на його думку: «Суспільство прагне максимально зберегти корисну для нього політичну інформацію і, заради зручності її трансляції з покоління в покоління, використовує відпрацьований в рамках ранньої («класичної») міфології спосіб стереотипізації» [19, 26]. Але це лише один, поверховий аспект, є більш глибинні та фундаментальні. Динаміка життя політичної міфології непередбачувана, хоча і органічно пов'язана з розвитком історичного процесу. Втім, є закономірність – будь-які масштабні соціальні катаклізми, що ведуть до певної деморалізації суспільства та тимчасової втрати орієнтирів та ідеалів, дуже швидко реанімують та реінкарнують міфи. ХХ сторіччя та початок ХХІ залишились в історії людства як час динамічних та драматичних подій. Саме це, на думку німецького філософа та культуролога Е. Кассірера, і створило умови для активізації процесів новітнього політичного міфотворення: «У всі критичні моменти соціального життя людини раціональні сили, які до цього успішно протистояли відтворенню стародавніх міфологічних уявлень, вже не можуть відчувати себе так само впевнено... Міф завжди поряд з нами і лише ховається в мороці, чекаючи своєї години. Цей час настає тоді, коли всі інші сили, що цементують соціальне життя, з тих або інших при-

чин втрачають свою міць і більше не можуть стримувати демонічні, міфологічні стихії» [26, 578].

Однак у сучасному міфі не треба бачити лише «загрозливі демонічні стихії», що «ховаються у мороці». Якщо підходити до аналізу суспільного розвитку прагматично, то можна цілком погодитися з російським дослідником В. Шнірельманом, який цілком резонно стверджує, що міф «має важливу компенсаторну функцію, потрібний людям у критичні моменти їх історії» [27]. Очевидно, саме наявністю у міфології цього «компенсаторного механізму» і пояснюється дивовижний феномен «невмирущості» та «живучості» міфів.

Конструювання історичної пам'яті за допомогою політичного міфу на початку ХХІ ст. стало своєрідною формою не лише корегування, а й активної розбудови сучасного політичного простору. У цьому процесі політичний міф як специфічний елемент суспільного спілкування виконує цілу низку функцій:

– **комунікативна/пояснювальна функція** – використання політичного міфу для: а) підтримки інформаційного діалогу «влада – маси» (часто саме міф є найефективнішим засобом пояснення тих чи інших політичних дій, оскільки він не потребує аргументації); б) корегування історичного досвіду; в) фільтрування та очищення від небажаної інформації колективної пам'яті;

– **регулююча функція** – формування, спираючись на історичну міфологію, системи ідеологічних орієнтирів та ціннісних орієнтацій; спрямування за допомогою міфів поведінки та дій об'єктів впливу (окремої людини/групи/маси) у потрібному для певної політичної сили напрямку, відволікання жертви від достовірної інформації про минуле і переключення її на сприйняття інформації сфальсифікованої;

– **моделююча функція** – прогнозування, перспективне планування, футуристичне програмування, яке парадоксально поєднується з набором готових рецептів, прецедентів, зразків для запозичення та наслідування, які можуть служити орієнтиром у критичних ситуаціях;

– **компенсаторна функція** – реалізація через міф підсвідомих мрій та устремлінь незалежно від реалій життя;

– **провокативна функція** – реанімація, актуалізація, осучаснення та тиражування у потрібний для певної політичної сили момент історичних міфів-викликів, що не лише деформують історичну пам'ять, а й здатні спричинити різномасштабні (локальні, регіональні, загальнодержавні, міждержавні) та різновекторні (етнічні, релігійні, соціальні тощо) конфлікти;

– **захисна (оборонна) функція** – використання політичних міфів, які часто мають історичну підкладку, для: а) обґрунтування «правильності сучасних політичних рішень»; б) відволікання від реальних криз і проблем, створення ілюзії процвітання та перспективного розвитку; в) збереження та консервації традиційних цінностей, ідеалів та орієнтацій;

– **мобілізаційна функція** – формування шляхом використання різного роду історичних міфологем комплексу спонук (інформаційних, мотиваційних, емоційних тощо), які забезпечують необхідну певній політичній силі дію/бездіяльність об'єкта впливу;

– **маніпулятивна функція** – фіксація у суспільній свідомості необхідних продуктів міфотворення (стереотипів, іміджів, чуток тощо), які переважantlyюють історичну пам'ять і у потрібний момент включають дію механізмів психічного автоматизму;

– **конструююча функція** – осмислення та адаптація в ірраціональній формі нових ідей; реагування на зміну суспільної ситуації; корегування колективної пам'яті (національної, історичної, культурної, соціальної); конструювання сучасного політичного простору; моделювання основ майбутнього суспільства.

Генетично політичний міф пов'язаний з архетипами давнини і є результатом суспільної творчості та надбанням колективної свідомості. В силу цих обставин він може суттєво впливати на процес формування світобачення і світосприйняття, закарбування у пам'яті та свідомості певних психологічних та ідеологічних установок, які можуть надалі відігравати роль стійких стимулів до дії та жорстких табу. В результаті політичний міф оберігає і стверджує прийняту систему цінностей та правил, підтримує і санкціонує певні норми поведінки. Міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, засвоєного. Він суміщає два аспекти: діахронічний (розповідь про минуле) і синхронічний (пояснення сьогодення або майбутнього).

Аналіз моделей сучасного політичного міфотворення дозволяє дійти висновків про те, що його механізму притаманні такі ключові/базові атрибути:

а) формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про дійсність («чорне – біле», «герой – злодій», «наші – вороги» тощо); вибудова образів носіїв Добра і Зла – героя та антигероя;

б) нав'язування ілюзії простого пояснення всіх суспільних проблем, протиріч та суперечностей, а на цій основі забезпечення потенційному споживачеві інформації комфортності та захищеності існування;

в) створення паралельної віртуальної реальності, яка б манила об'єкт маніпулювання (окрему людину/суспільство в цілому) своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала нові перспективи; дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів та досягнення ідеалів;

г) імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реальіям;

ґ) підтримка за рахунок гри на емоціях та переживаннях сліпої віри в міф, що, з одного боку, блокує критичне мислення, з іншого – виступає своєрідним каталізатором неадекватної інтерпретації суспільних процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями;

д) включення у розкрутку міфу широких кіл громадськості з метою тиражування та «збагачення» міфу деталями;

е) штучне створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє» шляхом (за потребою) формування у міфологемі необхідної маніпуляторіві комбінації: «ностальгії за минулим – страхом перед майбутнім»; «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього»;

є) приховане/закамуфльоване умонтування у політичний міф мотивації, яка в майбутньому простимулює потрібні маніпуляторіві дії окремої людини – групи людей – суспільства.

Глибинний зміст міфу полягає в ототожненні речі, людини, дії з лаконічним, максимально спрощеним образом, «картинкою», що спонтанно створюється колективною уявою або ж нав'язується

ій ззовні. У результаті міф підміняє об'єктивне суб'єктивним; внутрішнє, змістовне – зовнішнім; суттєве – його подібністю. Фантазія у союзі з емоцією є причиною того, що у міфі цілком органічно можуть поєднуватися реальність і вигадка; виникати неіснуючі образи; народжуватися легенди; з'являтися вигадані причинні зв'язки між реальними об'єктами; гранично ідеалізуватися лідери, процеси, факти тощо. На думку Р. Соколової, міф, по суті справи, заповнює вакуум реального знання, він виступає у ролі посередника між справжнім знанням і нерозпізнаною помилкою [28, 110–111].

Міфологія, як специфічна форма свідомості, виникла у глибоку давнину. Цікаво і показово, що з появою таких суспільних явищ, як релігія, наука, ідеологія, вона не зникла, а модернізувалась, пристосовувалась до життя, і відродилась у ХІХ ст. феноменом «соціальної міфології». Ця трансформація зумовила, з одного боку, втрату онтологічного, буттєвого змісту, що було притаманне класичній міфології; з іншого – зберегла та посилила її функціональний сенс: згуртовувати та направляти народні маси [29, 360]. У сучасну добу ці процеси отримали нового імпульсу і знайшли свій вияв у явищі реміфологізації.

На думку фахівців, реміфологізації притаманні три типи відтворення міфу: автоматичне відображення міфу в буденній свідомості; ідеологічне нав'язування тієї чи іншої міфологеми; художня реконструкція міфу у сфері естетичної творчості. Своєрідним підґрунтям для поширення та утвердження соціальної міфології у суспільній свідомості є несистемність буденного мислення. За цих обставин саме міф може виступати в якості вищої форми системності, що доступна буденній свідомості. Міф поставляє буденній свідомості системність того рівня, який не вимагає і не припускає чітких логічних доказів, обмежуючись більш-менш зовнішніми зв'язками між явищами [30, 173–174].

Історичний досвід засвідчує, що до політичної міфології найчастіше звертаються в переломні моменти історії – у період криз, катастроф, дестабілізацій, революцій. Це пояснюється специфікою міфу як політичного інструменту – він забезпечує доступ до важелів управління масовою свідомістю в умовах гострого дефіциту владних ресурсів. На думку А. Цуладзе, міф дозволяє:

- докорінно переламати ситуацію, що склалася на політичній арені, різко змінити розстановку сил на свою користь;
- перерозподілити владні ресурси, не зустрічаючи серйозного опору з боку деморалізованих супротивників;
- дістати доступ до нових важелів влади [17, 144–145].

На відміну від архаїчних, релігійних міфів, давніх переказів, сучасний політичний міф гранично актуальний, конкретний, прагматичний, адресний та функціональний, хоча в ньому можуть бути віддзеркалені віковічні надії, сподівання і вірування. С. Кара-Мурза дуже влучно характеризує принципову особливість сучасного політичного міфу. Він стверджує, що якщо у попередні історичні періоди у політичному житті абсолютно домінували методи насильства і примусу за цілковитого ігнорування відчуттів та думок людей, то в основі сучасної політичної міфології лежить не пряма санкція чи заборона тих чи інших дій, а підготовка ґрунту для цих акцій – спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їх дії. «Політичні міфи, – зазначає С. Кара-Мурза, – впливають так само, як змія, що паралізує кролика перед тим, як атакувати його. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Вони переможені і підкорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулося» [13, 206].

Специфіка сучасного політичного міфу, на нашу думку, знаходить свій вияв у характерних рисах та особливостях його виникнення, поширення та функціонування.

Виникнення міфу не шляхом спонтанного, стихійного ви-зрівання, як це було в архаїчні часи, а шляхом свідомого та цілеспрямованого формування та нав'язування історичній свідомості/колективній пам'яті готових політично-кон'юнктурних міфологем (основної ідеї та пояснювальної схеми). Ця дія ініціюється у сучасних умовах як згори/по вертикалі діючими владними структурами, так і збоку/по горизонталі опозиційними силами з метою вживлення міфічної ідеї у суспільну свідомість та у розрахунок на «обростання» її базового кістяку «деталлями» у ході комунікативного контакту завдяки народній творчості та наповнення «реальним» змістом «заданої» (спущеної згори/підкинутої збоку) сюжетної схеми/форми.

Різке пришвидшення завдяки ЗМІ процесу суспільного міфотворення: обростання відомих лідерів, актуальних проблем своєрідним «коконом чуток», з якого дуже швидко не виходить, а саме вилітає метелик чергового політичного міфу (дуже часто не довговічний, але інструментально важливий у політичній боротьбі).

Збереження у міфі ірраціонального начала/підґрунтя, яке формується, з одного боку, на прагматичному, тверезому розрахунку, врахуванні реальних колективних надій, сподівань та устремлінь, з іншого – на фантастичній вірі, інстинкті, інтуїції, як основних видах пізнання та конструювання реальності; на ідеалістичних, відірваних від життя колективних мріях та фантазіях. Природу цієї особливості сучасних політичних міфів дуже точно охарактеризував німецький філософ та культуролог Е. Кассіер, який акцентував думку про те, що сучасний політик є дивовижним феноменом, оскільки суміщає в собі дві протилежні і непорівнювані функції, адже він зобов'язаний діяти одночасно і як *homo magus* (людина магічна), і як *homo faber* (ремісник та художник). Політик, на думку німецького вченого, – це «священик нової, абсолютно ірраціональної і загадкової релігії. Але коли він пропагує цю релігію, то діє виключно методично. Ніщо не залишається непередуманим; кожен його крок підготовлений і зважений. Саме ця дивна комбінація двох різнорідних якостей є однією з відмінних рис наших політичних міфів» [26, 580].

Зміна під впливом сучасної політичної міфології парадигми сприйняття та осмислення реальності. Новітній політичний міф робить акцент на чуттєво-образному сприйнятті, при цьому суттєво обмежує можливості використання механізмів поняттєво-логічного мислення.

Присутність та посилення (останнім часом) у багатьох новітніх політичних міфах чітко вираженого етно-національного акценту.

Різке зростання ролі і значення міфу у процесі самоідентифікації держави, нації, окремої людини (яскравий приклад цього процесу дають країни СНД).

Перетворення новітньої національної політичної міфології на фактор зовнішньої політики, інструмент формування зовнішнього іміджу держави.

Осучаснення на ґрунті ностальгії за «великою та міцною державою» частини тоталітарних міфів (яскравий приклад – відродження міфів про Сталіна).

Помітна (порівняно з минулими часами) активізація у процесі використання міфу як засобу інформаційно-комунікативного контакту з метою моделювання колективних уявлень, конструювання історичної пам'яті.

Вибухове, швидке та масштабне тиражування сучасних міфів завдяки Інтернету, яке, з одного боку, забезпечує практично глобальне поширення, з іншого – створює надзвичайно жорстку «конкуренцію міфів» у боротьбі за увагу громадян, що зумовлює для багатьох продуктів міфотворення втрату популярності та в перспективі – забуття.

Висока ефективність міфу як інструмента впливу на суспільну свідомість. Як показує політична практика, сучасний політичний міф в якості засобу активної та цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання у багатьох випадках значно ефективніший за насилля. Це пояснюється тим, що насильницькі методи завжди виступають у ролі зовнішнього чинника, якому активно протистоять останні bastiони людської гідності – приватне життя, особиста свобода тощо, а політична міфологія, закарбовуючись у пам'яті завдяки простим та яскравим образам, гіпноотично зомбує свідомість, руйнуючи згадані цінності і стимулюючи людину до певних дій та поведінки, які є необхідними за задумом політичного маніпулятора.

Максимальна пристосованість сучасного політичного міфу до виживання у переповненому інформаційному просторі, що досягається завдяки: а) граничній полярності базових моделей, що використовуються, – або «героїчний міф», або «міф трагедія/катастрофа» (це привертає увагу); б) яскравій емоційній забарвленості (це втримує та посилює увагу); в) граничній спрощеності та схематизму, що спекулюють на вже поширених стереотипах (для сприйняття не потрібно багато часу).

Корегування історичної пам'яті шляхом занурення її у міфічну віртуальну реальність. Яскраві приклади впливу на історичну свідомість громадян: а) оприлюднення та тиражування через ЗМІ опитувань з історичних питань, результати яких, за твердженнями

«відомих» науковців, є «абсолютно достовірними», а реально – політично кон'юнктурними та спотвореними; б) супровід он-лайн завдяки медіатехнологіям дискусії на історичну тематику під час телевізійного політичного ток-шоу оціночними реакціями присутніх в залі глядачів в режимі «підтримую» – не підтримую», результати яких виводяться у вигляді графіків на екран та активно впливають на світобачення телеглядачів. В обох випадках ми маємо справу з маніпулятивною дією (конструювання специфічного переліку питань для опитування; підбір конфліктних дискусантів з полярними поглядами; створення відповідної емоційної атмосфери; підбір необхідного для «потрібного» результату кількісного та якісного складу опитуваних/аудиторії тощо), що і створює міфічну віртуальну реальність, яка спотворює спочатку картину сприйняття, а в підсумку деформує історичну пам'ять.

Посилення тенденції до моделювання політичного міфу як ефективного маніпулятивного інструмента. Дуже влучно його місце і роль у технології політичного маніпулювання охарактеризував вітчизняний дослідник М. Присяжнюк: «Міфотворчість стала невід'ємною частиною політики, а соціальний міф – основним інструментом маніпулювання суспільною свідомістю» [31, 151]. Можна лише додати, що у сучасних умовах маніпулювання політичними міфами перетворюється на ефективний засіб корегування колективної пам'яті, результативний спосіб конструювання сучасного політичного простору.

Втім, головна особливість сучасного політичного міфу полягає у тому, що він виступає не стільки в якості інструмента реконструкції минулого, скільки націлений на конструювання сучасного, з чіткою перспективою моделювання майбутнього. Саме у цьому контексті відбувається процес не реконструкції (відтворення) історичної пам'яті, а її конструювання (створення). Зміст такого підходу полягає в: а) кон'юнктурному підборі в історичному минулому об'єктів конструювання міфу (фактів, явищ, особистостей тощо); б) пристрасному редагуванні історичного контексту; в) фабрикації висновків, які «відповідають політичним потребам та запитам сучасності», але не мають ніякого підґрунтя у минулому і при критичному/науковому погляді жодних шансів на виживання у майбутньому.

Можна цілком погодитися з думкою О. Шмельової стосовно того, що міфи виступають ефективним механізмом конструювання політичного простору, за їх допомогою здійснюється формування оптимальних для влади моделей поведінки, суспільно-політичного клімату, зміцнення адекватних обставинці стереотипів свідомості, настроїв, цінностей (справедливість, етицизм, патерналістські настрої). Крім того, акцентує ця дослідниця, міфи виступають додатковим засобом легітимізації влади, створюючи ілюзію причетності громадян до політичного процесу, образ відкритої до діалогу влади шляхом апеляції до громадської думки [24, 206].

Специфіка сучасної ситуації в Україні полягає в тому, що в роки незалежності виник новий суспільний феномен – «війна міфів», який накладає суттєвий відбиток на суспільну свідомість в цілому та історичну пам'ять зокрема. Підґрунтям цього феномену є процес певної дестабілізації глибинних підвалин історичної пам'яті під впливом радикальних/революційних втручань у процес її формування та розвитку. З одного боку, згадані втручання цілком обґрунтовані та необхідні, оскільки вони базуються на явищі «ліквідації білих плям», але з іншого – дуже часто вони мають кон'юнктурний характер з політичним підтекстом, орієнтованим виключно на вирішення нагальних, сьогоденних (до речі, скороминучих) питань та проблем.

За цих обставин у суспільній свідомості виникає гострий, наростаючий конфлікт між радикальними змінами концептуальних засад історичної пам'яті і такими притаманними будь-якому виду пам'яті рисами, як інерційність, стійкість, консервативність, стабільність. Унаслідок цього зіткнення поряд з позитивними зрушеннями (ломкою стереотипів, поверненням забутих імен, відновленням історичної правди тощо) в історичній пам'яті виникають і негативні явища (руйнування старих міфів супроводжується народженням нових; переоцінка історичних подій та осіб часто відбувається чисто механічно: «плюси» замінюються на «мінуси» (і навпаки), а «герої» з «ворогами», як у поганеньких телевізійних «операх», просто міняються місцями, при цьому палітра історичної пам'яті набуває граничної контрастності без тонів та напівтонів).

Безпосередніми наслідками впливу «війни міфів» на історичну пам'ять, на нашу думку, слід вважати:

Різке посилення мозаїчності структури історичної пам'яті. Суть цього явища полягає у відсутності на даний момент єдиної структури, логічної лінії, яка б об'єднувала елементи історичних знань, уявлень, емоцій у системну цілісність. Як наслідок: мозаїка історичної пам'яті дедалі більше ускладнюється, її структура дестабілізується, виникають нові суперечності. У результаті історична пам'ять постійно видозмінюється, а позитивне, незмінне, поступальне накопичення історичного досвіду фактично зводиться до мінімуму. Такий формат історичної пам'яті не дозволяє їй повноцінно виконати одну зі своїх ключових суспільних функцій – консолідуючу/об'єднуючу.

Поглиблення роздвоєності історичної пам'яті. Своєрідними каталізаторами/стимуляторами цього процесу виступають:

- а) протиріччя між старими та новими суспільними міфами;
- б) антагонізм між радянським і сучасним модерним світосприйняттям;
- в) відмінності між світобаченням жителів західної та східної України;
- г) альтернативна міфологізація знакових історичних подій та діячів, що зумовлює не лише неоднозначність оцінок фахівцями-істориками, а й серйозну деформацію суспільної свідомості.

Суперечливе переплетіння та співіснування під впливом «війни міфів» в історичній пам'яті взаємовиключних парадигм історії, пов'язаних з обґрунтуванням прав на існування різних суспільних явищ, процесів та структур.

Надмірна ідеалізація певних історичних подій, явищ та осіб, що уживається в історичній пам'яті з граничною критичністю. Класичний приклад: «війна міфів» про козацтво – з одного боку, воно прославляється і тиражується у громадській думці як приклад майже ідеальних воїнів-лицарів без жодної вади, з іншого – трактується, спираючись на зовсім іншу моральну оцінку та іншу лексику – волоцюги, грабіжники, бунтарі, пияки тощо.

Активізація у частини населення під впливом протистояння старих та сучасних міфів синдрому «совковості» у процесі сприйняття минулої та сучасної історії, що формує підвалини історич-

ної пам'яті. В основі цього синдрому лежать патерналізм, комплекс меншовартості, імітація оцінки/думки тощо.

Домінування емоцій над раціональністю у значної частини прихильників «новітніх міфів» при оцінці подій та фактів, що зберігаються історичною пам'яттю значної частини населення.

Стимулювання фактором «війни міфів» поглиблення в історичній пам'яті певного розриву поколінь, що базується на руйнуванні/втраті авторитету вчителя, батька, лідера.

Чи можна на сучасному етапі суспільного розвитку протистояти не лише загостренню, а й самому існуванню «війни міфів»? Безумовно, суттєво/радикально впливати на суспільну свідомість надзвичайно складно. Втім, суспільство, яке думає про майбутнє, просто повинно піклуватися як про адекватне формування історичної пам'яті, так і про її надійне збереження. У цьому контексті, на нашу думку, шляхом актуалізації та реалізації державних програм та громадських проектів слід виконати низку завдань.

Стратегічні завдання:

Збереження в історичній пам'яті всього комплексу знань, стимулів, емоцій, що сприяє суспільній консолідації; відкриває перспективи потужного поступального розвитку; містить зерна нових, перспективних ідей, які у момент своєї появи випереджали час і з тих чи інших причин не були реалізовані.

Внесення витончених, обґрунтованих та виважених правок в історичну пам'ять з метою: а) повернення історичної справедливості; б) відновлення більш повної картини історичного минулого; в) забезпечення відповідності сучасному рівню знань; г) органічного вписування історичної пам'яті у контекст сучасних світоглядних цінностей.

Тактичні завдання:

Здійснення періодичного моніторингу динаміки ставлення громадськості до знакових історичних подій та історичних діячів [про проведення таких досліджень у Росії див.: 32]. Реалізація глибокого порівняльного аналізу своєрідних зрізів історичної пам'яті – щорічних результатів ЗНО з історії України.

Підвищення ролі історичної освіти, історичної пропаганди, патріотичного виховання. Створення у ЗМІ комплексу передач, за-

ходів, які б стимулювали розвиток історичних знань та формування і збереження історичної пам'яті.

Радикальне поліпшення якості підручників з історії. Не варто ігнорувати того факту, що дитяче сприйняття історії має глибоко суб'єктивний, емоційний характер, якому притаманна дивовижна стійкість/консервативність/стереотипність. Крім того, слід пам'ятати, що саме шкільні підручники з історії активно формують як масову історичну свідомість, так і історичну пам'ять. За соціологічними даними російських істориків, від 70 % до 90 % осіб обмежуються тією інформацією, яку отримали у шкільних підручниках з історії, і більше історією майже ніколи не цікавляться.

Стимулювання процесу зростання ролі і значення родинної історії (вона є ближчою та емоційнішою). Нині лише 5% знань про історію свого народу пересічною особою черпається з сім'ї.

Належна підтримка розвитку мови як потужного фактору формування та збереження історичної пам'яті.

Не забуваючи про складні/трагічні моменти вітчизняної історії, слід більше, інтенсивніше та частіше акцентувати увагу громадськості на позитивних сюжетах – перемогах, здобутках, досягненнях, подвигах. Це буде сприяти перетворенню історичної пам'яті на потужний фактор формування позитивної колективної ідентифікації; силу, здатну суттєво посприяти консолідації українського народу.

Ну і насамкінець, надзвичайно актуальні для нашого сьогодення слова німецького філософа та культуролога Е. Кассіра: «Міф сам по собі невразливий. Він нечутливий до раціональних аргументів, його не можна заперечувати за допомогою силлогізмів... Щоб перемогти ворога, ми повинні знати його. У цьому полягає один з принципів правильної стратегії. Зрозуміти міф — означає зрозуміти не тільки його слабкості і вразливі місця, але й усвідомити його силу. Нам всім було властиво недооцінювати її. Коли ми вперше почули про політичні міфи, то знайшли їх такими абсурдними і безглуздими, такими фантастичними і сміхотворними, що не могли прийняти їх серйозно. Тепер нам всім стало ясно, що це було найбільшою помилкою. Ми не маємо права повторювати таку помилку двічі. Необхідно ретельно вивчати походження, структуру, техніку і методи політичних міфів. Ми зо-

бов'язані бачити обличчя супротивника, щоб знати, як перемогти його» [26, 585–586].

Отже, політичний міф є потужним засобом маніпулювання, ефективним інструментом «корегування» як суспільної свідомості в цілому, так і історичної пам'яті зокрема. Природа такого сильного і майже тотального впливу на суспільство пояснюється тим, що міфологія, базуючись на таких властивостях побутової свідомості, як консерватизм поглядів, схематизм сприйняття, несистемність мислення, автоматизм реакції, по суті кодує/програмує внутрішній світ людини, готуючи ґрунт для стимулювання необхідних маніпуляторів поведінки та дій. Суть використання сучасної політичної міфології для конструювання історичної пам'яті полягає в: а) її корегуванні, виправленні, а у разі потреби ініціюванні процесу «забування» за допомогою міфу тієї інформації, яка вже знаходиться у колективній пам'яті; б) стимулюванні, актуалізації та «витягуванні з пам'яті» інструментально важливих для політичної боротьби історичних фактів, осіб, явищ тощо; в) акцентуванні, просуванні та тиражуванні політично маркованих сюжетів, які в перспективі, на думку певних політичних сил, повинні залишитися у колективній пам'яті в якості своєрідних опорних пунктів, що дозволять їм мати сприятливу перспективу у боротьбі за завоювання, легітимізацію та втримання влади.

Список використаних джерел

1. Неклюдов С.Ю. Структура и функция мифа // Мифы и мифология в современной России / Под ред. К. Аймермахера, Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюкова. – М., 2000. – С. 17–38.
2. Фрейд Зигмунд. Сновидения. Сексуальная жизнь человека. Избранные лекции. – Алма-Ата, 1990. – 194 с.
3. Юнг К.Г. Либи́до, его метаморфозы и символы. – СПб., 1994. – 223 с.
4. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестн. МГУ. Сер. 7: Философия. – 1990. – № 2. – С. 58–65.
5. Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. – М., 2004. – 728 с.
6. Элиаде М. Аспекты мифа / Пер. с фр. – М., 2005. – 224 с.
7. Барт Р. Мифологии. – М., 2000. – 320 с.
8. Мелетинский Е. Клод Леви-Строс и структурная типология мифа // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 165–173.

9. *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа (Из ранних произведений). – М., 1990. – 655 с.
10. *Кэмпбелл Дж.* Герой с тысячью лицами: миф, архетип, бессознательное. – К., 1997. – 336 с.
11. *Кэмпбелл Дж.* Мифический образ. – М., 2002. – 683 с.
12. *Ранк О.* Миф о рождении героя. – М., 1997. – 252 с.
13. *Гуревич П.С.* Социальная мифология. – М., 1983. – 175 с.
14. *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляция сознанием. – М., 2001. – 832 с.
15. *Кольев А.Н.* Политическая мифология: Реализация социального опыта. – М., 2003. – 384 с.
16. *Полосин В.* Миф. Религия. Государство. – М., 1999. – 440 с.
17. *Цуладзе А.* Политическая мифология. – М., 2003. – 384 с.
18. *Ульяновский А.* Мифодизайн: коммерческие и социальные мифы. – СПб, 2005. – 544 с.
19. *Шестов Н.И.* Политический миф теперь и прежде / Под ред. проф. А.И. Демидова. – М., 2005. – 414 с.
20. *Щербинина Н.Г.* Мифо-героическое конструирование политической реальности России. – М., 2011. – 287 с.
21. Миф и художественное сознание XX века. – М., 2011. – 687 с.
22. *Ерасов Б.С.* Социальная культурология. – В 2-х частях. – М., 1994. – Ч. 1. – 384 с.
23. Миф политический // Новая философская энциклопедия: В 4-х тт. – М., 2001. // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/8682/%D0%9C%D0%98%D0%A4
24. *Шмелева О.Ю.* Политическое мифотворчество как технология воздействия власти на политическую культуру // Грамота, 2011. – № 3 (9): в 3-х ч. Ч. III. – С. 201–207.
25. *Репина Л.П.* Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии // Феномен прошлого. – М., 2005. – С. 122–169.
26. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М., 2000. – С. 577–586.
27. *Шнирельман В.* Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/schnir_nac_simv.php
28. Технология власти (философско-политический анализ). – М., 1995. – 163 с.
29. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – 736 с.
30. Политическая психология / Под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. – М., 2001. – 858 с.

31. *Петрик В.М., Остроухов В.В., Штоквиш А.А., Присяжнюк Н.Н.* и др. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации. – К., 2008. – 544 с.

32. *Тощенко Ж.Т.* Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 3–15.

Бойко А.Д. Современный политический миф как инструмент конструирования исторической памяти

Проанализирована специфика возникновения, распространения и функционирования современного политического мифа, исследована его роль в процессе конструирования исторической памяти.

Ключевые слова: политический миф, мифология, историческая память, коллективная память, конструирование, манипулирование.

Boyko, O.D. Modern political myth as a tool for designing of historical memory

The specificity of origin, distribution and functioning of modern political myth was analysed and its role in designing of historical memory was explored.

Keywords: political myth, mythology, historical memory, collective memory, designing, manipulation.

УДК 94(477)

Піскун В.М.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І КОМЕМОРАЦІЯ¹ ЯК СПОСІБ ОБ'ЄДНАННЯ СПІЛЬНОТИ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ В МИНУЛОМУ І СЬОГОДНІ

У статті характеризуються особливості проявів історичної пам'яті, аналізуються причини появи стереотипів пам'яті, комеморація як спосіб об'єднання спільноти на прикладі сучасних українських реалій.

Ключові слова: історична пам'ять, національна пам'ять, комеморація, об'єднання спільноти, історична свідомість, види пам'яті, стереотипи пам'яті, Україна, українська нація.

Однією із визначальних складових духовно-культурного самоствердження народу є історична пам'ять, що увиразнюється на рівні особистого (стосовно особистості й індивідуального сприйняття світу), спільнотного та державного досвіду. У той же час вона нерозривно взаємопов'язана з політикою пам'яті, що, як правило, залежить від державних чинників і формується тією чи іншою державою задля досягнення певної мети. Категорія історичної пам'яті фігурує у дослідників різних галузей науки: істориків, філософів, психологів, політологів та ін., проте мета їхніх пошукувань практично збігається – це намагання знайти відповіді на проблему функціонування історичної пам'яті народу, пізнання механізмів її деформації та маніпуляції, аналіз впливів на пам'ять з метою дестабілізації суспільства, зниження рівня його мобілізаційних можливостей щодо захисту своїх інтересів. Українські дослідники не були першопрохідцями в царині теоретичних узагальнень щодо категорії історичної пам'яті. Практично упродовж усього ХХ ст. науковці різних країн намагалися пізнати сутність історичної пам'яті, використовуючи методи історичної психології та накладаючи їх на буттєву історію.

¹ Під поняттям комеморації прийнято розуміти сукупність культурних форм, що сприяють підтримуванию пам'яті про події/особи/ідеї спільнотами; під стратегією комеморації – процес підтримувания пам'яті в часі, а під комеморативними речами – матеріальні об'єкти, в яких зафіксована пам'ять.

Ще у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років Р. Колінгвуд, розглядаючи історію через призму пам'яті, наголошував: «пам'ять як така є тільки теперішньою думкою минулого досвіду як такого, хоч би чим той досвід не був; історичне ж знання є тим особливим випадком пам'яті, коли об'єктом думки теперішньої є думка минула, а прірва між теперішнім і минулим перекривається не тільки мостом-силою теперішньої думки, що мислить про минуле, а й мостом-силою колишньої думки, що знов пробуджується у теперішньому» [13, 378].

Особливо актуалізувалися дослідження з проблем історичної пам'яті у середині 1970-х років: спочатку у Франції, а згодом і в інших країнах світу. Французький історик П'єр Нора (один із відомих теоретиків історичної пам'яті) так пояснював зростання інтересу до подібних досліджень. Наприклад, у Франції «важливою віхою був 1975 рік, коли особливо співпали результати економічної кризи, наслідки постголізму та вичерпність революційної ідеї». Усе це стало спонукою до зміни підходів у висвітленні історії і традиційного ставлення до минулого. Настала епоха всесвітнього торжества пам'яті. «Форми цих змін багатоманітні: критика офіційних версій історії і повернення на поверхню витіснених складових історичного процесу; відновлення залишків знищеного або забраного минулого, культ коріння (*roots*) і розвиток генеалогічних досліджень; бурхливий розвиток різноманітних меморіальних заходів; юридичне зведення рахунків з минулим; зростання кількості музеїв; підвищений інтерес до збирання архівів і відкриття доступу до них; відновлений потяг до «спадщини» – до того, що в англomовному світі має назву «heritage», а у Франції – «patrimoine». В якому б поєднанні не виступали ці елементи, світ затопила бурхлива хвиля спогадів, міцно поєднавши вірність минулому – дійсному чи уявному – з почуттям належності, з колективною свідомістю і індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю» [19].

Предметом вивчення істориків стали також функції, види та типологія пам'яті; процеси використання історичної пам'яті як комеморації, тобто способу об'єднання спільноти [2; 3; 18; 24]. Американський історіософ А. Мегілл, роздумуючи над функцією пам'яті, виділяє чотири різних способи використання історичної

пам'яті. По-перше, історична пам'ять, чи, точніше, відтворювані суб'єктами, які згадують, нарації минулого, може слугувати історичному свідченню того, що об'єктивно відбулося в минулому, тобто того, що відбулося як результат спостережень. По-друге, історична пам'ять може слугувати історичному свідченню того, як переживали минуле ті, хто згодом зробив запис своїх спогадів. По-третє, історична пам'ять сама по собі може стати для історика об'єктом історіографічного розуміння. Тобто того, якими способами згодом люди згадували свій попередній досвід. (Можна розглянути усі способи, за допомогою яких, наприклад, В. Винниченко «історично пам'ятав свій досвід». Уже в 1920 р. він узагальнив його в праці «Відродження нації», що стало його особистим досвідом участі в Українській революції. Вів «Щоденник» як повсякчасне відбиття емоційних переживань власної пам'яті. Писав художні твори, в образах яких так само відтворено його ж пам'ять про дійсність і минуле.) Четверта позиція полягає в тому, що спогади перетворюються в самоцінні об'єкти [18, 114–116]. Коли виникає поклоніння або надається суттєва перевага певній події, тоді пам'ять стає комеморацією, тобто певним способом сприяння об'єднанню спільноти. «Якщо пам'ять – побічний продукт минулого досвіду, то комеморація виникає в теперішньому із бажання спільноти, що існує тепер, підтвердити почуття своєї єдності і спільності, зміцнюючи зв'язки всередині спільноти через спільне бачення минулого або, точніше, через подібне ставлення до репрезентації минулих подій» [18, 116].

У свій час М. Хальбвакс, досліджуючи колективну й історичну пам'ять, наголосив на тому, що індивіду доступні два типи пам'яті: індивідуальна і колективна. «Ці дві пам'яті часто проникають одна в одну; зокрема, індивідуальна пам'ять може спиратися на пам'ять колективну, щоб підтвердити чи уточнити той чи інший спогад або заповнити прогалини, знову опуститися в неї, на короткий час злитися з нею. Тим не менше, вона йде власним шляхом. Колективна ж пам'ять обертається навколо індивідуальних пам'ятей, але не змішується з ними. Вона розвивається за власними законами, і навіть якщо іноді в неї проникають і деякі індивідуальні спогади, вони видозмінюються, щойно розміщуються в цілому, яке уже не є свідомістю особистості» [24]. Сучасні

дослідники акцентують увагу на контрверсійності взаємозалежності історії й історичної пам'яті, а також наголошують на важливості пізнання через застосування нових засобів донесення інформації. Зокрема, Ф. Анкерсміт підкреслює, що «Історія» відповідає дослідженню минулого колективним, надіндивідуальним суб'єктом, і тому має природний зв'язок з національною історією, соціальною історією, економічною історією – коротко кажучи, з тими темами, в яких висловлена колективна історія. Пам'ять, навпаки, відповідає тому, що в минулому було маргіналізоване колективністю. Як зазначає Патрик Гатон, можна сказати, що постмодерні історики не відкидають традиції модерної історії, а тільки апелюють до інших традицій, які дуже довго були ігноровані або забуті. На противагу до офіційної пам'яті, що її плекає модерна історіографія, – наголошують вони, – постмодерна історіографія прокладає нові напрями історичного дослідження під маскою контрпам'ятей. «Пам'ять» тут позначає все, що було репресоване, ігнороване або придушене у минулому людства, й тому за самою своєю природою ніколи не могло проникнути до публічної сфери того, що є колективно знане та прийнятне, – сфери, яка завжди була територією власне «історії» в традиційному сенсі. «Пам'ять» як ключове поняття для постмодерністської історичної свідомості, тісно пов'язана з історією ментальностей» [2, 250–251].

В українській історичній науці останніми роками значно зросла зацікавленість означеною проблематикою [4; 15; 17; 20]. Історики намагаються також використовувати методологічні засади інших дисциплін. «Методологічним підґрунтям дослідження історичної пам'яті є принципи і методи історичної психології, насамперед психоаналізу. В залежності від філософських установок вчені в своїх дослідженнях застосовують досягнення різних психологічних шкіл: біхевіористської, трансперсональної, гуманістичної психології, гештальт-психології та ін.» [23, 198]. Про актуалізацію подібних досліджень свідчить і те, що 22 квітня 2008 р. в Національному інституті стратегічних досліджень було проведено круглий стіл «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» [11].

У Росії дослідження з проблем історичної пам'яті є досить актуалізованими, і не лише на теоретичному рівні (вивчення таких

проблем, як: історична свідомість і історична пам'ять, види пам'яті і їх взаємозалежність, історична пам'ять як елемент пізнання тощо [1; 22]), а й на інституційно-практичному. Так, у 2008 р. було створено спеціальний фонд «Историческая память», завданням якого стало: сприяння об'єктивним науковим дослідженням актуальних сторінок російської та східноєвропейської історії ХХ ст., підтримка досліджень актуальних сторінок російської та східноєвропейської історії ХХ ст., видань, проведення наукових конференцій, організація наукових обмінів тощо. Партнерами Фонду стали: створений ще у 1992 р. Науково-просвітницький центр «Холокост» та Продюсерський центр «Студия Третий Рим» (заснований у 1995 р.). У різний час «Студия Третий Рим» створює для різних каналів національного телебачення програми і фільми, окрема й присвячені Україні, наприклад, «Украина. Повторение пройденного», фільм другий, у створенні якого брав участь директор фонду «Историческая память» Олександр Дюков, «Прибалтика. История одной оккупации» та ін. [10]. Фонд також видає часопис «Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований». Про цілеспрямованість діяльності фонду і його історичних досліджень свідчить аналіз публікацій, де історія України й, зокрема, ОУН-УПА, українсько-польські взаємини не просто є в центрі уваги, а досліджуються за збереження радянських підходів до їх розгляду [7; 8; 16; 21; 27]. Частина з них має виявну антиукраїнську спрямованість. Як відомо з історико-соціологічних досліджень, історична пам'ять виконує функцію формування історичної свідомості, а та в свою чергу впливає на національну самоідентифікацію, отже, ці праці мають цілеспрямований характер – утримувати радянську (російську) ідентифікацію не лише українців, а й впливати на світогляд інших, оберігаючи міфи про Другу світову війну. «Вдавані цінності з їх ліричним відблиском, власне, й стали вдаваними через незбалансованість знання реальності, їх історія, їх резонансний час далеко позаду, а вони все ще живляться ілюзією, жебраючи на східцях краєзнавчих музеїв» [25, 121].

Практика країн Європейського Союзу засвідчує, що вони так само намагаються убезпечити свої суспільства, актуалізуючи дослідження у сфері історичної пам'яті та комеморації. У листопаді

2008 р. за спільною ініціативою урядової канцелярії Чеської республіки та чеського Інституту дослідження тоталітарних режимів була створена Постійна робоча група по «Платформі європейської пам'яті і совісті» (Platform of European Memory and Conscience). Згодом її діяльність була підтримана в Празі під час зустрічі прем'єр-міністрів країн Вишеградської четвірки (Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія) та представниками Європейського парламенту. За ініціативою Платформи європейської пам'яті і совісті 2 квітня 2009 р. була схвалена Резолюція Європейського парламенту «Про європейську свідомість та тоталітаризм», а 15 червня 2009 р. – висновки загальних питань та зовнішніх зв'язків Ради ЄС від 15 червня 2009 р. У даний час вона складається з 26 організацій та установ з 19 країн Європи. «Платформа європейської пам'яті і совісті» має на меті поєднати роботу урядових та неурядових чинників з активного вивчення історії тоталітаризму, джерельної бази та створення освітніх програм, проведення наукових конференцій [29].

Як відомо, важливими складовими структури особистості є пам'ять, культура і діяльність. Пам'ять розглядаємо як систему знань, які накопичила особистість у процесі життєвого шляху. Носіями ж національно-історичної пам'яті є спільноти, які ідентифікують себе за певними ознаками та усталюють свої суспільства як у внутрішньо-міжособистісних стосунках на певних духовно-культурних і морально-етичних засадах, так і в позиціонуванні із зовнішнім світом. Слід також наголосити, що історична пам'ять не тільки актуалізована, але й вибіркова, оскільки часом роблять акценти на тих чи тих подіях (особистостях), навмисно замовчуючи інші (а як показала практика радянської історії, ще й фальсифікуючи їх).

Людську діяльність розглядаємо як феномен культури у всіх виявах її носіїв, які беззаперечно наділені індивідуальною або колективною свідомістю. А отже, культурно-антропологічний підхід спрямований, насамперед, на вивчення свідомісно-культурних проявів людської діяльності, невід'ємною складовою якої є поведінка людини. «Усе це надає рішучого стимулу розвитку інтелектуальної історії або «нової інтелектуальної історії», яка спрямовує увагу дослідників на вивчення станів свідомості як

окремих особистостей – творців нових ідей, так і колективів (спільнот), котрі ці ідеї сприймають (ідентифікуються з ними) або відкидають...

Інтегруюча функція інтелектуальної історії, що є назагал достатньо переконливою, не виключає дослідження окремих сторін соціальної діяльності людей – біографій, просопографій, наукових і суспільних ідей, а також окремих понять і категорій тощо. Її методологічна роль зводиться до осмислення змісту і функціонування індивідуальної та колективної свідомості в конкретному історичному середовищі та її проекції на результати соціальної активності індивідів та спільнот. Вона дає можливість зрозуміти, що історичним подіям і фактам завжди передують уявлення про них у свідомості людей» [9, 46–47]. Історична пам'ять не просто впливає на свідомість індивіда та спільноти, вона, за визначенням вчених, є серед головних об'єктів маніпулювання свідомістю. А «вилучення зі свідомості стабілізуючого блоку традицій різко підвищує піддатливість до маніпуляцій» [12, 434]. Окрім того, «історична пам'ять розглядається як складний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду – реального чи уявного, – і водночас як продукт маніпуляцій масовою свідомістю з політичною метою. Історична пам'ять не тільки соціально диференційована, але й мінлива. Її постійно оновлювана структура є ідеальною реальністю, що має важливе суспільно-політичне значення. Пам'ять нескінченна, вся свідомість опосередкована нею, навіть рухоме відчуття сучасного осмислюється за посередництвом пам'яті» [9, 48]. Намагання з'ясувати причину того чи іншого явища має наслідком актуалізацію та вибірковість подій та явищ, які в першу чергу пов'язані зі значимістю історичного знання та історичного досвіду для сучасності. Як зазначає російський філософ Ж. Тоценко, «в цій ситуації історична пам'ять досить часто персоніфікується, і через оцінку діяльності конкретних історичних особистостей формуються враження, судження, думки про те, що ж є особливою цінністю для свідомості і поведінки людини в даний період часу» [22].

А оскільки теперішнє є так само своєрідним «моделювальником» минулого, то важливим чинником історичного пізнання є правда. Правда – поняття множинне. Однієї вичерпної правди не

буває. Український філософ Микола Шлемкевич у праці «Українська синтеза чи українська громадянська війна» виділив різні правди в духові: Божа правда, правди-догми, правди-аксіоми, правди-висновки, правди-інтуїції. Кожну з них учений схарактеризував і, нарешті, визначив національну правду українців: «Здавна і до сьогодні правда, справедливість була і залишається осередньою ідеєю його життя, мислей, праці і боротьби... Сам перелік імен для кожного, хто хоч поверховно знайомий з їхніми світами мислей, вказує одну і то основну спільну характеристичну рису: всі вони в першу чергу шукачі справедливості в людському співжитті» [26, 8–9]. Ці думки про правду доповнює О. Довженко. 18.XII.1943 р. він рефлексивно записав у своєму «Щоденнику»: «Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп. Ми вміємо (здатні до) пафосу і героїки. Далі ми сліпі і безпорадні» [6, 219]. Так само дослідники виокремлюють існування двох пам'ятей про деякі події, наприклад про Велику Вітчизняну війну – «казенної пам'яті» (вона відбилася в підручниках, святкуванні 9 травня – Дня перемоги, фільмах, піснях) і народної – збереженої і переданої на рівні родини і спогадів про власне бачення і відчуття [27]. Одним із дієвих засобів використання історичної пам'яті як комеморації в СРСР був образ ворога, образ колабораціоніста (куди часто потрапляли й українці). Тобто упродовж багатьох років після перемоги навмисно здійснювався процес деформації національно-історичної пам'яті. Своєрідним способом формувалися і «ландшафти пам'яті» в українців. Під «ландшафтами пам'яті» розуміємо не лише природне довкілля, а й штучно створюване середовище (як правило, це увиразнюється у домінантній забудові центрів міст і містечок: церква витіснена будовою райкому/обкому, пам'ятником В. Леніну, пам'ятником на честь загиблих односельців у період Великої Вітчизняної війни), руйнуванні пам'яток нерадянської доби). О. Кульчицький наголошував: «Краєвид, оскільки людина більше споглядало, через «вчуття», всотується в лінії і обриси краєвиду, всякає в її настрій і всмоктує в себе її настрій» [14, 22]. Те ж саме стосується й створюваних образів українців – політичних, культурних діячів, в кращому випадку, як історичних невдах, а

переважно – як ворогів (українських буржуазних націоналістів, зрадників, колабораціоністів). У сучасному українському суспільстві спостерігаємо потужний вплив цієї подвійної правди (неправди) на формування свідомості сучасних українців та їхню поведінку.

Усі характерні риси особистості зумовлюються: соціально співвіднесеними особливостями (спрямованість дій, моральні якості), особистим досвідом (обсяг знань, умінь, навичок і звичок), індивідуальними особливостями різних психологічних процесів (увага, пам'ять), біологічно обумовленими особливостями (темперамент, спадковість, інстинкт). Особистість розглядаємо як соціально-історичну цінність, структурні елементи якої, перебуваючи в постійній взаємодії і розвитку, утворюють систему. Результатом взаємодії цих елементів є переконання. Переконання особистості – це той своєрідний стандарт, за допомогою якого людина виявляє свої соціальні якості. Саме ці стандарти і є стереотипами, тобто стійкими, повторюваними в різних ситуаціях ставленнями особистості чи соціальної групи, соціального інституту чи організації до соціальних цінностей суспільства. Одним із завдань сучасної української історіографії вчені закономірно вважають «створення моделі історичної ідентифікації громадянства України. Така модель неодмінно передбачає, по-перше, встановлення континуїтету минулого – сучасного – майбутнього, де минуле повинно задовільно пояснювати сучасне і майбутню перспективу, а по-друге – вибір або наголос на цінностях, близьких більшості її населення» [9, 49]. На нашу думку, однією з умов формування ціннісних орієнтацій українського суспільства та моделі історичної ідентифікації мають бути і способи поводження особистості у сув'язі минулого і сьогодення. Адже стереотипізація поведінки залежить від системи втягнутості особистості у суспільство. Основою для формування стереотипу можуть бути потреби, інтереси, стереотипи установки поводження тощо.

Розглянемо, як історична пам'ять про соціальний стан і суспільне середовище чинять тиск на особистість та закорінюють (формують) ті особливі типи поводження, які розвиваються в сучасній українській спільноті. Стереотипи поводження в середовищі української спільноти є усталеними (або стійкими) та

набутими (засвоєними в процесі розвитку внутрішнього стану особистості та під впливом зовнішніх чинників). Усталені стереотипи сформувалися під впливом таких особливостей: а) домінуючого типу господарювання (землеробство). Це – стереотип *індивідуальності та особистої свободи*; б) способу поселення на місцевості (або гармонізації з довкіллям). Під його впливом сформувався стереотип *відповідальності (особистої і колективної) та взаємодопомоги* (толока); в) особливостей культурних виявів (тяглість культури та акцептація різних культурних традицій). Упродовж віків сформувався стереотип *естетизму і краси*, що найбільш розвинулися у вжитковому мистецтві. Набуті стереотипи поведінки формувалися під впливом іншоетнічних, іншокультурних представлень в Україні та колоніальної залежності. Вони, з одного боку, дали змогу адаптуватися до ситуації, що склалася, а з іншого – все більше й більше тиснуть на усталені стереотипи та так чи інакше витісняють (затирають) їх.

Одним із таких стереотипів стало пристосуванство та його різновиди (підлабузництво, прислугування сильнішому, безсоромність). М. Грушевський вважав, що однією з причин, яка породжувала пристосуванство, була «орієнтація на Московщину, на Росію, нав'язувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства» [5, 138]. Українська революція початку ХХ ст. започаткувала духовне визволення українців та заклала підґрунтя для зміни матриці поведінки. М. Грушевський у 1918 р. наголошував: «Вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духовне холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіриком. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло – в одних частих менше, в інших більше – супроти

державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу» [5, 139]. Проте поразка Української революції, встановлення радянського режиму й наступне знищення української інтелігенції та цілого соціального стану – селянства (як людей вільної праці на себе і перетворення їх на колгоспників) призвело в тому числі й до структурних змін історичної пам'яті українців – існування «казенної» і народної пам'ятей.

За роки незалежності українські історики зробили значний внесок у розвиток історичної науки, проте більшість їхніх досліджень не мають резонансного впливу навіть на вчительський загал, оскільки малотиражні й відомі лише вузькому колу спеціалістів. А як відомо, саме спільна історична пам'ять є одним із потужних факторів суспільного єднання й суспільної мобілізації. Розуміючи, що історична пам'ять може бути не лише чинником єднання, а й навпаки – використовуватись з метою підриву процесів консолідації нації, президент України Віктор Ющенко доклав чимало зусиль до розбудови інституційних та структурних важелів дієвості на суспільну свідомість, а відтак і консолідаційні процеси в суспільстві. Одним із важливих кроків стало створення Українського інституту національної пам'яті (Указ Президента України від 11.07.2005 р. № 1087/2005; Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 764) та увічнення пам'ятних дат і осіб в історії України. (Наприклад: Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» від 11.07.2005 р. № 1087/2005 та прийняття Верховною Радою України Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» № 376–V від 28 листопада 2006 р.; визнання низкою країн світу Голодомору як геноциду української нації і засудження його). Усі ці заходи викликали неоднозначну оцінку різних політичних сил як на регіональному, так і загальноукраїнському і навіть європейському рівнях (Указ президента України № 46/2010 Про присвоєння С. Бандері звання Герой України від 20 січня 2010 р. викликав протест навіть з Європарламенту (вміло організований представниками Росії) та судові процеси в Україні за відміну цього звання). Проте такі заходи лише з ще більшою потужністю діють на утвердження саме народної пам'яті та дистанціюють владу і громадян одне від одного.

Незважаючи на критичність ставлення окремих громадян до підняття в суспільстві теми Голодомору 1932–1933 рр., як показують соціологічні дослідження, увічнення жертв Голодомору 1932–1933 рр. стало одним із вагомих консолідуючих національних чинників і понад 60% громадян сприйняли ці заходи й підтримали їх. Як не прикро констатувати, але наступний президент не лише особисто не визнав Голодомор геноцидом, а й перед усією європейською спільнотою заявив про це. Йдучи в проведенні політики національної пам'яті в фарватері Росії, тим самим він втрачає авторитет серед своїх громадян. Українське суспільство не лише має виконати свій обов'язок перед мільйонами невинних жертв з точки зору гуманності, а й усвідомити причини таких жертв, наслідки й винести уроки. Адже Голодомор 1932–1933 рр. став своєрідним рубежем ліквідації приватної власності на землю, зруйнував економічну міць України і культуру господарювання, знищив господаря й посіяв страх, вплинув на генетичні зміни соціуму та його соціальну структуру, а відтак – підірвав основи загальної культури українців. Усвідомлення цього суспільством є одним із визначальних кроків для його консолідації навколо загальноукраїнського інтересу як способу захисту індивідуальних прав і свобод. Звернення ж до міжнародної спільноти є не лише засобом перестороги, а й способом тиску з метою усвідомлення ними егоїзму свого поводження в 1920-х–1930-х рр. і намагання вивести свої країни з глибокої кризи за рахунок іншого, а не солідаризуючись з його боротьбою проти насильства.

Німецький історик Харальд Вальцер наголошує, що дослідження людської пам'яті можуть пояснити і те, чому свідки згадують пережиті в минулому події зовсім не так, як про них говорять історичні факти: ці люди, можливо, зовсім не заперечують і не «витісняють» минуле, просто вони мають емоційно кодоване уявлення про нього, яке майже не можливо змінити за рахунок інформації, отриманої в пізніший час. Переважна більшість «конфліктів спогадів», характерних для сучасних суспільств і політичних дискусій, що розгортаються навколо цього, отримують таким чином пояснення з точки зору теорії пам'яті» [3]. Для українців особливими «розломовими» подіями в історичній пам'яті є Українська революція й наслідки її поразки та Друга

світова війна. І тому спогади про ці колективні історичні травми та їх сприйняття суспільством значно залежать від того, яким способом вони використовуються нині. Оскільки не самі спогади про ці події так чи інакше впливають на людину й суспільство, а саме те, які домінантні чинники (події, особи, ідеї) формують національну ідентичність.

Отже, використання історичної пам'яті як комеморації стає тим дієвим засобом, який увиразнює пріоритети й інтереси спільноти й може бути інструментом як творення, так і нищення. Усе залежить від мети і завдання, які ставлять перед собою влада, держава і суспільство.

Список використаних джерел

1. *Абалкин Л.* Историческая память как элемент познания / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 2003. № 11. – С. 133–140.
2. *Анкерсміт Франклін.* Постмодерністська «приватизація» минулого / Франклін Анкерсміт // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – № 4 (15). – С. 246–272.
3. *Вальцер Харальд.* История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы / Харальд Вальцер // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41) // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>
4. *Вашкевич В.* Історична пам'ять як функція історичної свідомості // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 23–31.
5. *Грушевський М.* На переломі // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
6. *Довженко О.* Господи, пошли мені сили. Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. – Харків: «Фоліо», 1994.
7. *Дюков А.Р.* Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». – М.: REGNUM, 2008.
8. *Забутый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: Документы и исследования.* – М.: Алексей Яковлев, 2008.
9. *Запшкільняк Л.* Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. – 2006. – Ч. 1–3. – С. 46–50.
10. *Историческая память. Фонд актуальных исторических исследований.* – Режим доступа // <http://www.historyfoundation.ru/ru/partner.php>

11. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / за заг. ред. Ю.О. Зерній. – К.: НДІСД, 2008. – 60 с.

12. *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляции сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2000.

13. *Колінгвуд Р.Д.* Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926–1928 рр. / Упор. та передмова Яна Ван Дер Дуссена. – Пер. з англ. Олександр Мокровольський. – К.: Основи, 1996.

14. *Кульчицький О.* Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза / О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж, 1985.

15. *Ляшенко Алексей.* Историческая память украинцев: точки сближения и разрыва. Часть 1. Исторические личности / Алексей Ляшенко // Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/analitics/socum/7284/>

16. *Макарчук В.С.* Государственно-территориальный статус западно-украинских земель в период Второй мировой войны: Историко-правовое исследование. Фонд «Историческая память». – М., 2010.

17. *Масненко В.* Історична пам'ять і традиція у становленні та розвитку національної свідомості / В. Масненко // Історія України. – 2004. – Листопад (№ 41). – С. 8–14.

18. *Мегилл А.* Историческая эпистемология: Научная монография (перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В.). – М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2007.

19. *Нора Пьер.* Всемирное торжество памяти / Пьер Нора // 2005. – № 2–3 (40–41) // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>

20. *Піскун В.* Вплив історичної пам'яті на формування поведінкових типів в українському соціокультурному середовищі / Валентина Піскун // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій. Зб. наук. праць за результатами міжнародної наук. – Конференц. 25 жовтня 2007 р. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – С. 11–16.

21. Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. Кн. 1. Западная Украина, февраль-июнь 1945 года. – М.: Фонд «Историческая память», 2009.

22. *Тощенко Ж.Т.* Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния Ж.Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4 // Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HIMEM.HTM>.

23. *Удод О.* Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 1920–1930-ті рр. / О. Удод // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7. Спеціальний. – К., 2003. – С. 198–210.

24. Хальбвакс Морис. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41) // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>.

25. Цибулько В. Текст без героя / В. Цибулько // Ангели і тексти. – Київ-Львів: Асоціація «Нова література», 1996.

26. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна. 2-ге вид. / М. Шлемкевич. – Бломберг – Лірре (Німеччина), 1949.

27. Щербакова И. Над картой памяти / И. Щербакова // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41) // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>.

28. Dyukov A. «The minor enemy: OUN, UPA and the solution of the «Jewish question» Rīga: European Research Institute, 2010.

29. Presentation of the working group on the Platform of European Memory and Conscience in Brussels // Режим доступа: <http://www.ustrcr.cz/en/presentation-of-the-working-group-on-the-platform-of-european-memory-and-conscience-in-brussels>

Пискун В.М. Историческая память и коммеморация как способ объединения сообщества: украинские реалии в прошлом и сегодня

В статье характеризуются особенности проявлений исторической памяти, анализируются причины появления стереотипов памяти, коммеморация как способ объединения сообщества на примере современных украинских реалий.

Ключевые слова: историческая память, национальная память, коммеморация, объединение сообщества, историческое сознание, виды памяти, стереотипы памяти, Украина, украинская нация.

Piskun, V.M. Historical memory and commemoration as a means of uniting a community: Ukrainian realia in the past and the present

The article highlights specifics of historical memory manifestations. Origin of memory stereotypes and commemoration as a means of uniting a community in terms of modern Ukrainian realia are analyzed.

Key words: historical memory, national memory, commemoration, uniting a community, historical consciousness, types of memory, memory stereotypes, Ukraine, Ukrainian nation.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ВИКЛИКИ МАЙБУТНЬОГО

У статті здійснено аналіз сучасного стану історичної пам'яті українців, розкрито основні проблеми її формування, розглянуто прояви амбівалентності національної історичної свідомості, запропоновано деякі шляхи її подолання.

Ключові слова: історична пам'ять, національна свідомість, національна ідентичність, амбівалентність (дуалізм) поглядів на минуле, державна політика пам'яті.

Останнім часом питання історичної (національної) пам'яті стало предметом численних досліджень не лише істориків, але і політологів, соціологів, філософів та багатьох інших представників гуманітарної науки. І це не дивно, адже Україна, як і більшість країн пострадянського простору, переживає складний процес пошуку національної ідентичності, формування національної свідомості українського народу. А основним чинником формування національної свідомості та національної ідентичності є саме історична пам'ять. Саме завдяки спільному минулому, перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті тощо сучасні покоління відтворюють власний історичний досвід, і таким чином нація усвідомлює свою сутність, духовність. Саме історична пам'ять впливає на сучасний пошук ідентичності, вона, так би мовити, з минулого керує сучасним і майбутнім, впливає на перебіг подій саме сьогодні, і тому актуальність дослідження цього феномену не викликає сумніву.

Тим більше, це важливо, адже саме історична пам'ять сьогодні використовується як інструмент для численних маніпуляцій з боку політичних сил, адже завдяки їй можна впливати на перебіг подій і прогнозувати національні настрої з різних питань, а відтак і маніпулювати свідомістю громадян у своїх власних цілях. Як зазначає О. Трегуб, «саме історична пам'ять є тим генетичним кодом нації, розшифрування якого може вказати на притаманні нації схильності, її слабкі та сильні сторони, визначити доречні та по-

трібні шляхи розвитку. Національний менталітет, забобони та упередження, ксенофобія та расизм є до певної міри результатами маніпулювання історичною колективною пам'яттю» [1, 25].

Очевидно, коли відбуваються такі маніпуляції, у суспільстві з'являється кілька моделей історичної пам'яті, кілька канонів інтерпретації історичного минулого, що жодною мірою не сприяє формуванню національної свідомості, а навпаки, стає причиною конфронтації і протистояння у суспільстві, а це в свою чергу позначається на розвитку держави, яка стає розколотою, так би мовити, «зсередини», а відтак і слабкою перед впливом певного зовнішнього чинника. Подібна ситуація склалась сьогодні в Україні. Однак перш ніж перейти до практичних питань, що мають місце сьогодні в Україні стосовно формування історичної пам'яті, варто вивчити теоретичні проблеми і з'ясувати, що ж таке історична пам'ять.

Перш за все, потрібно визначитись із термінами, адже на слуху зараз багато понять і визначень, зокрема, вживають терміни «національна пам'ять», «історична пам'ять», «національна історична пам'ять», «колективна історична пам'ять», «народна пам'ять» тощо. Всі ці терміни суть визначення одного поняття, вони переплетені, взаємопов'язані, однак є і деякі відмінності.

Сьогодні в академічному середовищі теоретичний горизонт питань, пов'язаних з історичною пам'яттю, суттєво розширився, вводяться нові категорії, методологія, а завдяки роботі ЗМІ останнім часом це питання надзвичайно актуалізувалось у масовій свідомості. Тому варто бодай поверхово, враховуючи той факт, що це питання надзвичайно широке, окреслити зміст поняття «історична пам'ять».

Зазначена проблема перебувала у колі зору багатьох дослідників, це широка тема, яка є предметом дослідження психологів, філософів, істориків, антропологів, етнографів, соціологів та багатьох інших представників не лише гуманітарних наук, але і репрезентантів інших наук, що досліджують окремі, дотичні до їхніх наукових інтересів аспекти цього складного поняття. Можна виділити кілька сегментів наукового знання про memorial studies (дослідження пам'яті), що склались з кінця XIX – середини XX ст., зазначивши і найвідоміших їх представників: історичний

(Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф.Фюре, П. Нора та ін.) соціологічний (М. Хальбвакс), психологічний (У. Вордсворт, З. Фрейд та ін.), культурологічний (М. Фуко, Ф. Йейтс), герменевтичний (Г.-Х. Гадамер). З *memorial studies* корелюються і вживаються такі концепти, як соціальна, культурна, історична пам'ять, «контр-пам'ять», «місця пам'яті», «історичний досвід», «комунікативна традиція» та ін. [2].

Тож, щоб не ускладнювати розкриття цього аспекту, звернімось до найбільш відомих дослідників, роботи яких використовують сучасні автори.

Початки концепції пам'яті заклали соціологи, зокрема М. Хальбвакс вводить поняття «колективна пам'ять», що трактується як соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності [3].

Я. Ассман зазначає, що поняття «минуле» виникає тоді, коли усвідомлюється межа між «вчора» і «сьогодні», а смерть є «первісним досвідом» для сприйняття цієї відмінності. На цьому підґрунті формується споріднена культурній пам'яті історична пам'ять. Якщо перша заснована на культурно-мовних символах, то друга – переважно на етнополітичних. В останньому випадку йдеться про переживання (індивідуальне чи спільне) подій минулого, генерування певних схем, міфів, знань про них, меморіалізацію і вшанування тощо [4, 94].

Згідно з теорією П. Нора («Простір пам'яті»), колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Головна функція цих місць – збереження групової пам'яті, ними можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую. Ці місця мають символічне значення, що може змінюватися завдяки численним індивідуальним чи груповим стратегіям. Згідно з автором, створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» є головним чинником формування групової ідентичності, а вивчаючи зміну цих місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [5, 155].

Звичайно, складно розібратись у всіх визначеннях поняття історичної пам'яті, адже зрозуміло, що дати єдине визначення неможливо. Це завдання стало предметом багатьох досліджень сучасних дослідників, серед яких можна назвати таких: В. Масненко, Л. Добіжева, Н. Яковенко, Я. Грицак, А. Портнов, В. Полянський, М. Рябчук, Ю. Зерній, Ю. Шаповал, Г. Касьянов, В. Кравченко, О. Міллер, І. Симоненко та ін. Тож, звернімось до праць кількох із них, в яких вони визначають історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» (Н. Яковенко), «своєрідний потенціал народу» (Л. Добіжева) [6, с.155], «історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості» (В. Полянський) [6, 14].

Ю. Зерній зазначає, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [7, 71].

На думку В. Масненка, до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, продуктивне, придатне до подальшого «вжитку». У цьому сенсі історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів [8, 50].

За твердженням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти [9, 156].

Як зазначає Ю. Шаповал, «історична пам'ять у найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) країнознавства – каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історич-

ного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їх охорони, вивчення, пропаганди, все те, що забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє» [10].

На думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одному ланцюгу чи в одній зв'язці концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті» [11, 490].

У вузькому розумінні дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи), особистісний [12, 155].

Тож, розглянувши здобутки вчених і дослідників в цій галузі, можна зробити певні висновки і спробувати визначитись із поняттями національної та історичної пам'яті. Під терміном «національна пам'ять» ми розуміємо узагальнююче, масове відображення історичних процесів, які відбувалися у нас і відобразилися в історичній свідомості, тобто національна пам'ять фіксує і збирає інформацію про минуле. Але коли ми говоримо про національну пам'ять, то, перш за все, пов'язуємо її з формуванням та існуванням нації. В той же час історична пам'ять дещо ширша і ототожнюється не лише з історією формування і розвитку нації. Однак історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності, її основою. Таким чином, історична пам'ять є тим стрижнем, на якому тримається і мова, і культура, і духовність, і, врешті, національна свідомість – ті фундаментальні цінності, які консолідують народ. Отже, історична пам'ять у широкому розумінні – це своєрідний пантеон національної ідентичності. А звідси виходить, що саме історична пам'ять формує національну пам'ять, тобто є її основою. Коли спільнота самоусвідомлює себе як нація, тоді історична пам'ять трансформується в національну. Загалом, вододіл між національною та історичною пам'яттю такий незначний, що ці поняття ототожнюються, вони є взаємопов'язаними, але сам термін «національна пам'ять» вживається порівняно недавно, тоді як більшість дослідників оперують радше поняттям «історичної пам'яті».

В цілому ж, історична пам'ять являє собою надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. В цьому контексті варто зазначити, що деякі вчені вважають використання терміну «історична пам'ять» некоректним, так як це, на їх думку, своєрідне ідеологічне кліше, що символізує процес політизації історії (згадані вище російські дослідники І. Савельєва, А. Полетаєв). А появу терміна «пам'ять» вони пов'язують насамперед із зростанням уваги до такого виду зберігання і відтворення інформації, як спогади. Особливої ваги вони набули у XX ст., йдеться насамперед про спогади очевидців трагедій цього сторіччя – Голодомору, репресій, етноцидів. Тому у дослідженнях історичної пам'яті є загальноновизнаною думка про те, що маніпуляції зі спогадами і пам'яттю є зручним інструментом для управління суспільною свідомістю. А звідси найпоширенішою темою дослідження в галузі історичної пам'яті стала проблема «політики пам'яті», тобто вивчення ролі політичного сегменту у виробленні і формуванні певних цінностей історичного минулого з якоюсь соціально-політичною метою. Особливо це характерно для країн, які ще тільки шукають свою модель національної ідентичності, а цими пошуками користуються ті чи інші політичні сили. Наразі не будемо давати визначення поняттю «політика пам'яті», це є об'єктом багатьох досліджень, які дуже популярні в Україні сьогодні, зазначимо лишень, що така практика має місце в Україні і такий стан триватиме до тих пір, поки український народ перебуватиме у стані невизначеності у справі формування і пошуку національної ідентичності і самосвідомості.

Що ж передбачає така «практика», тобто «політика пам'яті»? Як зазначає А. Коник, «політика пам'яті» означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (через держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії), організацію музейної і архівної бази, монументальну пропаганду, комеморативну практику, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топоніміку (перейменування назв вулиць, населених пунктів),

ЗМІ тощо [13, 158]. Очевидно, що всі ці практики активно застосовуються в Україні.

Тож, ми впритул підійшли до питання про особливості формування історичної пам'яті і «політику пам'яті» в нашій державі. Однак перш ніж дати характеристику і тим більше спробувати відповісти на деякі актуальні питання стосовно історичної пам'яті в Україні, потрібно розглянути ті причини, що стали основою сьогоденішньої ситуації у царині історичної пам'яті і політики пам'яті. А причини ці пов'язані не лише зі змінами влади і політикою владних структур, вони сягають корінням у наше минуле, а як відомо, минуле має безпосередній вплив на сьогодення і майбутнє.

Перш за все, зазначимо, що в Україні наявні суттєві відмінності в ідентичності населення України. Це і локальні відмінності, і конфесійні, і етнічні, і соціальні. В умовах політичного протистояння і стрімких соціальних зрушень, що відбуваються в Україні, ці відмінності набувають конфліктних рис, а якщо до цього додати відсутність єдиного історичного метанаративу, маємо дезінтегроване суспільство. І така полярність поглядів на історичне минуле не зумовлена лише територіальним, етнічним чи мовним поділом, мова йде про ідеологічне протиборство. Що ж лежить в основі цього протиборства? Існує низка причин існування кількох локальних колективних уявлень про минуле. Як зазначає І. Симоненко, серед таких чинників є: релігійна орієнтація громадян, історичне існування у різних державних об'єднаннях, відмінності в етнічному складі населення окремих частин країни, локальне вживання відповідних мов та діалектів, розбіжності у політичних уподобаннях мешканців певних регіонів, відмінності у соціальному складі населення, економічному розвитку та інше [14, 52]. Деякі з цих чинників діють давно, сторіччями, а деякі – десятиліттями. Однак всі вони справляють вплив на свідомість громадян України. Тому розглянемо їх більш детально.

Якщо говорити про релігійну орієнтацію громадян, то слід зазначити, що одним із факторів, що впливає на формування різних колективних уявлень, є належність громадян України до кількох конфесій християнства. Цей фактор впливає і на регіональні розбіжності.

Говорячи про історичний чинник, зазначимо, що Україна має насичену й складну історію, а її землі тривалий час перебували у складі державних утворень: Речі Посполитої, Московського царства – Російської імперії, Австро-Угорщини. Довгий час політичні кордони розмежовували націю, що вплинуло на її єдність і на сучасному етапі. Звідси маємо і етнічні відмінності різних частин країни, що також є суттєвим чинником формування національної ідентичності. Скажімо, західний регіон, перебуваючи тривалий час під владою польської держави, зумів зберегти своє українство, натомість мешканці Центральної, Східної України стали одним радянським народом. Однак в 40-х роках зусиллями нацистської Німеччини і комуністичного СРСР вдалося стерти цю «окремішеність» західної частини України репресіями, депортаціями поляків з України і українців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Посяння. В той же час східні і південні регіони України зазнали колосальної русифікації за рахунок приїжджих росіян (інженерно-технічні кадри та робітники індустріальних підприємств, бюрократія, співробітники органів влади, міське населення загалом), не кажучи вже і про постійну асиміляцію місцевого українського населення. В меншій мірі, але так само це відбувалось і на Західній Україні, куди були направлені тисячі російськомовних військовослужбовців, адміністративних керівників, інтелігенції. Політика СРСР була спрямована на формування радянського народу, і поступово втрачався той український компонент. Відповідно, і колективна пам'ять ставала інтернаціональною, а за великим рахунком, радянською.

Вище ми вже говорили про те, що саме формує національну ідентичність, тож зупинимось на такій ознаці національної історичної свідомості, як мова. Це не може не впливати на полярність колективної самоідентифікації. Адже, крім росіян, існує відсоток російськомовних українців і представників інших етносів, які використовують російську мову на побутовому рівні, що аж ніяк не сприяє національним концептам українського народу. Тут відразу зазначимо, що Україна сьогодні є поліетнічною державою, в якій проживають представники різних національних меншин зі своїми власними історичними спогадами. Як саме інтегрувати їх в український історичний наратив, ми розглянемо пізніше, зазначимо

лише, що вони також мають безпосередній вплив на формування історичної пам'яті Українського народу.

Соціальний склад і різні ідеологічні орієнтації населення регіонів України також є причиною амбівалентності історичної пам'яті українців. Якщо говорити про соціальний склад, то не важко простежити відмінності східного регіону, де переважають індустриальні робітники, інженерно-технічні працівники міст, і західного, населення якого займається переважно сільським господарством, тобто ця, так би мовити, господарча спеціалізація має безпосередній вплив на ідентифікацію населення, адже історична пам'ять промислових робітників буде в будь-якому випадку відрізнятися від історичних уявлень мешканців сільської місцевості. Особливістю Західного регіону являється ще і те, що до середини 40-х років він не знав такої радянзації і русифікації, як територія Східного регіону.

Не можна оминати і такий головний, а на сьогодні і визначальний засіб політики пам'яті в Україні, як політичне протистояння, яке під час чергових виборчих кампаній щораз загострюється. Як зазначає В. Карлова, «щоб надати відмінностей у своїх програмах і напрямках діяльності, політичні партії та блоки активніше використовують риторику колективних уявлень про минуле. І такі полярні розбіжності у поглядах на низку найпроблемніших та драматичних сторінок національної історії мають ознаки виразно маніпулятивного характеру» [15, 206]. Не будемо тут вдаватися до їх програмних гасел, на яких політичні партії і їх лідери чи політичні еліти (хоча це також питання, кого саме можна віднести до еліти) маніпулюють свідомістю населення і розігрують карту «розколу» українського народу, використовуючи це як засіб залучення електорату, зазначимо лише, що така «політика» тільки розколює національну пам'ять, а відтак роз'єднує суспільство, веде до конфронтації у ньому, що аж ніяк не сприяє консолідації української нації, яка проходить складний процес свого творення і шукає своє місце серед світової спільноти.

Таким чином, існує велика кількість факторів, які впродовж тривалого часу впливали і продовжують впливати тою чи іншою мірою на формування відмінностей історичної свідомості серед громадян України. Як зазначає В. Артюх, «нині в Україні відбу-

вається накладка трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної» [16, 57]. Звичайно, у такому поляризованому суспільстві, яким воно є сьогодні в Україні, марно сподіватись на якийсь консолідуючий ефект за допомогою такого інструменту, як історична пам'ять. Не кажучи вже про те, що існує й індивідуальний досвід кожної людини чи суспільний досвід груп, які мають різні критерії оцінок історичних подій.

Отже, говорячи про сучасну ситуацію в Україні в царині історичної пам'яті, підіб'ємо деякі підсумки і зазначимо основні характерні ознаки. По-перше, наявний виразний дуалізм у поглядах на минуле, коли у суспільній свідомості побутують різні, часом антагоністичні і конкурентні між собою моделі історичної пам'яті. Серед них найбільш виразними в Україні є сьогодні «націоцентрично-державницька» й «імперсько-радянська». По-друге, існування регіональних варіантів колективної пам'яті, що продукує відмінні типи національної ідентичності. Відсутнє також цілісне бачення національної історії, натомість переважає її надмірна фрагментація. Крім того, у національній пам'яті українців майже не зафіксовано історичне минуле національних меншин.

Українська національна пам'ять залишається відірваною також від європейського історичного наративу, так само, як і віддаленість української нації від західноєвропейських народів. Як зазначає А. Портнов, «процес формування національної пам'яті відбувається у широкому європейському контексті, і він набуває особливого значення у світлі євроінтеграційних прагнень України, адже питання пам'яті є одним з ключових для того, що ми умовно називаємо «європейська ідентичність» [17, 60].

Безумовно, зазначені чинники ускладнюють формування й ефективне впровадження політики пам'яті в Україні. У цілому стан історичної пам'яті українців можна характеризувати як кризовий. Тобто ще раз зазначимо, що лише у стабільному соціумі можлива консолідація громадян навколо національної ідеї, в іншому разі маніпуляції з історичною пам'яттю стають ризикованою справою і лише поглиблюють роз'єднаність суспільства. Тому і виходить, як влучно зазначає Ю. Шаповал, «що коли історію пишуть люди зі своїми симпатіями і вподобаннями, тоді читач має справу не з фактами, а з інтерпретаціями» [18].

Постає питання, а що ж у такому разі робити? Очевидно, що спроби механічним шляхом впровадити новий сучасний наратив уявлень про минуле приречені на невдачу і викликатимуть лише спротив у тієї чи іншої частини населення України. Загальнодержавний проект національної ідентичності має визріти у часі. Як зазначає І. Симоненко, «розколотість історичної пам'яті суспільства, як і більшість проблем, пов'язаних з формуванням національної ідентичності, «лікуються» еволюційним шляхом. Для цього потрібна копітка, постійна робота впродовж десятиліть. Поступова зміна генерацій призведе до вимивання віджилих, анахронічних історичних міфем, їх деактуалізації. Але якщо існує зовнішня загроза національному суверенітету – існує можливість розколу країни, викликана ще й антагоністичними поглядами певних частин суспільства щодо політичного устрою, етнічних, мовних або релігійних питань, тому потрібна революційна деконструкція історичних міфів. Адже, як свідчить світовий досвід, укорінені історичні погляди щодо минулого суттєво впливають на прояви сепаратизму або анексіоністські плани націй чи етнічних груп. А за умов, коли частина населення країни піддається зовнішнім впливам, державі, крім модернізації історичних міфем, потрібно витратити зусилля і для активної контрпропагандистської роботи» [19, 58].

Дуже важливим є також питання про етноцентристський фокус у підходах до минулого, адже відомо, що українська національна історія не є витвором тільки українського етносу, а результатом діяльності усіх етнічних спільнот, що проживають в Україні. Тому включення історії національних меншин і корінних народів до загального українського історичного наративу є необхідною умовою формування української модерної нації, що вимагає, звичайно, подолання етноцентричності й етнічної ексклюзивності історії. Тобто необхідно збагатити цю історію шляхом інтеграції історичних наративів національних меншин. Як відзначає Ю. Зерній, «і етнічні українці, і представники національних меншин мають «привласнити» українську історію, відчувати пов'язаність з нею себе і своїх предків» [20, 110]. Для зміцнення національної ідентичності важливо віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання

етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого – сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів культур різних національних меншин. Очевидно, для цього потрібно включити в український наратив такі гострі і ключові історичні сюжети, як Голокост, депортації кримських татар, геноцид ромів. Це дуже важливе питання і має велике значення і для включення українського історичного наративу в загальноєвропейський контекст. Тож, розглянемо це питання більш детально.

В історичній пам'яті України проблема Голокосту посідає особливе місце. Сьогодні фактично питання україно-єврейських стосунків, скажімо, в роки війни, і участі українців у винищенні євреїв не актуалізовано попри те, що нацистський геноцид в Україні забрав життя близько 1,6 млн євреїв. Саме єврейський фактор був одним з найбільш болючих в українській історії. Це пояснюється багатьма факторами. Починаючи з козацького повстання Б. Хмельницького у XVII ст., євреї нерідко ставали жертвами насильства, хоча найбільш глибоку рану в їхній історичній пам'яті залишили події Другої світової війни.

Як зазначає В. Гриневич, за радянських часів через ідеологічні і політичні розрахунки про Голокост прагнули не говорити. При цьому до числа табуйованих потрапила і тема українсько-єврейських стосунків. Із суспільної пам'яті було вилучено цілу низку подій: участь євреїв у радянських владних структурах у Західній Україні в 1939 р., участь українського населення в організованих нацистами антиєврейських погромах у червні–липні 1941 р., участь допоміжної поліції, місцевих органів влади і українських повстанців у Голокості. І незважаючи на те, що в Радянському Союзі прагнули створити єдину радянську ідентичність, в історичній пам'яті українців панували старі міфи про «жидокомуну», а у євреїв – про «український антисемітизм». Після Другої світової війни ці стереотипи посилились, і, як зазначає В. Гриневич, говорили вже про «єврея-вбивцю енкаведиста» і про «українця-колаборанта і юдофоба». Спроби істориків з діаспори налагодити українсько-єврейський діалог не дали результатів. Більше того, цей діалог перетворився у таке собі «змагання жертв»: хто більше втратив – українці від Голодомору чи

євреїв від Голокосту [21, 57]. Однак навіть після двадцяти років незалежності проблеми українсько-єврейських стосунків залишаються малодослідженими в Україні. Пошуки національної ідентичності українців не включають чи мало опікуються проблемами Голокосту, тут радше можна говорити про порівняння в сучасному українському наративі двох крайніх прикладів геноциду – Голодомору 1932–1933, сталінського терору та Голокосту, що ре-презентують два тоталітарні режими, які спустошували Україну у минулому столітті.

Говорячи про формування національної пам'яті, звичайно, необхідно висвітлювати якісь незручні моменти історії, між тим питання участі українців у знищенні євреїв залишається вкрай дражливим і, свідомо чи несвідомо, замовчується. Внаслідок чого Голокост для більшості населення залишається якоюсь абстрактною подією, так би мовити, «чужою». В той же час, як зазначав німецький історик Вільфрід Їльге, «брак інформації про український контекст Голокосту, що існує в сучасному українському суспільстві, має парадоксальні наслідки: виїмка з національного наративу не лише «темних сторін», а й численних прикладів того, як самовіддані українці рятували євреїв. Відтак мовчання або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи щодо «українців-антисемітів» [22, 58].

Тож, повертаючись до проблем шляхів конструювання історичної пам'яті в Україні, необхідно сказати, що проблема українсько-єврейських стосунків не повинна стати замовчуваною і «незручною» для національного наративу, навпаки, її потрібно включити в цей наратив. А це важливо для інтеграції українського наративу в європейський, тому що, якщо Україна не боїтиметься відкрито говорити про такі «незручності» в українській історії і якщо, наприклад, включити проблему Голокосту в цей наратив, це буде позитивно сприйматись світовою спільнотою, Україна заявить про себе як країна, яка не боїться відкрито говорити про ті моменти в історії, які можна назвати ганебними і недопустимими, вона готова до каяття і визнання цих фактів, як, наприклад, це зробила Німеччина. Як зазначає А. Портнов, говорячи про проблему національної провини, «я особисто не вірю, що

будь-яка нація має почувати колективну провину за будь-що. Але це є політичне питання. Це є стратегія державної політики. Приклад, який всім відомий, – це Віллі Брандт на колінах біля пам'ятника варшавському гетто. Треба вчитися, як це потрібно робити» [23, 53].

Більше того, такий підхід приверне увагу і до самого українського наративу, адже Голокост часто порівнюють із Голодомором. На жаль, сьогодні пам'ять про Голокост в Україні фактично потрапила у вир політичної боротьби, коли політичні сили нерідко використовують єврейський фактор як аргумент у взаємних звинуваченнях у нацистському чи більшовицькому геноциді.

Те саме можна сказати і про депортації кримських татар, власне, не лише татар, а й інших етносів, вірменів, греків, болгар, німців, геноцид ромів. Ці теми також мають бути інтегровані до національного наративу, інакше Україна знову ставатиме об'єктом спритних інтелектуальних маніпуляцій, які, власне, і відбуваються.

Є ще одна дразлива тема, яка також потребує і подальшого вивчення, і подальшого розкриття – україно-польський конфлікт на Волині 1943 р. Можна сказати, що сьогодні в Україні вдалось налагодити діалог з Польщею, хоча ця тема потребує глибокого дослідження і вивчення саме українськими дослідниками. Зокрема, спільне відзначення подій на Волині, публічні дискусії, спільне відкриття польського військового меморіалу у Львові відповідають європейській практиці і сприяють процесу розв'язання травматичних спогадів обох народів. Разом з тим, питання україно-польських стосунків на сьогодні є надзвичайно актуальним.

Отже, інтегрування національної історичної пам'яті у загальноєвропейські та світові історичні конструкції сприятиме утвердженню позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Таким чином, говорячи про шляхи виходу з «кризи історичної пам'яті», перше, на чому сходиться більшість дослідників, це те, що перш за все колективна пам'ять українців потребує звільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України. Це має стати основою державної політики пам'яті з метою подолання поляр-

ності в оцінках історичного минулого. Водночас державна політика пам'яті має бути орієнтована на збереження стабільності, неконфліктності суспільних відносин. Тому, вочевидь, історичний плюралізм, найімовірніше, повинен залишатись, адже було б гірше коли б якийсь один регіон намагався нав'язати якусь «єдину і правильну» схему минулого, а звідси напрашується висновок про те, що до творення національного історичного нарративу повинні якнайширше залучатись представники регіонів. Як зазначає І. Симоненко, «проблема «регіоналізації» історичної свідомості вітчизняного суспільства має вирішуватися не шляхом уніфікації, впровадження етноексклюзивної історії, а за допомогою винайдення узгоджувальних, компромісних варіантів, не поступаючись у принципових питаннях» [24, 59].

Є ще один важливий момент, коли ми говоримо про формування історичної пам'яті. Це питання того, що саме може сприяти примиренню історичної пам'яті і стати консолідуючим чинником у віднайденні спільноту її ідентичності. Багато дослідників сходяться на тому, що на негативному досвіді неможливо побудувати більш-менш стійку і прийнятну конструкцію ідентичності та національного нарративу. На думку Ю. Шаповала, однією з небезпек українського історіописання являється те, що у поле суспільної уваги потрапляють переважно ті події і факти, які мають роз'єднуючий потенціал. Зокрема, ми бачимо, що гострі дискусії і маніпуляції відбуваються саме навколо таких трагічних сторінок української історії, як Голодомор, репресії, депортації, Друга світова війна, національно-визвольний рух, який так і не виборов незалежності, Україна – жертва комуністичного і нацистського терору і тому подібне. В. Нахманович зазначав, що «українська історія формується як концепція переслідувань і гноблення українського народу загарбниками, апофеозом чого став Голодомор. Але така концепція віктимної історії – народу-жертви є хибною» [25]. Звичайно, все це було в українській історії, і ніхто цього не відкидає. Але, як зазначає І. Симоненко, «необхідно обирати компромісні стратегії репрезентації минулого, акцентувати увагу на темах, які сприяють примиренню історичної пам'яті суспільства» [26, 58].

Тобто потрібно акцентувати увагу не лише на втратах України і українського народу, а на досягненнях і позитивних моментах

вітчизняної історії. Наприклад, як зазначає І. Симоненко, розкривати і популяризувати історичні сюжети, в яких на перше місце висуваються загальнолюдські, гуманістичні аспекти, порушуються питання соціальної справедливості, громадської рівності й верховенства закону, які сприятимуть подоланню дуалізму історичної пам'яті. Тобто віктимізація історії – це далеко не кращий підхід до відтворення минулого. Тої самої думки дотримується і А. Портнов, зазначаючи: «Україна повинна дати чіткий сигнал світовій спільноті, що вона не лише бачить себе жертвою будь-кого – імперій, комунізму, татаро-монголів, а що вона готова до поррахунку з минулим. Це важливо тому, що, по-перше, дозволить нам набагато комфортніше, з більшим моральним правом реагувати на дуже часті антиукраїнські публікації на Заході, в яких жахливо спотворюються історичні факти» [27, 53–54].

Необхідною складовою національної політики пам'яті має стати також формування у громадян націоцентричного розуміння власної історії, її самотності та безперервності. Адже історія України впродовж століть подавалася як частина загальноімперських історій Російської й Австро-Угорської імперій, СРСР. Тому вкрай важливо, щоб усі верстви та вікові групи суспільства усвідомлювали важливість саме націоналізації історичної пам'яті, коли йдеться про демократичний шлях розвитку України.

Щодо методів та заходів, якими можна вирішити проблему дуалізму історичної пам'яті українського суспільства, то вони досить різноманітні, мабуть, це питання потребує окремого висвітлення і дослідження. Зазначимо лише, що вони не зводяться до одного універсального і допомагають вирішувати лише окремі сегменти посталої проблеми. Зокрема, тут має бути проведена копітка і перманентна робота і державних інституцій, і наукового середовища, ЗМІ, громадських організацій, освітянських закладів тощо. Мають широко використовуватись комеморативні практики: державні свята, паради, урочисті відвідання керівниками держави ювілейних свят на історичних місцях, формування місць пам'яті, вшанування видатних діячів – все це також активно сприяє процесам вкорінення історичної свідомості громадян.

Крім того, необхідно створювати справжню громадську дискусію навколо складних історичних питань, залучаючи істориків,

соціологів, психологів, лінгвістів, культурологів, із висвітленням у засобах масової інформації різних теоретичних підходів до суперечливих історичних подій і фактів, які базуються на документальних і архівних матеріалах, що допоможе вивчати колективні уявлення про минуле. Адже історичною пам'яттю намагаються маніпулювати політичні еліти, а суспільство, за винятком його інтелектуальної частини, залишається осторонь. Не менш важливим є і комплекс просвітницьких заходів, які дозволять ефективно протистояти негативним зовнішнім впливам на історичну свідомість громадян України. Для цього необхідно залучати як державні, так і недержавні ЗМІ, художні засоби. Не варто забувати і про патріотичне виховання молоді.

Тобто, як бачимо, потрібно залучати різноманітні напрями роботи, використовувати широкий спектр дій, що, безперечно, потребує наполегливої праці впродовж тривалого часу.

Тож, завершуючи і підсумовуючи все вищесказане, можемо констатувати, що сьогодні маємо справжній розкол історичної пам'яті громадянського суспільства України, ця пам'ять ще формується. І це не лише поділяє країну на Схід–Захід, україномовну і російськомовну частини, йдеться про ідеологічний розкол двох основних моделей ідентичності, що перетворюється на засіб дезінтеграції та потенційну загрозу національній безпеці України. Очевидно, що за таких умов створення будь-яких спільних схем історичної пам'яті просто неможливе. В таких умовах владні структури можуть стати тим інтегруючим чинником, який здатний зупинити ескалацію двох крайніх моделей національної пам'яті.

Список використаних джерел

1. *Трегуб О.* Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // *Магістеріум. Політичні студії.* – 2008. – Випуск 31. – С. 25–29.
2. *Дахин А.* Общественное развитие и вызовы коллективной памяти: перспектива философской концептуализации memory studies // *Вопросы философии.* – 2010 // <http://vphil.ru/index.php?option=com>
3. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре.* – 2005. – № 2–3 (40–41). Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>
4. *Рогозина Т.* Культурная память и идентичность // *Ноосфера і цивілізація.* Випуск 5(8). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 91–98.

5. *Коник А.* «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури // Вісник Львівського університету. – Вип. 32. – 2009. – С. 153–163.

6. *Полянський В.* Историческая память в этническом самосознании народов // СОЦис. – 1999. – № 3. – С. 14–29.

7. *Зерний Ю.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 71–76.

8. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 49–62.

9. *Запшкільняк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 156–159.

10. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять» 4–6 грудня 2008. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>

11. *Савельєва И., Полетаев А.* Теория исторического знания / И.М.Савельева, А.В.Полетаев. – СПб.: Алетейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 522 с.

12. *Коник А.* Вказана праця.

13. Там само.

14. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

15. *Карлова В.* Особливості відновлення історичної пам'яті Українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 14/15. – С. 203–214.

16. *Артюх В.* Дещо про політику історичної пам'яті // Експерт. Сумський аналітичний журнал. – 2006. – № 14. – С. 56–60.

17. *Портнов А.* Україна у Другій світовій війні: формування національної пам'яті українського народу // Україна і Український народ у Другій світовій війні. Дискусії. – 2009. – Вип. 3. – С. 84.

18. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять» 4–6 грудня 2008. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>

19. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

20. *Зерний Ю.* Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 104–115.

21. *Подольський А.* Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроби аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. – 2008. – №1(5). – С. 47–59.

22. Там само.

23. *Портнов А.* Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Матеріали круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. – К. 2008. – 67 с.

24. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

25. *Нахманович В.* З виступу на круглому столі «Українська історична наука та завдання Українського інституту національної пам'яті» в редакції газети «Україна молода» 30 вересня 2008 // Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1261/188/44651/>

26. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

27. *Портнов А.* Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Матеріали круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. – К. 2008. – 67 с.

Герасименко Л.С. Историческая память в Украине: современное положение и вызовы будущего

В статье проанализировано современное положение исторической памяти украинцев, раскрываются основные проблемы её формирования, рассмотрены проявления амбивалентности национального исторического сознания, предложены некоторые пути её преодоления.

Ключевые слова: историческая память, национальное сознание, национальная идентичность, амбивалентность (дуализм) взглядов на прошлое, государственная политика памяти.

Gerasymenko, L.S. The historical memory in Ukraine: the present situation and future challenges

The article deals with the contemporary status of Ukrainian historical memory, it is revealed the main problems of its formation, considered manifestations of ambivalence of national historical consciousness, it is proposed some ways to overcome it.

Key words: historical memory, national consciousness, national identity, ambivalence (dualism) of views on the past, the state memory policy.

УДК 303.446.4 +94(477)

Наумова І.Б.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ДЕФІНІЦІЇ, ФУНКЦІЇ, КОНСТРУКЦІЇ

Аналізуються сучасні дослідження українських науковців з питань формування та функціонування історичної пам'яті. Окреслено процеси, що впливають на стан наукової розробки проблеми.

Ключові слова: історична пам'ять, історіографія, дослідження, дефініція, національна ідентичність, політика пам'яті, соціокультурний феномен, історичні цінності.

Сучасний етап розвитку України характеризується докорінними змінами в усіх сферах суспільного життя. Держава перебуває на історичному роздоріжжі. В якому напрямку рухатися далі? Який суспільний ідеал сповідувати? Що запозичити з минулого, а від чого відмовитися? Відповіді на ці питання хвилюють усіх небайдужих людей, а також науковців, які намагаються дослідити складні процеси нашого минулого й сьогодення.

Мета статті полягає у висвітленні деяких основних, з точки зору автора, напрямів дослідження формування та функціонування історичної пам'яті в Україні після 1991 р.

Суперечливість та складність державотворчих та етнонаціональних процесів в Україні потребує системного наукового погляду на феномен історичної та національної пам'яті, уважної оцінки її сучасного стану, впливу на формування національної ідентичності та подальших трансформацій.

За останні роки зацікавлення феноменом історичної пам'яті помітно зросло. Аналітики зазначають, що майбутнє державності залежить багато в чому від інтерпретації минулого. Ситуація ускладнюється, коли «в спільноті, що являє собою народ однієї країни, функціонує декілька різних за змістом канонів «історичної пам'яті» [37].

Сьогодні зростає кількість досліджень різних аспектів історичної пам'яті, її формування та функціонування. Ця маса досліджень потребує періодичних історіографічних оглядів. «Наукова парадигма історіописання, яких би моделей вона не дотримувалась,

хоча і здатна дати науковий, тобто раціонально пояснений образ об'єкта дослідження в його предметному представленні, все ж не спроможна забезпечити адекватного знання про об'єкт в цілому, оскільки певна кількість рис і властивостей завжди залишатиметься поза вивченням. Тому наукова історіографія завжди творить і творитиме «вибірковий» образ минулого, який порівняно швидко застаріватиме, перетворюючись на стереотип і поступаючись його новій версії, представлений під іншим «кутом зору» [11, 860]. Саме тому час від часу виникає потреба в історіографічних оглядах. Зважаючи на стрімке зростання інформаційного простору, ми не можемо сьогодні говорити про всеохопний аналіз тих чи інших аспектів історіографії. Однак, навіть пунктирні окреслення певних етапів, основних напрямів досліджень дають можливість побачити здобутки, проаналізувати недоліки і показати перспективи подальших студій.

Зростає також коло проблем, які досліджуються науковцями стосовно історичної пам'яті, а саме: питання соціальних функцій, механізмів функціонування, взаємозв'язок історичної пам'яті та національної та регіональної ідентичності. Окреслені проблеми, а також історіографічні аспекти аналізуються в дослідженнях Ю. Зерній [12; 13; 14], Л. Зашкільняка [10; 11], Г. Касьянова [17; 18], І. Колесник [22, 23, 24], М. Козловця [20, 21], Л. Нагорної [26].

Усі дослідження у сфері історичної пам'яті сконцентровані навколо кількох спільних завдань. Одним із найзагальніших є дефініювання самого поняття. З огляду на важливість цього аспекту для подальшого аналізу феномену пам'яті в сучасних наукових розробках приділяється досить багато уваги саме проблемі визначення. Очевидно, що існування єдиного загального визначення неможливе. В широкому розумінні історичну пам'ять визначають як «фундамент національної ідентичності» (Н. Яковенко) [37], «своєрідний потенціал народу» (Л. Добіжева) [8, 27], «суспільно-психологічне оснащення спільноти» (В. Масненко) [25, 53]. Її суть визначають як «історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості» (В. Полянський) [27, 14]. Існує думка, що історична пам'ять є «своєрідною сфокусованою свідомістю, яка відображає значущість і актуальність інформації про минуле, в тісному взаємозв'язку з теперішнім і майбутнім» (Ж. Тощенко) [33]. Вона є

виразником процесу організації, збереження і відтворення минулого, історичного досвіду народу, країни, держави, з метою його використання в діяльності людей чи для впливів у сфері соціальної свідомості [33]. Дослідниця питань, пов'язаних з історичною пам'яттю, Ю. Зерній визначає, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [13, 72]. «Загальнонаціональна історична пам'ять – це *угода* (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, що їх представляють» (В. Артюх) [2]. На думку В. Солдатенка, історичну пам'ять традиційно пов'язують здебільшого зі знаннями про історичний поступ суспільства, прогрес його політичної організації (хоча існують і більш комплексні підходи) [32]. Ю. Смольников вважає історичну пам'ять та національну мову головними складовими національної ідеї [30, 3]. П. Тронько вважає, що історична пам'ять – це сфокусована свідомість, що відображає особливе значення і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сучасним і майбутнім. Це вираження процесу організації, збереження і відновлення минулого досвіду народу для можливого його використання у діяльності людей чи для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості. Водночас, як засвідчує досвід, у певні періоди розвитку суспільства, внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних причин, історична пам'ять актуалізується стосовно певних історичних подій. Така актуалізація пов'язана із важливістю генетичного зв'язку історичного досвіду і сучасних подій та суспільних процесів [34].

П. Ситник та А. Дербак також стверджують, що історична пам'ять відіграє особливу роль у формуванні національної самосвідомості. Вона не лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії, де кожен факт, подія займає свою ціннісну нішу. Відбувається своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, що належить засвоювати і примножувати, і негативний, який слугує застереженням. За цієї умови історична пам'ять виступає не «німим свідком минулого», а «живим збудником людської волі» й водночас дороговказом, орієнтиром доцільної активності [29]. Вважа-

ється, що актуалізована історична пам'ять, по суті, є основою для історичної свідомості тієї чи іншої національної спільноти.

Г. Бондаренко визначає історичну пам'ять як «категорію історичного пізнання, яка складається з сукупності матеріальних, духовних та генетичних джерел суспільства» [3, 133].

В. Карлова дотримується думки, що історична пам'ять як елемент духовного життя суспільства є таким духовно-практичним феноменом, який утворює історичну свідомість, входить в останню як один із важливих її компонентів. Водночас історична пам'ять є соціокультурним феноменом, стрижнем, на якому формується мова, культура, духовність нації, її національна свідомість. Історична пам'ять – це ті фундаментальні історичні цінності, які є консолідуючим чинником націєтворення. «Історична пам'ять, зберігаючи кожну сторінку життя, боротьби народу за соціальні, політичні і національні права на всіх етапах його розвитку, виступає надійним фундаментом, на якому успішно формується національна самосвідомість» [15]. Л. Зашкільняк стверджує, що історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти [10, 156].

За визначенням А. Киридон, науковці артикулюють існування інтерпретаційних різновидів поняття «історична пам'ять», таких як спосіб збереження й пам'ять трансляції минулого в епоху втрати традицій (звідси – винайдення традицій і впровадження місць пам'яті в сучасному суспільстві); індивідуальна пам'ять про минуле; частина соціального запасу знань, яка існувала вже в примітивних суспільствах; колективна пам'ять про минуле, коли йдеться про певну групу; соціальна пам'ять, якщо мова йде про суспільство; ідеологізована історія (здебільшого пов'язана з виникненням держави-нації); синонім історичної свідомості (пізнання); визначальний чинник національної ідентичності; канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важлива складова самоідентифікації людини та соціальних груп тощо» [19, 113].

Дослідниця визначає, що «концепт «історична пам'ять» концентрує поєднання спеціалізованого наукового історичного знання

та знання про минуле на загал з розгалуженою амплітудою типів знань (філософські, релігійні, природничі тощо)» [19, 116]. З точки зору В. Вашкевича, «історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного. Саме вона постійно стикається з усе новими й новими ситуаціями дійсності і відтак сама змінюється в ході виконання своєї основної функції. А проблема збереження історичної пам'яті постає як проблема свідомого продовження безперервного тривання людської життєдіяльності, свідомих діяльності, яка є умовою подальшої історії» [4, 30]. За визначенням А. Герасимчука і З. Тимошенко історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом і т. ін. уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, які мали місце в минулому. Через культуру історична пам'ять виступає як основа для розвитку історичного мислення, в процесі якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації. Спираючись на історичну пам'ять, історичне мислення формує національні ідеї, які консолідують націю, служать орієнтиром на шляху формування історичної свідомості [5, 298–299].

М. Козловець зазначає, що «як складний феномен національної культури, історична пам'ять спроможна «записувати» і зберігати всі реальні події як столітньої давнини, так і новітньої історії. Виступаючи не просто сумою знань, а й каналом передачі історичного досвіду, історична пам'ять є невід'ємною складовою ідентифікації особистості, соціальної групи, нації» [20, 14].

Багато українських дослідників використовують тезу про історичну пам'ять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. Це справді ефективний важіль, але лише за умови наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують навколо політичні пристрасті, історична пам'ять здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Адже колективна пам'ять — доволі умовна і крихка конструкція, яка вибудовується, як правило, у

зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. З викладеного випливає надзвичайно важлива проблема відповідальності історика (політика – не меншою мірою) за ті «образи минулого», які він пропонує суспільству.

Сучасний стан історичної пам'яті українського суспільства характеризується існуванням одночасно різних моделей пам'яті, які належать окремим групам населення. Існують кілька версій історичного розвитку України у суспільній свідомості. Особливо це стосується ХХ ст. і питань, пов'язаних із становленням незалежної держави: по-різному трактуються події громадянської війни, індустріалізації, колективізації, Другої світової війни, травматичні для людської пам'яті події, такі як голодомори, холокост, депортації, терори. Даються різні оцінки не лише окремим фактам і подіям минулого, а також взагалі політиці радянської влади відносно України. В дослідженнях багатьох українських істориків, політологів, філософів домінує територіальний принцип розділення історичних пам'ятей. Наприклад, І. Гирич і Ю. Шаповал вважають, що «існування різних історичних пам'ятей для різних регіонів України є причиною роз'єднаності й поділу України на два головних регіони: української європейської і радянсько-російської євразійської орієнтацій» [6, 18]. В. Карлова визначає, що «...на сьогодні у кожній частині суспільства, і насамперед Західного і Східного регіонів, є свої герої, своє власне бачення майбутнього розвитку України. Крім цього необхідно зазначити, що має місце й інша ситуація, коли на хвилі радикалізму щодо відновлення історичної пам'яті українського народу простежується намагання певних політиків однобічно трактувати радянський період історичного розвитку, обходити і замовчувати його позитивні моменти, що призводить до незадоволення і супротиву значної частини населення, особливо старшого покоління, яке має власне бачення історичного минулого. Все це не сприяє об'єднанню української нації, яка проходить складний процес свого творення, і визначенню нею свого місця серед світової спільноти» [16].

І. Симоненко висловлює думку, що «затвердження національного історичного канону часом набуває однобічно етнічних рис. Намагання тлумачити будь-яку подію минулого України виключно в сенсі етнічності призводить до виведення з контенту ко-

лективної пам'яті російської і радянської спадщини, діяльності певних історичних осіб та окремих сторінок минулого. Порушується і сама ідея спільного існування всіх громадян у складі єдиної політичної нації, незалежно від їхніх ідейних уподобань, мови спілкування, релігійної приналежності та етнічної самоідентифікації. Механізми блокування ретрансляції хибних колективних уявлень про минуле повинні бути більше виваженими і науково обґрунтованими» [28, 56].

Як зазначає В. Артюх, зараз в Україні відбувається «накладка» трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної [1]. На його думку, між цими моделями не існує моменту взаємоузгодженості. Йдеться найчастіше про конфлікт (хоча все ж можна стверджувати, що тенденція до солідаризації існує між комуністичною й російською моделями в боротьбі проти української). Найгірше те, що ці конкурентні моделі пам'яті існують не лише на рівні суспільної свідомості, але й індивідуальної. Він наголошує, що «нація може вважати себе сформованою, коли у переважній більшості населення країни сформовано ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому і майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є, відповідно, одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї однієї нації» [2].

Є. Захаров зазначає, що в Україні існує конфлікт не лише справжніх історичних пам'ятей, які передаються й накопичуються навіть на генетичному рівні, а й квазіісторичних [9].

І. Симоненко вважає, що «головна проблема криється у наявності справжнього розколу історичної пам'яті громадянського суспільства, котрий ділить країну не на Схід – Захід, україномовну – російськомовну, а на дві ідеологічно протилежні моделі ідентичності – національно-демократичну і постколоніально-радянську» [28, 60].

Історична пам'ять конструюється, створюється суспільством. Ці процеси можуть відбуватися стихійно, як наслідок змін у суспільстві, а можуть – цілеспрямовано та свідомо. В останньому випадку говорять про політику пам'яті. Політика пам'яті формується та здійснюється державою як легітимним представником всього суспільства. До простору формування політики пам'яті

долучається безліч суб'єктів (в тому числі політичні сили, ЗМІ, регіональні представництва тощо) [35]. Серед останніх – діючі особи, соціальні групи, організації, які, керуючись певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політики пам'яті.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перипетій минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей.

Порозуміння між суб'єктами у сфері політики пам'яті досягається не лише шляхом організованого пригадування спільного минулого, але й через забуття. Ю. Шаповал вдало підкреслює: «Політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого... «Політика пам'яті» є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт...» [36].

Сьогодні складно говорити про можливість досягнення справді спільності у розумінні і оцінках минулого. Втім, науковці пропонують розглянути кілька варіантів та способів провадження політики пам'яті. Використовуючи дослідження українського історика Я. Грицака, можна виокремити такі чотири стратегії політики пам'яті. Перша полягає у примусовому нав'язуванні власної версії пам'яті та забуття, вимагає великих централізованих ресурсів та може спричинити зворотний ефект. Друга стратегія політики пам'яті проявляється у її відсутності, тобто байдужому ставленні держави до власного історичного минулого, та базується на вичікуванні всезагального забування щодо конфліктних моментів кожним новим поколінням. Даний спосіб підлягає сумніву, оскільки за таких обставин визріває небезпека заміщення вітчизняного історичного простору чужими, привнесеними ззовні версіями минулого. «Між цими двома крайнощами – агресивною й нульовою націоналізуючою політикою історичної пам'яті – міститься спектр м'якших і, як видається, ефективні-

ших засобів», – пише Я. Грицак [7, 76]. Тож, третім способом виділяємо відверте висміювання війн суспільної пам'яті, що, однак, суперечить українським ментальним рисам та специфіці національного характеру, вкрай гостро сприйнятливому до будь-яких жартів з приводу історії. До четвертої стратегічної позиції відноситься «пакт забуття» як досягнення мовчазної згоди між ворогуючими представниками різних версій історичного минулого заради відродження країни та збереження її цілісності.

Досліджуючи питання історичної та національної пам'яті, В. Солдатенко зазначає, що маніпулювання історичною свідомістю громадян України багато в чому обумовлено і фактичною відсутністю прийнятої для більшості населення загальнонаціональної ідеології розвитку. «Аналізуючи сучасну історіографію, неважко дійти висновку, що ми все ще не можемо вибудувати систему координат, у якій доцільно досліджувати і відтворювати вітчизняну історію. Ми схилиємося то до проросійської системи координат, то до антиросійської, то до пропольської, то до антипольської, то до прорадянської, то до антирадянської. З такою ж легкістю «вмонтовуємо» в них факти і явища минулого» [31, 407]. Як підкреслює дослідник, продукування суперечливих точок зору, зрештою, вкрай деструктивно позначається на сприйнятті публікацій на історичну тематику. Зростає недовіра до історичної науки загалом, яку дедалі частіше вважають «слухняною служницею» чергової влади. Потрібна об'єктивна, неупереджена оцінка подій, фактів, документів, явищ, процесів з точки зору того, що вони дали з погляду прогресу української нації, її цивілізаційного поступу. «Безапеляційне засудження і відкидання набутків радянської історіографії (як потенційно негативного чинника), а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної діаспорної літератури (як практично істинних, об'єктивних) виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом входження в наукове середовище...» [31, 410]. Він зазначає, що нагромаджений досвід обов'язково слід брати в його сукупності, аналізувати комплексно, не викривляючи ні в бік лише позитивів, «зручних», вигашних сторінок, ані в бік суцільних негативів, трагічних явищ і епізодів. Чим повнішою, адекватнішою буде уява про минуле, тим легше знайти шлях до творчого викорис-

тання кращих набутків попередників, а з іншого боку – намагання уникнути повторення допущених прикрих, часом трагічних помилок, убезпечитися від невиправданих суспільною практикою кроків, ліній поведінки. «Кон'юнктурний вибірковості, штучний селекції фактів, документів, тим більше їх упередженим підта-совкам, довільним маніпулюванням (якими б аргументами до-цільності це не намагалися виправдати) варто рішуче покласти край» [31, 407].

Історіографічний аналіз свідчить, що за роки державної неза-лежності України науковцями і політиками здійснено перші до-сить продуктивні кроки у напрямі теоретичного осмислення великого спектру проблем формування і функціонування історич-ної пам'яті. Тому в одній статті не можна проаналізувати всі ас-пекти історичної пам'яті, проаналізувати всі сучасні дослідження з цих питань. Автор розуміє, що робота в цьому напрямі має бути продовжена. Окресленим далеко не вичерпується визначена про-блематика, бо в статті взяті деякі аспекти визначеної теми і автор усвідомлює необхідність поглибленого і розширеного дослідження в майбутньому.

Список використаних джерел

1. *Артюх В.* Дещо про політику історичної пам'яті [Електронний ресурс] / В. Артюх. – http://www.pravoslavya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11.
2. *Артюх В.* Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soipro-narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc
3. *Бондаренко Г.* Історичне пізнання: питання теорії та практики. – Луцьк: Ред.-вид. Відділ Волин. Держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 192 с.
4. *Вашкевич В.* Історична пам'ять як функція історичної свідомості / В. Вашкевич // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 23–31.
5. Герасимчук А., Тимошенко З. Курс лекцій з філософії. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2005. – 422 с.
6. *Гирич І., Шаповал Ю.* Чому необхідно переосмислювати минуле? – К., Konrad Adenauer Stiftung, 2010, – 44 с.
7. *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с. (Серія «De profundis»).

8. *Добижева Л.* Историческое самосознание как часть национального самосознания народов // Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. – М., 1990.

9. *Захаров Є.* Конфлікт пам'ятей // Критика. – 2007. – № 5 (115).

10. *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 156–159.

11. *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 855–863.

12. *Зерній Ю.* Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис. ... к.і.н. 23.00.05 – етнологія та етнодержавознавство / Юлія Володимирівна Зерній [Національний інститут стратегічних досліджень]. – К., 2009. – 221 с.

13. *Зерній Ю.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.

14. *Зерній Ю.* Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті / Ю.О. Зерній // Стратегічні пріоритети. 2008. – № 4 (9). – С. 35–43.

15. *Карлова В.* Основні фактори формування і розвитку національної самосвідомості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.asademy.gov.ua/ej/ej12/txts/10kvvrns.pdf.

16. *Карлова В.* Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн / В. Карлова // Науковий вісник. – 2008. – Вип. 1. – «Демократичне врядування. Електронне наукове фахове видання // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zvukraine.lviv.mobi/?p=3303>

17. *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л.О. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Я. Франка, 2004. – С. 57–73.

18. *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні аспекти // Генеза: / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ: Генеза, 2004. – № 1. – С. 79–81.

19. *Киридон А.* Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / Алла Миколаївна Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний випуск наукових праць. Серія: Історія, міжнародні

відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвцев – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116.

20. *Козловець М.* Історична пам'ять як чинник інтеграції українського суспільства / М. Козловець // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – К.: Видавництво «Антросвіт». – 2008. – № 1. – С. 13 – 22.

21. *Козловець М.* Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / Микола Адамович Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

22. *Колесник І.* Історіографічний дискурс в Україні: реальності та прогнози // Сучасна Українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – Київ, 2005. – С. 22–23.

23. *Колесник І.* Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії НАН України, 2009. – С. 54–88;

24. *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – С. 227–246.

25. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49–62.

26. *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

27. *Полянський В.* Историческая память в этническом самосознании народов // СоцИС. – 1999. – №3. – С. 14–29.

Режим доступу: http://soippo.narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc

28. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 51–61.

29. *Ситник П., Дербак А.* Проблеми формування національної свідомості в Україні: Монографія. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.

30. *Смольніков Ю.* Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К. – 2005. – 20 с.

31. *Солдатенко В.* Збережемо історичну правду. // Науково-популярний альманах «Історичний календар 2011». – Вип. 14. – К., 2010. – С. 404–412.

32. *Солдатенко В.* Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 139–140.

33. Тощенко Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния [Электронный ресурс] / Ж. Тощенко. – Режим доступа: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/newhist/himem.htm>

34. Тронько П. Інститут національної пам'яті як засіб зцілення від пострадянської ментальності // Дзеркало тижня. – 2005. – № 45(473). – 19–25 листопада.

35. Филиппов А. Равнодействующая политика памяти [Электронный ресурс] / А. Филиппов. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Ravnodejstvuyushchaya-politika-pamyati>

36. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал. – Режим доступа: <http://keui.univer.kharkov.ua/www/index.php?set=news&mc=readfull&do=506>

37. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. – Режим доступа: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>

Наумова И.Б. Проблемы исторической памяти в современных украинских исследованиях: дефиниции, функции, конструкции

Анализируются современные научные исследования украинских авторов вопросов формирования и функционирования исторической памяти. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки проблемы.

Ключевые слова: историческая память, историография, исследования, дефиниция, национальная идентичность, политика памяти, социокультурный феномен, исторические ценности.

Naumova I.B. Problems of historical memory in contemporary Ukrainian research: definitions, functions and constructions

Modern scientific researches of the Ukrainian authors of questions of forming and functioning of historical memory are analysed. Processes which influenced on the state of scientific development of problem are outlined.

Key words: historical memory, historiography, research, definition, national identity, politics of memory, social and cultural phenomenon, historical values.

УДК 304.4:303.446.4

Огієнко В.І.

КУЛЬТУРНА ТРАВМА У СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: КОНЦЕПТ ТА МЕТОД

У статті проаналізовано погляди сучасних зарубіжних авторів на «культурну травму». Виокремлено буквальний, психоаналітичний та деконструкційний дослідницькі підходи.

Ключові слова: травма, культурна травма, Голокост, Голодомор, репрезентації.

За останні десятиліття слово «травма» повсюдно набуло значного поширення. Говорять про фізичну і психічну травму внаслідок автомобільної аварії, внаслідок зміни культурного середовища, наприклад переїзду в іншу країну або просто внаслідок сильного негативного досвіду, будь-то особистого чи колективного. Психологічні розлади як наслідок сексуального насильства, участі у військових діях, природних та екологічних катастроф визначаються поняттям посттравматичний синдром. З іншого боку, конкретні способи вжитку слова «травма» переросли у метафоричні, які застосовуються для пояснення майже всього неприємного та руйнівного (ран, завданих тілу і духу, суспільству і культурі), що трапляється як з індивідуумами, так і з групами. В медицині травма означає неочікуваний вплив зовнішнього середовища на організм, що призвів до порушення цілісності функцій тіла і органів. У психіатрії травма – тривалий деструктивний вплив на особистість, результатом якого являються розумові і емоційні розлади. Для визначення колективної травми в соціальних науках скористаємося номінальним визначенням Кая Еріксона (Erickson K.), який розуміє під нею «удар по основі соціального життя, що завдає шкоди зв'язкам, які поєднують людей» і послаблює основоположне почуття належності до колективу [11, 223]. Впадає в око особливість трактування травми в соціальних науках, не як індивідуального, а як колективного феномену «травматизованих спільнот». Еріксон був одним із перших, хто припустив, що «травма може створити спільноту» [11, 231], ввівши таким чином поняття до соціології груп.

Увага до колишніх злочинів та минулих страждань породила в західній частині світу гору літератури про колективну чи культурну травму, яка є невідомою в Україні.

Цю прогалину необхідно заповнити, адже на долю України у XX ст. випала величезна кількість катастроф та травматичного досвіду, що супроводжувалися невимовною кількістю смертей і страждань. Перша Світова війна (1914–1918 рр.), Громадянська війна (1918–1920 рр.), колективізація і депортації (1929–1933 рр.), Голодомор 1932–1933 рр., Великий терор (1937 р.), II Світова війна (1939–1945), Голодомор 1947 р., Чорнобильська катастрофа (1986 р.).

Більшість цих трагічних подій непогано досліджені фактично, проте важко піддаються осмисленню, хоча б тому, що в іманентно даному людині наборі аналітичних структур для пояснення світу бракує готового алгоритму для пояснення і усвідомлення людського страждання, особливо якщо йдеться про масові страждання і смерть.

Великий корпус наукової літератури, що відомий на заході, вимагає певної класифікації та чіткого визначення об'єкту дослідження. Розуміючи, що завдання розібратися в усіх переплетіннях праць і поглядів на питання травми непідйомне для однієї статті, я зосереджуюся тільки на найважливіших ідеях та працях, що стосуються поняття «культурна травма». Увага буде приділена самому поняттю та дискусіям навколо окреслення дослідницького поля культурної травми, визначенню його як соціального процесу. Натомість поза межами статті залишаться такі аспекти «культурної травми», як становлення національної ідентичності і травма, процес, механізми та засоби передачі пам'яті про травму у суспільстві впродовж поколінь [15], історична політика щодо травматичної пам'яті, медійні репрезентації травми [20], питання репрезентацій травми у світовій і міжнародній політиці [8]. Культурна травма буде розглянута радше через призму культурних досліджень, а не соціальної психології. На мою думку, такі тематичні обмеження від протилежного, викладені на початку статті, є необхідними, бо дозволяють представити більш чітку та зрозумілу структуру мого тексту.

Іншими словами, мене цікавитиме поняття травми, контекст його появи в соціальних науках, різні його трактовки, а також супровідний методологічний інструментарій, який вимагає свого застосовування у тому випадку, якщо негативний травматичний досвід досліджується за допомогою концепту «травма».

Варто розпочати із загального окреслення поняття «травма». Польський соціолог П. Штомпка визначає декілька типів травми, а саме: біологічно-демографічну травму (голод, епідемія), соціально-політичну травму (анархія, революція) та культурну травму (занепад основоположних цінностей і поведінкових моделей) [3, 10].

Власне, перші два види травми характеризуються самими травматичними подіями, для яких властива єдність часу, місця і дії. Іншими словами, мова йде про реальну подію, що мала глибокий, негативний і тривалий вплив на групу. Культурна травма, навпаки, постає слідом за травматичною подією і може тривати протягом багатьох поколінь.

Й. Рюзен характеризує культурну травму як «катастрофічну» кризу, що, власне, і відокремлює її від інших типів кризи. Травма створює і маркує розломи і розриви на культурному тілі суспільства та ставить печатку амбівалентності й неоднозначності «на когерентності досвіду і тлумаченні часових перебігів» [2, 190]. Травма – це криза, яка руйнує звичні рамки життя аж до такої міри, що вони не підлягають відновленню. Їхнє місце заступають нові рамки, що інколи відбувається впродовж кількох поколінь, аж поки «рани історичної ідентичності не перестають кривавити» [2, 202] та відбудеться пошук мови, здатної виразити травматичний досвід.

Культурна травма трапляється, коли члени групи відчують, що вони зазнали дії жакливної події, яка залишила глибокий слід на їхній груповій свідомості, пам'яті та змінила їхню майбутню ідентичність у фундаментальний та безповоротний спосіб [5, 85].

Найвідомішою культурною травмою є, звичайно, Голокост – «канонічна» травма та «ідеальний» геноцид, травматичний досвід якого постає як універсальний приклад страждань. Саме із роздумами навколо пам'яті про Голокост пов'язана поява того смислу, який зараз продовжує бути актуальним у дослідженнях

культурної травми. Зокрема, йдеться про дискусію навколо того, чи має Голокост межі репрезентації і усвідомлення, які накладають обмеження на здатність та можливість досягнути заподіяні євреям жахи та, відповідно, категоризувати і презентувати Голокост. Поль Рікер називає події, що призводять до такого роду травматичного досвіду «подіями на межі», а німецький літературний антрополог М. Вайнберг додає, що будь-яка свідомо репрезентація травми залишається за визначенням неадекватною, адже «травма – це недоступна правда спогадів» [14, 231]. Само собою зрозуміло, що якщо правда спогадів є недоступною для жертв і свідків травми, то такою самою вона залишається і для наступних поколінь.

Інші автори, хоча і виділяють Голокост серед інших геноцидів та подібних трагедій, все ж наголошують, що пам'ять про Голокост потребує репрезентації, наукових досліджень, вшанування пам'яті та просто розмірковувань над причинами того, що відбулося. Такої точки зору дотримуються історики Сол Фрідлендер та Раймон Козеллек, соціологи Зигмунт Бауман та Домінік Ла-Капра [7; 12; 16; 18; 19].

Весь масив ідей про культурну (колективну) травму варто розділити на декілька умовних блоків, адже більшість авторів комбінує різноманітні підходи, так що їхні праці складно віднести до того чи іншого напрямку.

Перша група поглядів характеризується буквально розумінням травми. Буквальне розуміння передбачає, що травма – це дійсна подія, яка руйнує людський сенс буття і вимагає раціональної реакції на руйнівні зміни як на індивідуальному, так і на колективному рівні: тобто подія, яка спускає механізм травми, усвідомлюється акторами чітко, їхня реакція зрозуміла та спрямована на вирішення проблеми [5, 87]. Травматичний ефект іде від події як такої, тобто економічна депресія веде до розчарування, екологічні катастрофи – до паніки, а політичні скандали – до громадського обурення.

Прикладом цієї версії теорії травми є поняття «національної травми», яке застосував А. Ніл (Arthur G. Neal) у книзі «Національна травма і колективна пам'ять: головні події в американському столітті» [21]. За Нілом національна травма – це подія,

«яка не може бути просто відкинута, а програться знову і знову в індивідуальній свідомості» та укорінюється в колективну свідомість. Травма несе загрозу безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю. Вона замінює відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Наслідки національної травми настільки руйнівні, що дестабілізують всю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма являється настільки великим шоком для спільноти, що вона більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми, не в змозі її ігнорувати і уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається, коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профаним [21, 9–10].

На думку Ніла, травма діє на націю так само, як особиста травма на індивідуумів. Очевидно, що в цьому випадку справедливою є пряма закономірність: чим сильніший шок від травматичних подій, тобто розрив між звичним середовищем і умовами, викликаними травматичними подіями, тим сильніший вплив травми.

Важливо зрозуміти, що прихильники таких поглядів завжди найбільше уваги приділяють історичному контексту травми, зокрема її політичному аспекту. Ідеологічними попередниками цього напрямку можна вважати праці В. Беньяміна «Про деякі мотиви Бодлера» (1940) та Т. Адорно «В пошуках Вагнера» (1938).

Теоретичні розробки, які продовжують традицію Адорно та Беньяміна, можна проілюструвати на прикладі думки Алана Мика (Allen Meek) про травму як результат біополітики та насильного виключення (the violent exclusion) державою певних індивідуумів і груп населення поза свої рамки, наприклад оголошення «ворогом народу» або депортації [2, 25].

Друга група поглядів обертається навколо використання дослідниками психоаналітичної спадщини З. Фрейда. У рамках цього підходу травму розуміють як досвід катастрофічної, подекуди прихованої події, реакція на яку розгортається в несвідомі емоційні страхи та вмикає механізми психологічного захисту. При цьому образ травматичної події радше не відображається раціонально і свідомо, а формується в уяві і пам'яті. Як наслідок,

дійсна пам'ять про безпосередній травматичний досвід деформується. К. Каруш (Caruth C.) вважає, що, крім несвідомого сприйняття травматичної події, для культурної травми загалом властивий ефект запізнілої, із затримкою у часі реакції на травматичну подію. Таким чином, сама травма складається із двох компонентів – ментальної та подекуди фізичної шкоди (травматичної події) і реакції на подію, що проявляється у певних симптомах [10, 18].

Жертви травми не лише не бажають згадувати про минулі поневірвання, а просто не в змозі передати та репрезентувати «правду і силу реальності, з якою вони зіткнулися» [10, VII]. Травматичні спогади не можуть інтегруватися у реальність, у схеми попереднього досвіду, адже їм немає місця ні в минулому, в якому травма не повністю усвідомлена, ні в теперішньому, в якому її точні образ і зображення не повністю зрозумілі [9, 153].

На думку К. Каруш, подія сама по собі не є властиво травматичною та не створює травму, а справжні травматичні відчуття і усвідомлення походять не стільки від оригінальної події, як від тривоги, яка утворюється внаслідок пригнічення реальності [9, VII]. Травма соціально опосередковується протягом реального часу розгортання події або пост-фактум, після того, як подія закінчується. К. Каруш зазначає, що інколи травматичний статус надається подіям, які взагалі не відбулися, проте справляють глибокий травматичний ефект. З іншого боку, багато потенційних травматичних подій такими не стають. Тому травматичними є як ті події, що реально відбулися, так і уявні, бо для визнання травматичного впливу важить не стільки реальна шкода та страждання, як віра людей у те, що ці події завдали шкоди і страждання та вразили колективну ідентичність.

Д. Александер додає, що ідентичність сама по собі несе культурне опосередкування. Якщо смисл колективності, на якому ґрунтується ідентичність, втрачається – травматичний статус надається події самій по собі, але відчуття шоку і страху визначається втратою смислу, тобто ефектом від культурного процесу, а не подією як такою. Для того, щоб травма стала культурною, вона має вийти на колективний рівень, тобто соціальна криза має стати культурною. Ба більше, колективні актори мають прийняти

рішення про репрезентацію соціального болю як фундаментальної загрози їхньому буттю, таким чином підтримуючи культурну травму [5, 93].

Як бачимо, психоаналітичний підхід до травми може опиратися як на натуралістичне трактування культурної травми, що веде своє походження від реальної події (як у Каруш, наприклад), так і на трактування, що ґрунтується на репрезентації як на джерелі травматичного досвіду.

Цілком відповідно до основ психоаналізу, культурна травма асоціюється із соціальною і психічною хворобою, яка руйнує дієві змістові орієнтири та зумовлює порушення практичного життєвого процесу. Ба більше, культурну травму неможливо інтегрувати до звичних інтерпретаційних зв'язків, що культурно орієнтують людську діяльність, а лише пристосувати її до нових умов або пристосуватись до неї. Це досягається завдяки заміщенню, відчуженню, пригніченню та фальшуванню всього, що загрожує дієвості і безпечності нової повсякденної реальності.

Травматичні події забуваються та репресуються в індивідуальне та колективне підсвідоме. Власне, забування і репресування пам'яті виявляється першим справжнім досвідом «опрацювання» індивідом травматичної події. Проте без відновлення справжньої пам'яті неможливим залишається відновлення психічного суспільного здоров'я. Хворобу необхідно подолати, бо з часом можуть зникнути лише її симптоми, але не її причини та джерело поширення, які даватимуть про себе знати в інший спосіб, що на перший погляд не має жодного відношення до травматичної події.

Припускають, що колективна травма, належним чином психологічно не опрацьована, передається у спадок наступному поколінню, яке не було свідком самої травматичної події, проте переживає всі ознаки колективної травми та прагне позбутися неприємного стану. Це проявляється в особливостях суспільної психології, менталітету тощо.

Для того, щоб травматичні спогади вийшли на поверхню, необхідно забезпечити позитивний соціальний клімат симпатії і визнання, адже про травму занадто болісно чи соромно згадувати без зовнішньої терапевтичної допомоги або законного присилування. Відновлення колективного психічного здоров'я досягається через

звільнення емоцій та горя за допомогою актів вшанування пам'яті, репрезентацій і політичної боротьби, створення наративу травми [6, 216].

Доволі поширена інша оцінка, що акцентує увагу на небезпеці надмірної актуалізації травматичних спогадів. Так, Поль Рікер пише, що повернення до травматичного досвіду може викликати заикленість на травматичних спогадах, коли травма знов і знов переживається, тобто люди наче повторюють її, а отже, нездатні відмежувати нинішній день від минулого та «зцілитись» від такого «колективного неврозу» [1, 107].

Ще один підхід до цього питання демонструє А. Ніл, який на прикладі найзначніших американських національних травм доводить, що реакція на травму зазвичай призводить до прогресу, появи нових можливостей для змін і інновацій [21, 5].

Загальним місцем при такому підході до досліджень культурної травми стала увага, спрямована на уникнення перенесення психоаналітичної моделі індивідуальної травми на вивчення колективної пам'яті. Проте з іншого боку, також розуміється, що провести чітке розрізнення між індивідуальною і колективною пам'яттю так само проблематично. Так, Д. Олік (Olick J.) закликає глибше досліджувати культурні, соціальні і політичні процеси, за допомогою яких конструюється колективна пам'ять про травматичні події, та пропонує всіляко підтримувати розрізнення між групою пам'ятей і колективною пам'яттю, тобто «між соціально обрамленими індивідуальними пам'яттями і колективними коментарями репрезентаціями і мнемонічними слідами» [22, 346].

Третя версія трактування культурної травми представляє її не як щось насправді існуюче, а як щось сконструйоване суспільством за допомогою репрезентацій, інтерпретацій і досвіду, що циркулюють в соціумі та створюють притаманні йому моделі пам'яті і поведінки. Власне, йдеться не про травматичну подію чи навіть травматичний досвід, а про колективну пам'ять. Якщо з якихось причин, наприклад через небезпеку репресій або бажання іти в ногу із змінами, травматична подія не виноситься у публічний простір, тобто не обговорюється та не репрезентується, не створюється дискурс травми, не говориться про пошкоджену ідентичність, то, вважають прихильники цього погляду, про куль-

турну травму не може йти мова. Пізніше особистий досвід травми може стати предметом публічних обговорень, виступаючи будівельним матеріалом для дискурсу і наративу про травму. Отже, йдеться про «уявлені» травматичні події.

На відміну від Артура Ніла, дослідники, які працюють у руслі цього підходу, не схильні визнавати загальний, який торкається усіх членів групи, характер травми, а стверджують, що сама подія, «залежно від наявних інтерпретаційних потенціалів для когось може бути травматичною, а для когось ні» [2, 194]. Це логічно випливає із припущення, що травматичний характер якоїсь події властивий їй не як об'єктивна якість. П. Штомпка вважає, що «радше у кожній травми є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, і периферійні групи, для яких вона – неважлива і маргінальна» [3, 13]. Підтримує він тезу про те, що не всі ситуації із об'єктивно сильною травматичною дією ведуть до травми, проте додає, що травматичний потенціал губиться, якщо травму цілеспрямовано виправдовувати, раціоналізувати і інтерпретувати так, щоб зробити корисною, непомітною чи безневинною.

Аналітичне розрізнення травматичної події та реакції на неї також підтримується прихильниками «деконструкційної» версії трактування культурної травми. Між подією і її усвідомленням проходить певний проміжок часу, впродовж якого відбувається ідентифікація «природи болю, природи жертв і відносин відповідальності». Александер називає цей час «процесом становлення травми» («trauma process»), протягом якого травма набуває рис культурного процесу, що постає і підтримується за допомогою різних форм репрезентації [5, 94]. Власне, йдеться про дискурс, в якому медійні репрезентації відіграють вирішальну роль.

Центральними в артикуляції вимог і репрезентації інтересів і бажань жертв травми до ширшої публіки є дієвці. Дієвцями можуть бути політики, журналісти, інтелектуали, представники еліти або нижчих суспільних груп, головне, щоб вони мали можливості і бажання артикулювати та представляти травматичний досвід, а також бути переконаним у тому, що вони дійсно, тою чи іншою мірою, зазнали шкоди від травми. Останнє є обов'язковою складовою успішного поширення травми на все суспільство.

Деконструкційний підхід до культурної травми загалом відображає постмодерністський культурний поворот, який фокусує увагу на пізнавальних рамках, мові та інтертекстуальності та передбачає, що пам'ять розташована не всередині людських мізків, а радше в рамках дискурсу обговорення людьми свого минулого. В його межах увагу звертають на: 1) способи репрезентації травми (за допомогою науки, мистецтва); 2) природу жертв і болю; 3) питання щодо відповідальності за минулі злочини; 4) відношення травми до ширшої аудиторії; 5) ступінь інституалізації травматичного досвіду.

У працях П. Штомпки поняття «культурна травма» знайшло свої відображення на рівні метатеорії, яка об'єднує низку акторів та актів, які детермінуються травматичним досвідом групи [4]. У його теорії культурна травма нагадує такі колективні стани, як аномію, кризу легітимності, колективне почуття вини.

У цьому випадку культурна травма набуває досить широкого контексту, наприклад, до неї можуть призвести такі різноманітні події, як Голокост, доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС, рабство в США, реформи Лютера, відкриття Коперника або ревізіоністська інтерпретація Великої французької революції [3, 8]. Таким чином, на думку Д. Александера, культурна травма звертає нашу увагу на новий емпіричний феномен і пропонує новий зв'язок між попередньо непов'язаними подіями, структурами, уявленнями і діями. «Вона дозволяє нам зрозуміти, як на перший погляд непов'язані соціальні феномени взаємодіють один із одним у зв'язний спосіб» [5, 92].

Насамкінець зробимо певні коментарі методологічного характеру. Наразі видається, що вибір методологічного інструментарію залежить від кожного окремого випадку. Психоаналітичний підхід передбачає, що травма відрізняється від інших форм пам'яті, натомість буквальний та деконструкційний підходи наголошують на принциповій схожості травми і пам'яті. Об'єднує їх те, що вони досліджують порушення нормальності, як найбільш загальну характеристику культурної травми. Якщо мова йде про травматичні почуття внаслідок події, якої насправді ніколи не було, то існує велика спокуса використати деконструкційний підхід у чистому вигляді у контексті «винайдення традиції». У ви-

падку «національної травми», коли вимога віктимізації морально виправдана, цей підхід щонайменше не може бути використаний автоматично.

Разом з тим дослідник, який зібрався використовувати поняття «культурна травма», має подумати над декількома проблемами, а саме визначитись:

- із відношенням між травмою, медіа і колективною ідентичністю, насамперед тим, чи можуть медіа передавати травматичний досвід;

- із доцільністю проведення кількісно-емпіричної частини дослідження;

- із необхідністю проведення межі між репродукцією травми і репрезентацією травми, тобто тими людьми, що насправді страждають на посттравматичний стрес, і тими, на кого у різний спосіб вплинуло насильство, свідками якого вони не були [13]. У цьому контексті підхід Домініка ЛаКапри (Dominique LaCapra) видається найбільш продуктивним. З метою зробити більш чітким розрізнення між уявними і реальними травматичними пам'яттями він вводить поняття «структурної» і «історичної» травми. «Структурна травма» характеризується відсутністю окремого історичного обрамлення і трапляється у всіх суспільствах і життєвих періодах, «історична травма», навпаки, стосується конкретного травматичного досвіду [17, 76].

- із доцільністю обмеження вивчення колективної травми лише дискурсивними конструкціями.

Список використаних джерел

1. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр; пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
2. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен; пер. з нім. В. Кам'янець. – Л.: Літопис, 2010. – 353 с.
3. Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социологические исследования. — 2001. — № 1. — С. 6–16.
4. Черняк Д.С. Концепція соціальних змін Петра Штомпки: теоретико-методичний потенціал: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 16 с.
5. Alexander J. Cultural Trauma and Collective Identity / Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 296 p.

6. *Assman A.* Memory, individual and collective // *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*/Edited by Robert E. Goodin and Charles Tilly. – Oxford, 2006. – P. 210–227.

7. *Bauman Z.* *Modernity and The Holocaust.* Ithaca. – N.Y.: Cornell University Press, 1989. – 267 p.

8. *Bell D.* *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship Between Past and Present.* – Palgrave Macmillan, 2006 – 296 p.

9. *Caruth C.* *Trauma: Exploration in memory.* – Baltimore: John Hopkins UP, 1995. – 288 p.

10. *Caruth C.* *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History.* – Baltimore: John Hopkins UP, 1996. – 168 p.

11. *Erickson, K.* *A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters.* NY: Norton, 1994. – 264 p.

12. *Friedlander S.* *Probing the limits of representation : Nazism and the «final solution».* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992. – 416 p.

13. *Kansteiner W.* *Genealogy of a Categorical Mistake: A Critical Intellectual History of the Cultural Trauma Metaphor* // *Rethinking History.* – № 8 (2). – P. 193–221.

14. *Kansteiner W., Weilnbock H.* *Against the concept of cultural trauma* // *Media and Cultural Memory. An international and Interdisciplinary Handbook.* – Berlin, 2008. – P. 229–241.

15. *Kellerman N.* *Transmission of Holocaust Trauma* // *Psychiatry.* – 2001. – Fall; 64(3). – P. 256–67.

16. *Koselleck R.* *The Futures Past. On the Semantics Of Historical Time.* Cambridge, Mass., 1985. – 344 p.

17. *LaCapra D.* *Writing History, Writing Trauma,* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. – 248 p.

18. *LaCapra D.* *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma.* – Ithaca, 1995. – 248 p.

19. *LaCapra D.* *History and Memory. After Auschwitz.* – Ithaca, 1998. – 232 p.

20. *Meek A.* *Trauma and Media. Theories, Histories and Images.* – London: Routledge, 2009. – 232 p.

21. *Neal Arthur G.* *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century.* – Armonk, N.Y. M.E. Sharpe, 1998. – 224 p.

22. *Olick J.* *Collective Memory: The Two Cultures.* // *Sociological Theory.* – 1991. – 17(3). – P. 333–348.

Огиенко В.И. Культурная травма в современной иностранной историографии: концепт и метод

В статье анализируются взгляды современных зарубежных авторов на «культурную травму». Выделены буквальный, психоаналитический и деконструкционный исследовательский подходы.

Ключевые слова: травма, культурная травма, Голокост, Голодомор, репрезентации.

Ogienko, V.I. «Cultural trauma» in modern foreign historiography: concept and method.

The article analysis the views of modern foreign authors on «cultural trauma». Literal, deconstructivist and psychoanalytical approaches are defined.

Key words: trauma, cultural trauma, Holocaust, Holodomor, representations.

**ОБРИСИ, ЗНАКИ, СИМВОЛИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ФЕМІНОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

Розглядається феномен амбівалентності фемінології як складової української історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Історична фемінологія аналізується як напрям наукового знання і водночас як конструкт історичної пам'яті з елементами міфологеми, орієнтований на формування колективної ідентичності в умовах національного відродження.

Ключові слова: українська історіографія, національна пам'ять, історична пам'ять, фемінологія.

Останні трансформації в українському культурно-інтелектуальному просторі свідчать про появу нових напрямів наукових досліджень, одним з яких є «memory studies», присвячені вивченню пам'яті, яка постає у широкій варіативності дефініцій та інтерпретацій – «історична», «національна», «культурна», «колективна», «соціальна» тощо. «Меморіальні студії», важливою ланкою концептуалізації яких виступає проблема співвідношення пам'яті та історіографії, успішно формують власну нішу у міждисциплінарному сегменті сучасних гуманітарних знань. Питання спільного та подібного між цими двома самодостатніми, автономними і водночас близькими один до одного гуманітарними конструктами є особливо актуальними і дискусійними. Залишаючись відкритими вони репрезентують широкий спектр думок – від протиставлення історичної науки та історичної пам'яті до спроб їхнього отождолення та примирення.

Аналізуючи співвідношення історичної науки та пам'яті, І. Колесник робить висновок, що упродовж ХVІІІ – першої половини ХХ ст. «історія і пам'ять існували на відстані, знаходились радше у диспозиції протистояння інтелектуальної опозиції», а з другої половини ХХ ст. розпочинається їхній «дрейф» назустріч один одному [12, 58–59]. Дещо іншої думки дотримується Л. Зашкільняк, переконливо стверджуючи, що «історія як історична

пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, вона виконує цілком конкретні і зрозумілі легітимізаційні завдання: «узаконює державність», націю, групові і спільнотні інтереси тощо... Це просто було, є і буде, оскільки такою є властивість людської свідомості в пошуку своєї ідентичності» [7, 22]. На думку В. Кравченка, історіографія відіграє провідну роль у формуванні «колективних ідентичностей» та їхньої ієрархії [16, 279]. Близькою до такого сприйняття моделі співіснування зазначених конструктів є точка зору А. Киридон, яка, розглядаючи пам'ять в історико-соціальному вимірі, вважає, що «історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності» [10, 61]. Н. Яковенко взагалі схиляється до того, що мали б існувати «дві історії». «Поважним клопотом» вченій видається те, що в Україні все ще «не делімітовано кордону між історією як критичною дисципліною й історією як наріжним каменем «культури пам'яті» [31, 13].

Не зупиняючись на подальших інтелектуальних рефлексіях щодо співвідношення історіографії та пам'яті, зазначимо, що у будь-якому разі розгляд проблеми потребує відповідної системи координат, домінантою якої виступають темпоральні, когнітивні, соціокультурні чинники, що забезпечували їхнє зближення чи дистанціювання.

Українська історіографія другої половини XIX – першої третини XX ст. та її складова фемінологія, об'єктом дослідження якої виступали жінки в історії, їхнє правове становище, функціональні ролі та соціальні практики, пов'язуються безпосередньо з таким багатовимірним соціально-культурним явищем, як українське національне відродження. У контексті новонародженої національної історіографії існувала нагальна потреба якомога переконливіше обґрунтувати автентичність національної історії та культури, їх несхожість з російською та польською. Як зауважує З. Когут, «перш, ніж створити окрему національну історіографію, українським історикам слід було показати, що Україна має власну історію з прадавнім корінням і що ця історія є окремою та безперервною» [11, 187].

В умовах культурно-національного відродження українська історіографія фактично взяла на себе функцію формування іден-

тичності, в основі якої лежав конструкт національної пам'яті. Послугуючись інтерпретацією наративу як категорією доби Модерну та Постмодерну, що являє собою набір ключових ідей у розширеному функціональному історіографічному полі, отримуємо додаткову можливість залучити до реконструкції фемінологічного сегменту не лише суто історичні розвідки, але й ті, що створювалися на межі історії з етнографією, антропологією, соціологією, літературною критикою, белетристикою. Виникають цілком закономірні питання. Чим, по суті, на той час була фемінологія як складова української історіографії? Різновидом наукового знання чи вибірково реанімованою історичною пам'яттю, що водночас служила підґрунтям для пробудження національної свідомості суспільства? Отже, метою статті є спроба показати феномен амбівалентності історичної фемінології, що відповідала водночас як одній, так і другій сутностям в силу природи, структури, культурно-психологічного коду ґендерної традиції українського соціуму.

На історичні студії покладались великі сподівання щодо пробудження свідомості українства, яка згодом еволюціонувала в напряду усвідомлення власної ідентичності та формування відчуття самодостатньої нації. В цих умовах українська інтелектуальна еліта намагалась віднайти емоційно витончені ідеологічні моделі, які б пробуджували відчуття національної ідентичності. Історична фемінологія з її символами та прийомами органічно сприяла втіленню стратегічної мети, актуалізуючи передусім ті «больові точки», які дали б можливість найбільш ефективно впливати на національну свідомість, звільняти її від стереотипів та комплексів імперського мислення. В сучасних теоріях «меморіальних студій» вони називаються «вісьовими» або «мнемонічними піками» [12, 58].

Історична фемінологія виступила одним із важливих системоутворюючих компонентів у структурі історіографії в умовах національного відродження, оскільки образ жінки в українській культурі мав домінантні глорифікаційні характеристики та яскраво окреслені обриси. Жінка традиційно була символом патріотизму, самопожертви, національної ідентичності, уособленням демократизму українського суспільства, підтвердженням втіленням

правової природи ґендерної рівності та паритетності стосунків між представниками протилежної статі. Із площини існуючої на той момент історичної пам'яті образ був екстрапольований у сферу наукових досліджень. Підтверджений, доповнений, дещо скорегований, він був покладений в основу концепцій, гіпотез, нових міфологем історичного наративу, які, у свою чергу, створювали підґрунтя для моделі історичної пам'яті, актуалізованої до вимог та викликів часу. Місія історика полягала у з'ясуванні того, що необхідно було взяти з минулого, щоб воно відповідало запитам сучасності і могло працювати на майбутні стратегічні перспективи. Будучи безпосередньо пов'язаним з сучасністю багатьма нерозривними узами, працюючи в межах відведеного історією часу та орієнтуючись на тогочасний соціум, історик виступав водночас своєрідною з'єднувальною ланкою між минулим і майбутнім, що зумовило специфіку дискурсу, його тематичний простір та портретну репрезентацію.

Персоніфікована фемінологічна модель історичної пам'яті, в основу формування якої було покладено принцип корисної доцільності та вибірковості з позицій національного відродження, репрезентувала найбільш промовисті та яскраві жіночі образи. Перші позиції у жіночому пантеоні історичної пам'яті обіймали Галшка Гулевичівна, відома своєю підтримкою Київської братської школи, Марія-Магдалена – матір гетьмана Івана Мазепи, Ганна Золотаренко – дружина гетьмана Богдана Хмельницького, Олена Горностаєва (уроджена княжна Чарторийська) – фундаторка Пересопницького монастиря, засновниця Почаївського монастиря Ганна Гойська.

Важлива роль у конструюванні моделі історичної пам'яті відводилась журналу «Киевская старина» – справжній енциклопедії українознавства. Журнал виявився надзвичайно чутливим до історії жіноцтва, яка отримала в ньому різноманітне та багатогранне відбиття упродовж всієї його діяльності, що тривала упродовж майже чверть століття. З огляду на те, що часопис був покликаний сприяти українському національному відродженню, його автори постійно здійснювали пошук та вдосконалення змістового формату, який би дозволяв ефективно впливати на суспільну свідомість.

Усвідомлення власної історичної місії вимагало від «Киевской старины» дотримання старанної вибірконості у підходах до сюжетів жіночої історії, особливо її персоналій. Достатньо символічним виявилось те, що вже у першому номері журналу за 1882 р. були надруковані матеріали, які засвідчили його інтерес до історії жіноцтва. Однією з них була рецензія В. Антоновича на працю І. Шараневича «Гальшка, княгиня Острожска», що вийшла у 1880 р., а другою – публікація О. Лазаревського «Властная гетманша», присвячена Ганні Золотаренко. Завдяки зусиллям О. Лазаревського з'явилися нові відомості про суттєву впливовість третьої дружини Б. Хмельницького. Досліджуючи один з документів, а саме перелік грамот та універсалів, виданих Густинському монастирю на маєтності, історик натрапив на згадку про універсал від 22 липня 1655 р., виданий та підписаний Ганною Золотаренко [17]. Документ надзвичайно зацікавив ученого, адже, як він вважав, випадків передання влади дружині за звичаями Війська Запорізького до того моменту не існувало. «...видача и одного универсала гетманшею – факт очень интересный, – зазначав О. Лазаревський, – указывающий на то значение, которым пользовалась третья жена Богдана Хмельницкого, – Анна Никифоровна, урожденная Золотаренкова, т.к. универсал 22 июля 1655 г. был выдан ею... Интересно было бы найти самый универсал... » [17, 213–214].

Примітно, що цей самий універсал згодом буде віднайдений і використаний В. Липинським. Щодо своєї ролі в українському історіографічному процесі, то як визнаний лідер його державницького напрямку, учений писав про себе: «Я чую в своїй душі постійно голос суспільного лікаря. Зі совістю такого лікаря і з любови до України я шукав і шукаю шляхів, які ведуть до джерел нації... І я намагався ставити орієнтаційні таблиці на цих шляхах» [31, 13]. У праці «Україна на переломі 1657–1659», що вийшла у Відні 1920 р., В. Липинський так само не оминув увагою приватне життя гетьмана, але при цьому свідомо уникав тих фактів його біографії, що могли би внести дисонанс у цілісність образу провідника національно-визвольного руху, виразника ідеї «абсолютистської влади, яка стоїть понад усім» [23]. Зосередившись саме на третій дружині Б. Хмельницького, що була найбільш

виразною в жіночому оточенні гетьмана, В. Липинський не акцентував правовий аспект становища жінки у старшинському середовищі, а стверджував, що наділення Ганни Золотаренко правом підписувати універсали свідчило про його намагання реалізувати модель правління за європейським зразком, у якій дружини монархів були безпосередньо долучені до влади.

Автори історичних публікацій у журналі надавали перевагу тим постатям, життя яких могло надихнути на пробудження національної свідомості та патріотичних почуттів українства. Такі публікації були присвячені передусім знаковим особам, відомим своїми патріотичними та благодійницькими вчинками. Справжнє ім'я Гальшки Гулевичівни-Лозчиної – фундаторки Київської братської школи – стало відоме широкому загалу завдяки публікації І. Новицького, у дослідженні якого йшлося про корективи та уточнення щодо імені жінки, котра віддала свою земельну ділянку під будівництво просвітницького закладу [25]. Це не була Ганна, як вважалося до того. І. Новицький закидав дослідникам, що всі вони (М. Максимович, І. Малишевський, П. Лашкарьов, С. Голубев) неправильно пишуть ім'я благодійниці: «совсем без надобности вносят в средину слова смягчение, вместо Галшка – пишут Гальшка» [25, 733]. Причина такої «помилки», на думку автора, крилася у співзвучності імені Гальшка з зменшувальною формою українського імені Галя, яке приймалося, у свою чергу, за архаїчну форму Ганни. Було показовим і до певної міри знаковим, що, асоціюючи відому своїм шляхетним вчинком міщанку з представницею українського середовища, патріотично налаштовані автори «Киевской старины» прагнули, очевидно, бачити більше української автентичності у звучанні цього жіночого імені. Хоча І. Новицький вважав це помилковим і доводив, що ім'я Галшка утворилось від скороченого польського імені Галжбета, що є аналогом Єлизавети, традиція писати його у попередній транскрипції продовжувалась.

Особливу увагу звертає на себе художня жіноча галерея «Киевской старины», яку складали портрети Анни Ярославни, Раїни Могилянки-Вишневецької, Софії Тарновської–Острозької, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія [1]. У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних про-

цесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та увійшли в історію України як самостійні постаті або як дружини відомих діячів.

Беззаперечним підтвердженням того, що жіноча компонента органічно вписувалась у конструкт історичної пам'яті, яка формувалась у межах історичного наративу, стала поява у «Киевской старине» портрета дружини Івана Гонти. Відповідно до історіографічного канону народні рухи, і Коліївщина зокрема, перебували в епіцентрі історичного процесу. Отже, цілком виправданим і логічним було те, що саме портрет дружини Гонти, а ніякий інший, з'явився серед перших жіночих зображень, надрукованих часописом [2].

Розміщуючи портрет, автори не приховували, що сам по собі він не мав особливого «археологічного» значення: зачіска і костюм жінки не викликали особливого інтересу, оскільки були не дуже виразними, а скоріше типовими для середовища, до якого належав «народний герой» [2, 326]. Про дружину Гонти так само майже нічого не було відомо, навіть її ім'я, не говорячи вже про походження та віросповідання. Проте інтерес до цього матеріалу не стільки був пов'язаний з жіночою особою, скільки з нагодою за допомогою публікації звернутись до осмислення подій Коліївщини та акцентувати увагу на постаті одного з її керівників. Таким чином, зображення дружини І. Гонти являло більший інтерес в історичному, ніж у психологічно-культурологічному контексті. Розміщення цього портрета ставило на меті спростувати поширене, передусім у польській історіографії, стереотипне сприйняття ватажка Коліївщини як «хлопа», що зрадив свого пана. Натомість у коментарі був окреслений новий образ І. Гонти – патріота, героя-мученика. Його дії кваліфікувались як справжній подвиг, відчайдушний порив, котрий «поднимает дух народный, колеблет рассвирепевшее море шляхетного буйства и страстей, наносит им последний и самый тяжкий удар и в потоках крови, в ужасах смертей спасает нам нашу веру и народность» [2, 327]. Не менш важливою метою було намагання свідомо загострити увагу на одній із драматичних і, на думку істориків XIX ст., героїчних сторінок української минувшини, презентуючи її у світлі національної забарвленості та глибокої соціальної конфронтації.

Розраховувалось, і не без підстав, що цей матеріал впливатиме на свідомість українців та їхні патріотичні почуття.

Інший портрет Феодосії Палєєвої – дружини фастівського та білоцерківського полковника Семена Палія – концептуально доповнював історіографічну модель, вибудовану за допомогою попереднього художнього зображення. До героїзації української історії долучалась соціальна компонента, репрезентована козацько-старшинською верствою початку XVIII ст. У культурологічному вимірі цей портрет вважається шедевром портретного мистецтва та підтвердженням того, що портретний живопис мав свого широкого споживача у козацькому середовищі і став суттєвою ознакою належності до суспільної верхівки [6, 119]. Портрет Ф. Палєєвої, що давав уявлення про жіночу моду козацької верхівки, її смаки, уподобання, пріоритетні цінності, був розміщений у часописі разом з публікацією матеріалу про київського полковника Антона Танського, якому жінка доводилась тещею. Зображення було покликане нагадати широкому читацькому колу про долю «останнього представника малоросійського козацтва» на правому березі Дніпра. До того ж його розміщення було слушним приводом для редакції журналу продемонструвати свої демократичні уподобання, позиціонуючи С. Палія «улюбленцем народу», «козацьким батьком», «жертвою мазепинських інтриг».

Портрет Феодосії Палєєвої, являючи собою шедевр портретного мистецтва, потрапив на сторінки «Киевской старины» не лише тільки завдячуючи своїм художнім цінностям. Перш за все, він позиціонував дружину народного героя Семена Палія, змальовував героїчний образ української жінки – і водночас доброї щирої бабусі – саме ті жіночі риси, які культивувалися в фемінологічних моделях доби національного відродження другої половини XIX ст.

Портрет Софії Тарновської – дружини князя Василя-Костянтина Острозького – репрезентував у журналі жінку іншої епохи і суспільної верстви, загострюючи тим самим проблеми релігійної ідентифікації української аристократії. У пошуку відповіді на питання щодо віросповідання С. Тарновської висувались різні припущення. Висловлювалась, наприклад, думка, що княгиня дала згоду змінити віру, вступаючи до шлюбу, хоча в епітафії зазначалося, що вона прожила у «вірі католицькій». Для обґрунтування

цієї версії пропонувалось перекладати вислів «in fide catholica» з епітафії як такий, що означав у первинному значенні «правовірний» або «православний». Судячи з усього, авторам коментаря до портрета С. Тарновської-Острозької дуже хотілось, аби вона була православною. Врешті-решт, висувався варіант «стриманого» католицизму княгині й акцентувалось на тому, що подружжя було толерантним у своєму ставленні одне до одного. Жіночі чесноти, перелічені в епітафії, а також віра без фанатизму повинні були «пробачити» С. Тарновській її католицизм, а К. Острозькому – шлюб із католичкою та підтвердити в очах українців його позитивний образ «захисника батьківської віри».

Публікація портрета Раїни Могилянки, княгині Вишневецької – доньки молдовського господаря і двоюрідної сестри київського митрополита – порушувала цілу низку актуальних історично-релігійних та етичних проблем. Як і попередній, цей портрет так само друкувався передусім із метою загострити на сторінках «Київської старини» проблеми релігійної конверсії українських аристократичних родин, пропагуючи шляхетні вчинки поодиноких її представників, які залишились послідовними у своєму служінні православної вірі [3, II]. Інтерпретація образу Раїни Могилянки відбувалась у межах домінуючої історіографічної традиції з її уявленнями про масове віровідступництво православної знаті в Україні протягом XVI–XVII ст. та гостре релігійне протистояння. Особливо наголошувалось на тому, що князівські та шляхетські роди масово зрікались православної віри і переходили в католицизм чи протестантизм. Акценти розставлялись таким чином, аби не виникало сумніву щодо руйнівних наслідків для України цих процесів, засуджуваних як зрада. У цьому сенсі Ієремія Вишневецький – син Раїни Могилянки – називався «наступателем на ее праотеческую веру», а його троюрідний дядько – одним з перших «вероотступников» у давньому українському аристократичному роді. Натомість протиставлялась життєва позиція Раїни Могилянки, котра залишилась відданою батьківській вірі та заснувала кілька православних монастирів. На портреті Раїна Могилянка була зображена з «Молитвословом славянорусским» у руках, що мало символізувати її духовну непохитність та цілісність. Отже, і художник, і О. Левицький – автор публікації, якою супроводжу-

вався портрет [26, 110], всіляко намагалися наголосити на тому, що такими жінками, як Раїна Могилянська, українцям слід пишатися, прагнучи до наслідування їхніх принципів та життєвого шляху.

Загалом журнал за роки своєї діяльності опублікував шістдесят шість портретів переважно представників української знаті, козацької верхівки, церковної еліти, серед яких було шість жіночих. Відомо, що у колекції О. Лазаревського зберігалось значно більше жіночих портретів, ніж було надруковано. Оскільки відбір для публікації портретів, особливо жіночих, був жорстким, неодмінно враховувалось, наскільки значущою для реконструкції героїчної історії, якій надавався пріоритет у наративних практиках, могла бути постать зображеної.

Відповідно до стратегічно означеної мети українського історичного наративу формувалась традиція розгляду історії у своєрідному трикутнику бінарних зіставлень, що особливо яскраво помітно у працях М. Костомарова, В. Іконникова, О. Левицького. Перехрестя двох моделей світу, зіткненням яких став український простір, втілювалось історіографією у системі методологічних прийомів, зокрема європейсько-українських, українсько-російських, російсько-європейських порівнянь та протиставлень, відкриваючи додаткові можливості для пізнання й реконструкції складних історичних процесів.

Яскравим прикладом на підтвердження гіпотези про несумісність європейсько-українського та азійсько-великоруського жіночих стереотипів була відома історія сімейного життя А. Курбського. У двотомній праці «Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» (1849 р.), підготовленій та виданій Київською археографічною комісією, значна увага приділялась приватному життю опального московського князя з його українськими дружинами. Документи, віднайдені Комісією, дозволили реконструювати колізії сімейного життя А. Курбського, осмислюючи водночас особливості шлюбних традицій у двох соціокультурних системах – українській та російській. Для істориків ці матеріали стали важливими джерелами, які використовувались для обґрунтування тези про відмінність жіночих ідеалів у московському та литовсько-українському соціумах XVI ст.

Історія одруження й драматичного розлучення князя-втікача і представниці відомого волинського князівського роду М. Гольшанської була хрестоматійно показовою. Як зауважував В. Іконников, коментуючи розлучення князя з М. Гольшанською, «идеал жены у Курбского был совсем другой» [8, 43] і не виходив за межі московсько-домостроївського канону. Московський князь оцінював свободу і права, що їх надавав жінці Литовський статут, як зло, що розбестило суспільство і обернулось для нього крахом, і вважав, що саме свобода, надана жінкам, спричинила політичний занепад держави і супроводжувалась її невдачами на міжнародній арені. Історія розлучення А. Курбського та М. Гольшанської поставала не лише ординарним побутовим конфліктом між чоловіком та жінкою. Вона була уособленням значно глибшого соціокультурного зіткнення західного і східного менталітетів, яке, врешті-решт, визначило «сценарій» шлюбного розлучення, що опинився у центрі уваги істориків.

Обґрунтовуючи ідею окремішності української нації, самобутності українського історичного процесу, М. Костомаров вдало використовував фемінологічні елементи, органічно вписуючи їх у загальний контекст подій. Культурні символи історичної фемінології, серед яких – високий правовий статус жінки в українському соціумі, її традиційна повноправність, відповідали досягненню поставленої мети. Ці постулати стали ключовими для романтичної концепції історика та увійшли органічною складовою до його науково-творчої спадщини, формуючи матриархальну міфологему у вітчизняній історіографії. Для М. Костомарова українська дівчина є гідною любові, яка змінюється глибокою повагою до неї, коли вона переходить у статус матері [14, 171]. Великоруська жінка, на противагу, «не имеет почти воли, существо слабое, она легко покоряется обстоятельствам и судьбе» [14, 194].

Справжнім гімном силі українського жіночого характеру стала праця М. Костомарова «Черниговка: быль второй половины XVII века». Уже на завершальному етапі своєї науково-творчої діяльності історик знову зробив спробу використати багаторічні спостереження, аби висловити своє розуміння соціально-правового статусу жінки у козацькому середовищі, представивши його крізь призму великорусько-московського та українсько-козацького

світоглядів. Написана як художній переказ історичних документів, вона являла собою нову форму «белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого історичного нарису» [27, IV], що давало можливість деякої, хоча й обмеженої, свободи щодо реконструкції жіночого образу.

Це був своєрідний експеримент вченого, який вдало поєднував етнографічні та архівні джерела відповідно до вже існуючої фемінологічної міфологеми. Пріоритет, попри все, визнавався за архівними джерелами, з приводу чого М. Костомаров писав, що історію «Чернігівки» було взято із справ «Малороссийского приказа», які зберігалися у московському архіві міністерства юстиції. Критики називали працю історика «протокольним» твором «уважного архівіста, що під час своїх архівних розшуків випадково натрапив на цікавий історичний матеріал» [27, III].

Звертає на себе увагу те, що дисертацію М. Костомарова та його «Чернігівку», часова відстань між якими становить майже сорок років, сполучає концептуальна єдність, вибудована на подібності фабули. Ще у дисертаційному дослідженні історик звернув увагу на епізод в одній з великоруських пісень, де йшлося про викрадення дівчини, яка не чинить спроб, аби звільнитися, зникає до нового способу життя і пасивно чекає на подальші примхи долі. Працюючи над матеріалами архіву міністерства юстиції на початку 1880-х років, М. Костомаров віднайшов у них подібну історію, яка й була покладена в основу «Чернігівки». Але ця історія сталася вже з українською дівчиною, підступно викраденою за бажанням царського воеводи і вивезеної до Московії. Героїня твору – послідовна, сильна, цілісна натура, справжній ідеал українки в очах історика – зробила все, аби звільнитися і повернутися додому.

Фемінологічна концепція О. Левицького – одного з найбільш послідовних дослідників історії жіноцтва, базувалася на положеннях, домінуючими серед яких були права жінки-шляхтянки, її незалежне майнове становище, вільне розпорядження своїм віном. Щодо участі у громадському житті, то, згідно з О. Левицьким, «южнорусская женщина играла вполне активную роль в тогдашней общественной жизни» [22, 555]. Історик окреслив коло громадської діяльності жінки, яка могла проявлятися у той час у

церковних справах, просвітній діяльності, благодійності. Не заперечувався войовничий характер жінок, що брали участь у наїздах на маєтки сусідів та боролися за збільшення території володінь. Втім, це не руйнувало історичний жіночий ідеал, а лише доповнювало його складовою фізичної сили, яка цінувалась не менш, ніж різні інші чесноти.

Палкими дискусіями довкола проблем жіночої освіти, що точилися у суспільстві у другій половині XIX ст., був продиктований особливий інтерес О. Лазаревського до освітнього рівня представниць української козацько-старшинської верстви. Історика цікавило, коли саме вони стали письменими і яким чином це відбилось на їхньому загальному становищі. Дослідження цих питань, навіть у рамках їх констатації, надавало можливість побачити нові грані соціокультурних та психологічних змін, що відбувалися в тодішньому українському суспільстві.

За версією О. Лазаревського, жінки з козацько-старшинського середовища навчилися писати лише у другій половині XVIII ст. У його розпорядженні були численні листи жінок, які він вважав одними з найкращих джерел для ознайомлення з їхнім внутрішнім світом. Листи дружин малоросійської старшини, як стверджував дослідник, до середини XVIII ст. у більшості випадків були написані домашніми писарями, оскільки лише незначна частина представниць цієї верстви могли читати, а решта зовсім не вміли ні читати, ані писати. На великому масиві епістолярних джерел історик визначив, що у листах жінок їхній підпис з'явився лише у другій половині XVIII ст., а власноруч написані ними листи трапляються лише під кінець цього століття [21, 177–178]. Обстоюючи свою точку зору, він неодноразово підкреслював, що неписьменною була навіть дружина гетьмана І. Скоропадського, хоча це не завадило їй активно втручатись в урядові справи і тримати під контролем ситуацію у Гетьманщині. У першому томі «Описания старой Малороссии», присвяченому Стародубському полку, О. Лазаревський спростовував автентичність автографа Н. Скоропадської як доказ освіченості гетьманші, оскільки вона мала домашніх писарів, які підписували за неї документи [20, 36].

Питання жіночої освіти було знову акцентовано О. Лазаревським у зв'язку з публікацією цікавого листа Анастасії Дмит-

рашкової. Основну увагу історик звернув на те, що лист був написаний не самою жінкою, а за її дорученням. Авторка листа, як зауважував він, не вміла писати, «как все тогдашние малорусские женщины», незважаючи на те, що була донькою «багача полковника» [18, 4]. Друкуючи та коментуючи жіночі листи, датовані кінцем XVIII ст., О. Лазаревський зазначав, що вони вже були написані жінками власноруч. Серед них він виокремив лист доньки Григорія Галаґана до своїх дітей як документ, що міг слугувати підтвердженням наявності освічених жінок у цей час. Окрім того, підкреслювалось, що цей лист міг би використовуватися для дослідження «истории женского образования в старой Малороссии» [19, 52] і таким чином маркувалась актуальність одного з напрямів фемінологічних знань.

До жіночої освіти і пов'язаного з нею місця жінки у привілейованому українському середовищі О. Лазаревський звертався неодноразово. Публікація різноманітних матеріалів, коментарі до них, докладні описи відомих козацько-старшинських родин свідчили про його численні спроби реконструювати портрети впливових жінок на підставі історичних джерел, що були у його розпорядженні. Аналізуючи матеріали архіву графа Милорадовича, серед яких були листи і портрет його теці Настасії Степанівни Полуботок, він знову порушив питання, що реконструювали образ «енергійної й розумної» представниці відомого козацько-старшинського роду.

Портрет Н. Полуботок, її листування із зятем та онукою давали уявлення не тільки про саму жінку нової генерації, а й про ставлення до неї оточення. Виконаний у 1802 р., портрет супроводжувався красномовним написом: «Зри здесь Анастасию Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православную; шестьдесят девять лет веку истекает, шестерых внук и двенадцать правнук питает милостью, любовью и искренностью вседушно» [4, II]. У листуванні йшлося про самовільне одруження онуки Настасії Степанівни – епізод, котрий зайвий раз підтверджував рішучість представниць жіночої статі щодо власного вирішення своєї долі. У цій скандальній історії бабуса виступала посередницею між зятем та онукою, підтримуючи останню та захищаючи її від батьківського гніву. Тим самим підкреслюва-

лися особливий авторитет цієї жінки у сім'ї, її розум, енергія, вміння розв'язувати конфліктні ситуації. Листи представниці нової української еліти, сімейні перипетії, до яких вона була долучена, повага до неї, пієтет тональності портретного напису – все це надихнуло О. Лазаревського дати їй високу оцінку і зробити висновок щодо «значительного розвитку» малоросійської жінки другої половини XVIII ст.

Ще однією знаковою жіночою постаттю історичного наративу була Марія-Магдалена – мати І. Мазепи, яка представлена мудрою, розважливою жінкою, здатною брати участь у непростих політичних комбінаціях. Будучи ігуменею Київського Печерського жіночого монастиря, вона виступала активною політичною діячкою, безпосередньо дотичною до складних історичних колізій початку XVIII ст. Відомі подорожі Марії-Магдалени до Москви, де вона відвідувала патріарха, царів Івана та Петра й царівну Софію з метою зміцнення становища свого сина. Через неї гетьман мав намір також налагодити зв'язок із польськими та шведськими політичними колами. Попри те, що по відношенню до І. Мазепи та його політики застосовувалися діаметрально протилежні оцінки і характеристики, як сучасниками, так і пізнішими істориками, матір гетьмана Марія-Магдалена залишалася поза критикою.

Особливо буде звеличений цей образ в українській історіографії на початку XX ст., коли у її державницькому напрямі змінялися акценти щодо постаті самого гетьмана. Розробками, що відповідали не стільки науковим запитам історіографії, скільки потребам українського національного відродження, стали невеликі за обсягом, але промовисті публікації Олени Пчілки, присвячені Марії-Магдалені [28]. З'явившись у полтавському часопису «Рідний край», який призначався для широкого кола читачів, вони передусім спрямовувалися на те, аби вписати в українську свідомість та історіографію гетьмана І. Мазепу як «величну постать». Тож, образ матері мав бути не менш величним, доповнюючи гетьманський і надаючи довершеності його ореолу.

Засвідчуючи власні світоглядні позиції, Олена Пчілка серед усіх чеснот Марії-Магдалени насамперед виокремлювала православність, українськість, освіченість, які уявлялися ключовими компонентами історичної пам'яті на початку XX ст. Характери-

зуючи Марію-Магдалену, Олена Пчілка підкреслювала, що вона походила зі шляхетного православного українського роду, «мала добру освіту, як і всі тодішні українки з сім'ї хоч трохи багатшої». Щодо останнього, то дослідниця посилалася на один із документів, де Марія-Магдалена розповіла про себе «таким вільним, дрібним і вправним письмом, що так могла писати лише людина дуже добре свідомо в писанню». Взагалі образ матері І. Мазепи був представлений авторкою у контексті українознавчої концепції жіночої історії та відповідав основним ознакам відповідної міфологеми: «Мати, Марія Мазепа, либонь брала значну участь у громадських справах і взагалі в тодішній краєвій політиці... В тому нема нічого дивного, бо взагалі українське жіноцтво жило життям вільнішим і ширшим, ніж жило жіноцтво в Московщині, де жінку чи матір вважали за «бабу глупу» і держали в рабстві, зачиненою в теремі, на «бабській» половині, що сповнена була лише темряви, невігластва, забубонів та всяких запічних підкопів. Жінки-українки грали далеко значнішу роль, – не тільки приймаючи вільну участь в товариському життю, а й виступаючи діячками на полі просвітницькому й громадському» [29, 5–6].

Вибір постаті Марії-Магдалени для історичного нарису – не випадковість. Відомо, що українська ментальність узагалі була чутливою до материнської проблематики. Звертаючись до неї, можна було розраховувати на більший ефект у вихованні патріотичних почуттів. Окрім того, саме цей історичний матеріал являв благодатне поле, оскільки Марія-Магдалена заслуговувала на всіляку повагу. Вона дійсно була не просто матір'ю, що щиро любила свого сина, а сильною духом, розумною, мудрою жінкою, здатною давати поради, брати участь у політичних подіях, приймати самостійні рішення. Позиціонуючи образ матері гетьмана у контексті національно-патріотичної концепції української історії, Олена Пчілка водночас створювала близький до епічного ідеал української жінки-матері.

У 1920-х роках на хвилі «українізації» відбулося перевидання найбільш знакових творів М. Костомарова та О. Левицького. Переклад «Чернігівки» М. Костомарова українською мовою був зроблений знаним філологом Б. Грінченком [15]. До того ж скорочений варіант цього твору під промовистою назвою «Ганна-козачка» було

видано окремо [13]. Радянська влада, яка робила спроби створити та запропонувати свій канон історичної пам'яті на тому етапі, очевидно, не змогла знайти кращого образу, ніж той, що був сконструйований великим істориком. Вступні матеріали до перевидань, написані В. Петровим (до «Чернігівки») та А. Ніковським (до «Ганни Монтовт» О. Левицького), характеризуючи жіночі образи романтично-позитивістської рецепції, пропонували своє бачення місця жінки в історичних процесах. Світоглядні позиції нової генерації дослідників ґрунтувались на переконанні, що особисті та приватні інтереси мали поступитися місцем суспільним та громадським. Водночас накреслювалися риси ідеалу українки, що відповідав уявленням нової епохи. Жінка-українка, якою, на думку А. Ніковського, рухає «любов до народу України, політична воля», має бути готовою до «великої самопожертви», не відмовляючи ані сина, ані чоловіка від «походу та громадських справ» [24, 10].

Визнаючи в умовах національного відродження концепт міфотворення як невід'ємну та характерну рису української історіографії, не варто його абсолютизувати. Будучи неоднозначним, він потребує критичного до себе ставлення, адже не забуваймо, що філософія позитивізму вимагала дотримання ключової формули Леопольда Ранке, за якою історія «мала тільки розповісти, як воно сталося насправді» [30, 128]. Водночас вибірковість при визначенні дослідницької тематики, ідеалізація і звеличення одних постатей, котрі відповідали національно-патріотичному канону, і нехтування інших, не дозволяли українській історіографії бути до кінця послідовною щодо дотримання священних правил позитивізму.

Відомо, що М. Грушевський визнавав, обґрунтовував і навіть «виправдовував» існування національної історичної схеми в тих умовах розвитку нації як необхідної складової історіографічного канону, котрий представляв собою систему уявлень про національне минуле, був втіленням «знакових історичних, суспільно значущих символів, які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності» [9, 65]. У передмові до першого випуску збірника «За сто літ», накреслюючи пріоритетні напрями наукових студій на

новому етапі історичного розвитку, він зізнавався, що історія національного відродження «тракувалася і мусила трактуватися свідомо і несвідомо, не стільки як об'єкт наукового досліджу, скільки як одна із стратегічних ділянок сеї боротьби, як один з відділів бойового арсеналу, звідки вибиралось і виносилось на світ те головне, що могло послужити успіхові сих іще не закінчених операцій, могло оправдати домагання, скріпити енергію боротьби» [5, III]. Коли поставлені «бойові завдання», як вважав М. Грушевський, були виграні й вікова боротьба української нації за своє самовизначення себе виправдала, він вбачав свою місію у подальшій розробці стратегії української історії – науки.

Отже, українська історіографія у свій «золотий вік», яким є друга половина XIX – перша третина XX ст. з огляду на блискучу плеяду вчених та проблемно-концептуальне поле історичних досліджень, не прагнула позбутись комплексів утилітаризму, дотримуючись принципу, що «будь-яка дія вартує лише тоді, коли дає наслідки» [30, 157]. Навпаки, свою місію вона вбачала у руйнуванні панівних стереотипів свідомості українського соціуму та формуванні нової колективної ідентичності. У цьому перманентному конфлікті прагнення до відбиття реального, але такого, яке б дало користь національному відродженню, тривав один з найбільш цікавих і суперечливих процесів в українській історіографії – конструювання історичної моделі як підґрунтя для реанімації та відтворення національної пам'яті.

Список використаних джерел

1. [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты / [Лебединцев Ф.] // Киевская старина (далі КС). – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 326–328; К портрету княгини Софии Острожской // КС. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 714–716; К портрету Анны Ярославны // КС. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 555–560; [Левицький О.] Раина Могилянська – княгиня Вишневецька / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 6. – С. I–X; А. Л. [Лазаревський О.] Антон Танський, полковник киевський / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 141–151; *Його ж.* Настасья Степановна Полуботок, рожд. Леонтович (1732–1802) / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.
2. [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты / [Лебединцев Ф.] // КС. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 326–328.

3. [Левицький О.] Райна Могиланка, княгиня Вишневецкая / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. I–X.
4. А.Л. [Лазаревський О.] Любецкий архив графа Милорадовича / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.
5. Грушевський М.С. Переднє слово / М. С. Грушевський // За століт. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1928. – Кн. 1. – С. III–V.
6. Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.
7. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоганни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 21–26.
8. Иконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее: сравнительно-исторический очерк / В. Иконников. – К.: Тип. Императорского университета святого Владимира, 1874. – 102 с.
9. Касьянов Г. «Націоналізація історії»: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 57–73.
10. Киридон А.М. Професійна історіографія та колективна пам'ять: проблема структурування простору / А.М. Киридон // Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять: монографія. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – С. 58–74.
11. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика. – 2004. – 351 с.
12. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоганни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 54–64.
13. Костомаров М.І. Ганна-козачка. – Харків: Книгоспілка, 1929. – 24 с.
14. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / М.І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М.І. Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – С. 44–200.

15. *Костомаров М.* Чернігівка: бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров; [пер. Б. Грінченка]. – К.: Книгоспілка, 1929. – 158 с.

16. *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К.: Критика, 2011. – 542 с.

17. *Лазаревский А.* Властная гетманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.

18. *Лазаревский А.* Из семейных отношений начала XVIII века / А. Лазаревский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 4–5.

19. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К.: Тип. Императорского университета святого Владимира, 1902. – Т. 3: Прилуцкий полк. – 426 с.

20. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1: Стародубский полк. – 470 с.

21. *Лазаревский А.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743–1744 гг. / А. Лазаревский // КС. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 177–183.

22. *Левицкий О.И.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С. 549–574.

23. *Липинський В.* Україна на переломі 1657 – 1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.

24. *Ніковський А.* Передмова // *Левицький О.* Ганна Монтовт. – К.: Сяйво, 1926. – С. 5–11.

25. *Новицкий И.* Настоящее имя первой фундаторки киевских братских школ / И. Новицкий // КС. – 1885. – Т. 12. – № 8. – С. 732–735.

26. *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» (1882 – 1906): хронологічний показник змісту / М.Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 477 с.

27. *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова / В. Петров // Костомаров М. Чернігівка: бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров; [пер. Б. Грінченка]. – К.: Книгоспілка, 1929. – С. III–XIV.

28. *Пчілка О.* Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7; Її ж. Пам'ятки від матері гетьмана Мазепи, ігумені Марії-Магдалени / Олена Пчілка // Там само. – № 8. – С. 5–10.

29. *Пчілка О.* Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7.

30. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

31. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Наталя Яковенко // Критика. – № 12. – 2002. – С. 12–14.

Буряк Л.И. Очертания, знаки, символы национальной памяти в украинской историографии: феминологический контекст (вторая половина XIX – первая треть XX ст.)

Рассматривается феномен амбивалентности феминологии как составляющей украинской историографии второй половины XIX – первой трети XX ст. Историческая феминология анализируется как направление научного знания и одновременно как конструкт исторической памяти с элементами мифологии, ориентированный на формирование коллективной идентичности в условиях национального возрождения.

Ключевые слова: украинская историография, национальная память, историческая память, феминология.

Buryak, L.I. Outlines, signs, symbols of the national memory in the Ukrainian historiography: feminological context (the second part of the XIX-th – the first third of the XX-th century)

The article considers ambivalent phenomenon of feminology as the integral component of Ukrainian historiography of the second part of the XIX-th and the first third of the XX-th century. Historical feminology is analyzed both as the field of scientific knowledge so as the construct of historical memory with the elements of mythology oriented at the formation of collective identities in the conditions of national Renaissance.

Key words: Ukrainian historiography, national memory, historical memory, feminology.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

УДК 355.48«1939/1945»+159.953(477)

Лисенко О.Є.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ В УКРАЇНІ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ТА СВІТОГЛЯДНИЙ ФЕНОМЕН

Аналізується стан формування історичної пам'яті українців щодо подій Другої світової війни та «радянська» версія пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Ключові слова: Друга світова війна, міф, пам'ять, Велика Вітчизняна війна.

Нещодавно в Україні відзначили 70-ліття початку Великої Вітчизняної війни. У зв'язку з цим відбулась низка наукових акцій: «круглих столів», конференцій, видавничих проектів, музейних виставок. Однак наукові заходи охоплюють обмежене коло людей. Для більшості ж громадян сучасної України «образ війни» формується не під впливом фундаментального знання, а під дією публіцистичних матеріалів у ЗМІ, кінодокументалістики, художніх фільмів та книг.

Існують всі підстави стверджувати, що архетип колективної пам'яті переважної частини громадян нашої держави закорінений в радянські часи і зазнав за останні два десятиліття порівняно незначних змін (у той час, як уявлення про війну молодшого покоління доволі контраверсійні). Тому варто зупинитися на характеристиці історичної пам'яті в радянські часи, щоб зрозуміти особливості її функціонування тепер.

«Становий хребет» радянської версії війни, матриця якої формувала колективну пам'ять про неї, становило кілька ідеологічних конструктів. Перший (він же – визначальний) – пов'язаний з ідеологемою «Компартія – провідна і спрямовуюча сила, запораука

всіх перемог». Це сьогодні вона сприймається зі скепсисом, а в ті часи в ній кодувалися технології, за допомогою яких функціонувала вся Система. Перемога у Великій Вітчизняній війні завдячувалась «мудрому керівництву» партії на чолі з далекоглядним вождем, а вже далі заслуги всіх інших структур та відомих державних та військових діячів розташувалися згідно з існуючим «табелем про ранги». До питання про місце та роль Комуністичної партії слід ще повернутися.

Так само варто окремо сказати про місію незаперечного лідера країни – Й. Сталіна. В його особі більшовицька система знайшла найповніше втілення образу вождя. Поєднуючи параноїдальну підозрілість, схильність до інтриги як найдієвішого засобу політичної боротьби, погорду, жорстокість і цинізм зі стратегічною далекоглядністю, витримкою, залізною волею і прагненням іти до кінця заради досягнення мети, «батько всіх народів» умів повернути собі на користь навіть несприятливий розвиток деяких процесів (зокрема, початкового періоду війни). Подолавши шок, що настав у результаті агресії Німеччини та її союзників, якої він не очікував, а також нищівних поразок Червоної армії, вождь знайшов у собі сили надалі діяти розважливо, без різких поворотів та непродуманих рішень. Він виявив готовність учитися і враховувати жорсткі уроки війни. І, хоча не всі його військово-політичні ініціативи були досконалими (а деякі – помилковими), в цілому керована ним держава змогла сповна реалізувати свої мобілізаційні ресурси і вистояти в протистоянні з сильним ворогом, яке спочатку розгорталося так несприятливо. Перемога у війні не тільки відсунула на задній план чи нівелювала у свідомості широкого загалу прорахунки і злочини, санкціоновані особисто Сталіним, а й створила довкола його постаті ореол геніального державного діяча, за якого народ готовий був «іти у вогонь і воду». Звичайно, сильний емоційний компонент віри в «доброго царя» був пов'язаний насамперед з тими невимовними стражданнями, які пережили люди в роки війни. Сталін, провівши їх через усі ці випробування, немов біблійний Мойсей, став утіленням «рятівника нації», сакрального символу, що підживлював віру людей у торжество справедливості, краще майбутнє, особисту безпеку, давав їм почуття надійності і захисту.

Зовсім не випадково пошук нової ідентичності в Росії мав одним з результатів оновлення образу вождя: тепер його називають «ефективним менеджером» і, коли абстрагуватися від усіх його діянь, що потребують кримінальної класифікації, то це звучить доволі правдоподібно. Закладаючи таку «цеглинку» замість поцерблених попередніми критиками «культу особи» фрагментів, автори нової концепції, так би мовити, «перезавантажують матрицю» історичної пам'яті сучасних поколінь, яким менше відомо про ту війну і які потребують позитивних образів для формування власних уявлень про неї.

Серед іманентних ознак політики пам'яті радянської доби – її орієнтація на формування стійких образів «ворога». Меншовики, есери, боротьбисти, троцькісти, бухарінці, зинов'євці, куркулі, «церковники», «космополіти», шпигуни всіх спецслужб світу, «дворушники», «переродженці», «українські буржуазні націоналісти» і т. ін. – цей ряд було б продовжувати. «Вороги народу» у всіх можливих іпостасях, у всіх сферах суспільного життя і соціальних прошарках – це був той необхідний фактор, без якого більшовицькі експерименти завершилися б значно раніше. Пошук і нейтралізація «ворогів народу» перетворилися на своєрідну перманентну санаційну процедуру, більше того – такий собі ритуал «очищення» країни від тих, хто заважав її рухові до «світлого майбутнього». Ставши дійовим засобом каналізації негативних настроїв громадян у річище колективної підозрілості, масового психозу, шпигуноманії та цькування виявлених «шкідників», правляча верхівка відводила гнів від себе – головного і єдиного винуватця невдач.

Кожен новий етап радянської внутрішньої та зовнішньої політики супроводжувався «виявленням» нової групи «ворогів». Передвоєнні роки дозволили Сталіну взяти на озброєння антифашистську риторику, хоча в центрі уваги залишалися і старі «мішені» – «країни капіталістичного оточення» (Англія, Франція, а також Польща). В цей самий час в СРСР тривав «Великий терор» і десятки тисяч ні в чому не винних людей приносились у жертву хворобливій уяві Господаря, який у всьому бачив «змови» й «підривну діяльність».

Надзвичайно складний і для радянського керівництва період вересня 1939 – середини 1941 рр. був пов'язаний з необ-

хідністю пояснення агресивних дій проти Польщі, Румунії, Фінляндії.

Напад Німеччини та її союзників на СРСР розширив можливості пошуку «ворогів». Поряд з відразливим оскалом «фашиста» поступово формувалися образи «посібників», «зрадників Батьківщини», для яких вже у 1942 р. (варто згадати, де у цей час пролягала лінія фронту!) була прописана юридична кваліфікація й передбачені засоби покарання з вищою мірою покарання включно.

Сталін і в цьому випадку примудрився «перегнути палицю»: у зраді звинувачувалися всі, хто відступав чи здавався в полон, причому в Кремлі нікого не цікавили обставини, що спричинили ці трагічні явища. Згідно з наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. командарми 28-ї і 12-ї армій генерали Кузнєцов і Понеделін та комкор генерал Кирилов були звинувачені у боягузстві, невмінні і небажанні керувати військами у критичній ситуації. Після звільнення з німецького полону у 1945 р. Понеделін і Кирилов перебували під слідством і в 1950 р. були розстріляні за вироком Військової колегії Верховного суду (реабілітовані у 1956 р.). Тавро «зрадників» упало на всіх червоноармійців (а це понад 6 млн. осіб), які з різних причин потрапили в полон. Слід мати на увазі, що масова здача радянських військовослужбовців у полон на початковому етапі війни стала наслідком не тільки оперативно-стратегічних прорахунків Ставки й особисто вождя, а й виявом нелояльності до більшовицького режиму: одна справа, коли спротив припиняли частини й підрозділи, що потрапили в оточення й не змогли прорватися до своїх, інша – коли десятки тисяч погано навчених бійців з власної ініціативи кидали зброю, дезертирували в тил чи піднімали руки перед ворогом. Масовий дефетизм, таким чином, став не тільки проявом природного рефлексу самозбереження, а й прихованим свідченням небажання воювати за режим, що приніс народу стільки горя і страждань у 20–30-ті роки.

Для багатьох армій світу в різні часи були притаманні жорсткі санкції стосовно військовослужбовців, які порушували присягу, не виявляли наполегливості у вирішенні поставлених командуванням завдань. Штрафні й загороджувальні підрозділи здавна використовувалися під час збройних конфліктів, що мали

впертий чи затяжний характер. У цьому плані заходи радянського командування важко назвати унікальними. Однак, коли поглянути на наказ наркома оборони СРСР № 277 від 28 липня 1942 р. в контексті інших репресивних кроків, він набуває зловісного забарвлення. Адже прямим наслідком вказаних наказів стала соціальна дискримінація прямих родичів тих солдатів та офіцерів, які здалися в полон чи одержали дисциплінарні стягнення. У такий спосіб верхівка країни мстилася тим, хто не виявив особливого бажання проливати за неї кров чи безпідставно звинувачувався в нерозпорядливості, відсутності волі, відваги в боротьбі з агресором. А звинувачені у різних «гріхах» несли подвійне покарання.

Ще кілька категорій населення були віднесені до «неповноцінних». Поряд з військовополоненими до них потрапили українські оstarбайтери. Відомо, що значна частина з них, особливо на початку війни, поїхала на роботу до Німеччини добровільно. Однак більшість слід вважати «примусовими робітниками», насильно вивезеними до Рейху. Вони виконували різноманітну роботу: домашню, в сільському господарстві, на будівництві, у військовій промисловості. Переважно люди молодого віку, українські оstarбайтери зазнали важких випробувань розлукою з рідними, тяжкою працею, каліцтвами й моральними травмами. Багато наших співвітчизників загинуло на чужині. Але й на батьківщині їх очікувала принизлива процедура фільтрації й дискримінаційне, хоча й невидиме, тавро людей «другого сорту».

Аналогічним було ставлення керівництва держави до тих, хто залишився на окупованих територіях. Евакуаційний у 1941 р. процес був організований таким чином, що про людей думали в останню чергу. Найголовнішим завданням вважалося вивезення промислового устаткування, сільськогосподарської продукції, техніки, худоби. На своєчасний виїзд з територій, яким загрожувало захоплення, могли розраховувати функціонери різних ланок, партійно-радянська номенклатура, провідні фахівці підприємств, колгоспів і радгоспів, учені, митці. Десятки мільйонів інших громадян залишалися напризволяще, без запасів продовольства, товарів першої необхідності, роботи.

Аби вижити, мешканці окупованих територій змушені були братися за будь-яку роботу, шукати інші джерела поповнення ма-

теріальних запасів. Однак тут їх підстерігала ще одна пастка: на «Великій землі» співпраця з ворогом набувала обрисів кримінально-політичного злочину. При цьому грань між свідомою, ідейною колаборацією та працею задля фізичного виживання була надзвичайно тонкою. Виконання одних і тих самих функцій в місцевих органах управління, установах, промислових та сільськогосподарських структурах одержувало різну юридичну класифікацію в залежності від того, чи сприяла діяльність реалізації планів окупаційної адміністрації, чи перешкоджала. Зрозуміло, що трактувати їх можна було по-різному в залежності від багатьох суб'єктивних чинників.

На загал колективна пам'ять людей старших поколінь більшою мірою позначена впливом ідейно-політичних чинників та глибиною переживання тогочасних подій.

Сучасний зріз колективної пам'яті про війну дає підстави констатувати її істотну регіональну диференцію і структурованість. Так, за результатами аналітичного звіту про соціологічне дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною», 57% у якості «правильної для використання в Україні» обрали назву «Велика Вітчизняна війни» (від 28% в Галичині – до 83% у Донецькій та 95% у Харківській областях). З назвою «Друга світова війна» погодилися 32,3% (від 3,9% у Харківській – до 68,2% у Чернівецькій обл.). Цікаво, що вік та освіта респондентів практично не вплинули на результати в першому випадку, й незначною мірою – в другому [1].

На запитання «Що найбільше вплинуло і впливає на ваше уявлення про Другу світову війну?» 45,7% опитаних вказали старше покоління, 27,9% – програми навчально-освітніх закладів, 22,9% – українські ЗМІ, 19,6% – радянську спадщину, 10,4% – російські ЗМІ, 3% – інше. При цьому російські засоби масової комунікації та радянська спадщина виявилися найменш затребуваним джерелом знань про війну у Києві (відповідно 2,3% й 1,6%) і найбільш вагомими у Харківській (23,4% й 37%), Донецькій (23,1% й 12,7%) та Дніпропетровській (16,2% та 49,2%) областях [2].

Навіть зважаючи на деякі обмеження (лише 2500 опитаних респондентів), що не дозволять робити широких екстраполяцій,

результати відповідей на ці та інші питання переконують у тому, що в Україні нині відсутня «монолітна» пам'ять про війну. Більше того, існують підстави констатувати наявність двох типів/моделей колективної пам'яті про війну, що мають низку дотичних точок і розбіжностей.

Дехто зверхньо вважає, що переважна більшість сучасників тих буремних подій була «сірою масою», легко керованим «на-товпом», людьми, неспроможними на індивідуальне осмислення подій, глибокі переживання, широту поглядів. Таке «причісування» під одну гребінку неоднорідної за соціальним складом, освітою, культурним багажем, духовним досвідом, традиціями і звичаями, світоглядними орієнтирами спільноти абсолютно неприпустиме, коли йдеться про рефлексії людей, які пережили війну у різноманітних проявах і формах.

У 1942 р. німецький вчений Р. Гіннус, який побував на території зайнятих гітлерівцями областей України і добре знав реальну ситуацію, доповідав на адресу особливого штабу науки в Берліні про те, що «особиста структура переживань і динамізм українського народу є силами, з якими німецька влада обов'язково повинна рахуватися, оскільки ідеологічні вороги Рейху віртуозно володіють методами управління людьми. Населення України не є ані тупим, ані примітивним, а найвищою мірою емоційно реагує на всі події» [3].

А ось ще одна характеристика, деталі якої виразно вказують на специфіку цього «прошарку» українського суспільства. У зведенні 531-ї комендатури тилового району «Південь» (Харківщина) зафіксовано таке спостереження: «Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється від пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться, також і хід розвитку та її становище у народі складаються по-іншому, ніж у нас. Український інтелігент Радянського Союзу – це не «універсально» чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця «інтелігенція» є невибагливою та непоказною і почуває себе робочою частиною своєї нації... Серед приблизно 150 професорів університетів та академіків (серед них учені з іменем) не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника» [4].

Наведені документи показують, у якому розрізі формувалися уявлення німецьких військових, політичних і наукових кіл про українську інтелігенцію. Саме ці ознаки визначали й історичну пам'ять німців про окуповану Україну та її інтелектуальну еліту.

Однак, коли твердження Р. Гіннуса можна вважати досить точними, то з приводу другого джерела інформації напрошується принаймні два зауваження. Те, що «стоячі комірці» й «метелики» не стали обов'язковим елементом дрес-коду радянської інтелігенції і в мирний час, пояснюється відомими стандартами життя в СРСР у 30-ті роки й ідеалізованим ставленням до зовнішності «буржуазної інтелігенції». Та автори документу дивним чином не помітили того, що умови окупації поставили інтелігенцію України на межу виживання: за продукти харчування вчені, митці й службовці обмінювали меблі, пристойний одяг, речі широкого вжитку, що не могло не позначитись на їхньому зовнішньому вигляді. В самому Харкові понад сотню тисяч людей загинули від голоду та спричинених ним хвороб. То ж чи про престижний одяг їм тоді йшлося?

Разом з тим у цьому матеріалі в якості ключового концепту, на наш погляд, виступає теза про самоідентифікацію української інтелігенції як «робочої частини своєї нації». Якщо уточнити у цій фразі одну позицію (інтелігенція Радянської України почувала себе радше одним зі складових елементів не нації, а суспільства), отримуємо досить точне її місце в системі координат, змодельованих більшовиками. Розвиваючи цю позицію, можна стверджувати, що усвідомлення саме такого місця інтелектуальної і творчої еліти в суспільстві формувало відповідний світогляд і специфічні моделі поведінки, а отже, й структурні елементи її історичної пам'яті.

Національно ж свідома інтелігенція (до неї належали деякі представники дореволюційної формації, незначна частина нової, радянської генерації й практично всі інтелектуали й митці приєднаних у 1939–1940 рр. територій), дійсно, асоціювала себе насамперед з нацією й більш адекватно усвідомлювала свою суспільну місію, що передбачала зовсім не другорядні, «робочі», інструментальні, а елітарні функції. Таке сприйняття дійсності

визначало чинники формування світобачення й тип історичної пам'яті (в тому числі й про війну).

Більшість цих людей емігрувала на Захід на заключному етапі Другої світової і в повоєнний період репрезентувала національну модель історичної пам'яті українців. Частина була репресована сталінським режимом. А дехто глибоко приховував свої переконання й дуже неохоче ретранслював якусь частину власної пам'яті сучасникам і наступним поколінням, допоки Україна не стала незалежною. Саме активна громадянська позиція частини підкупаційного соціуму дала підстави шефу наукових установ фон Франк'є роздратовано назвати Київський політехнічний інститут «розсадником націоналізму», а спроби відновлення Академії наук кваліфікувати як заснування «інституту державності очікуваної самостійної України» [5]. Можна припустити, що в пам'яті старшого покоління вчених закарбувався той факт, що Українська Академія наук була заснована 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського та присутності німецьких й австрійських військ на території Української Держави. Очевидно, певні сподівання на поновлення цієї інституції пов'язувалися з новим приходом німців у 1941 р.

Навіть в окремих соціальних верствах рельєфно виокремлюються групи, члени яких суттєво відрізнялися характером реакції на політику того чи іншого окупаційного режиму, військового командування, й обирали відмінні одна від одної моделі поведінки.

В аксіологічному сенсі представники цих груп неоднаково визначали головне і другорядне, по-різному формували й сприймали «образ іншого» в цілому та образ конкретного ворога зокрема.

Так, у середовищі інтелігенції України склалося три умовні групи (якщо брати за головний критерій ставлення до радянського й нацистського режимів). До першої належали ті, хто самовіддано, з усталених (незрідка фанатичних) переконань служив радянській владі, вважав соціалістичну систему найбільш прогресивною формою організації суспільства. Ментальна матриця таких людей складалась за ідеологічними алгоритмами, що генерувались більшовицьким агітпропом й цементувались відповідними культурно-освітніми заходами, засобами соціалізації, морального і матеріального стимулювання. «Переконані комуністи», як їх тоді

називали, були не єдиними, хто репрезентував цю групу. До неї слід віднести багато позапартійних, зокрема молодь з ідеалістично-романтичним світосприйняттям, виховану за радянських часів у дусі «відданості комуністичним ідеалам, справі Леніна – Сталіна». Апріорі засуджуючи наці-фашизм, вони сприйняли нашість ворожих армій та окупацію як особисту й колективну драму. Навіть у найбільш скрутних ситуаціях (на передовій, у ворожому й радянському тилу) вони відзначалися безкомпромісністю, зневажали смерть, виявляючи готовність віддати життя за свої переконання. Перебуваючи на зайнятій гітлерівцями території, ці представники інтелігенції відмовлялися співпрацювати з окупантами й займати посади в економічних і адміністративних структурах, хоча нова влада й виявляла зацікавленість у використанні їхнього професійного та управлінського досвіду. Німецькі чинники вважали таку поведінку «саботажем», кваліфікували її як «бандитизм» й застосовували відповідні санкції. Так, райхскомісар України Е. Кох закликав своїх підлеглих застосовувати «суворі репресії» проти інтелігенції, «яка тільки критикує» [6].

Другу групу становили члени українських громадсько-політичних інституцій самостійницької організації (гетьманці-державники, прихильники уряду (Державного центру) УНР в екзилі, Організації українських націоналістів, Фронту української революції, Фронту національної єдності та ін.), які вбачали у радянсько-німецькому зіткненні шанс для відродження суверенної національної державності. Принципово важливим у цьому плані слід вважати те, що вони займали активну позицію: власними силами створювали місцеві органи влади відразу після того, як відступали радянські війська, організовували міліцію, налагоджували соціально-господарське, культурно-освітнє, релігійне життя, допомогу жертвам війни тощо. Пізніше, коли гітлерівці опанували ситуацію, українські сили прагнули використати можливості, що з'являлись при виконанні певних посадових функцій в окупаційних структурах, для порятунку своїх однодумців, рідних і близьких, жертв політичного терору, радянських військовополонених; створення перешкод для вивезення молоді на роботи до Німеччини; матеріального забезпечення націоналістичного під-

пілля і повстанських загонів. Заради історичної правди не слід замовчувати й такої обопільно неприємної сторінки міжнаціональних суперечностей, як використання владних інституцій польським та українським табором для взаємного поборення, що вилилось у криваве протистояння з великими обопільними жертвами.

Жорстокі умови боротьби, нерівне протистояння з гітлерівським і сталінським режимами наклали специфічний відбиток на пам'ять про тогочасні події не тільки їхніх безпосередніх учасників, а й усіх, хто став її свідком чи жертвою. Те, що майже чверть сучасних мешканців Волинської та Рівненської областей (за даними соціологічного опитування) вважають ОУН та УПА «союзниками фашистської Німеччини», свідчить про неоднозначність образу українських націоналістів у колективній свідомості Волині й Полісся [7].

До другої підгрупи можна віднести тих, хто у 20–30-х роках жив при радянській владі, але не перейнявся її цінностями й приховано чи відкрито опонував їй, за що був покараний (або мав репресованих родичів чи знайомих). Ображені на більшовицький режим, ці люди з ідейних міркувань ішли на співпрацю з окупантами, жадаючи сатисфакції. Певну частину цієї категорії становили науковці й службовці, які мали за радянської влади певний професійний і соціальний статус, але з суто меркантильних міркувань «змінити прапори» й обрали модель поведінки, що гарантувала виживання в ті буремні часи.

Специфічні риси пам'яті про війну мали сільські й міські жителі, адже корінним питанням існування в роки війни та окупації стали джерела надходження харчових продуктів чи коштів, за які їх можна було купити. Село, попри весь тягар податків, контингентів реквізиції, мародерства все ж мало більший доступ до продуктів харчування. Мешканці міст змушені були вирішувати цю проблему кожен у свій спосіб.

Кожна велика й мала соціальна група – червоноармійці, радянські партизани, українські самостійники, евакуйовані, полонені, остарбайтери та інші – має доволі відмінну від інших корпоративну й індивідуальну пам'ять. До певної міри вони переносили її на наступні покоління, що спричинило мозаїчність ко-

лективної пам'яті про війну. Цю обставину часто використовують в електоральних технологіях з певними політичними, соціальними, економічними і навіть етноконфесійними цілями.

Сучасна держава має оволодіти арсеналом інструментів політики у сфері пам'яті, аби не створити надійні перешкоди спробам маніпуляцій та збурення суспільства. Без цього неможливо досягти його стабілізації та консолідації.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною». – К., 2009. – С. 5.
2. Там само. – С. 15.
3. ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 4, спр. 127, арк. 5.
4. ЦДАВОВУ України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 337, арк. 39, 44–47.
5. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 10.
6. Голос Волині – 1942. – 25 березня.
7. Друга світова війна та відтворення історичної пам'яті в сучасній Україні. – С. 10.

Лысенко О.Е. Память о Второй мировой войне в Украине как общественный и мировоззренческий феномен

Анализируется состояние формирования исторической памяти украинцев относительно событий Второй мировой войны и «советская» версия памяти о Великой Отечественной войне.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, миф, память, Великая Отечественная война.*

Lysenko, O.E. Memory about World War II in Ukraine as the public and world view phenomenon

The state of forming of historical memory of Ukrainians in relation to the events of World War II and «soviet» version of memory is analysed about Great Patriotic war.

Key words: *World War II, myth, memory, Great Patriotic war.*

УДК 94(477):355.48«1939/1945»+159.953(477)

Пилявець Р.І.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І НЕОБХІДНІСТЬ ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЇ

На підставі результатів соціологічних опитувань, проведених упродовж останніх років Центром Разумкова, зроблено висновок, що сучасне сприйняття найбільшої трагедії в історії людства – Другої світової війни – та історична пам'ять про неї в українському суспільстві не є чимось всезагальним, спільним і усталеним. Більше того, вона залишається «полем битви», що розколює українське суспільство. Показано, що в основі такого сприйняття суспільством минулої війни та існування різних історичних пам'ятей про неї – боротьба двох непримирених історичних міфологій. Наголошується на необхідності деміфологізації історії війни і зазначається, що у її здійсненні провідна роль належить історикам.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, історична пам'ять, історичний міф, деміфологізація, соціологічні опитування, Центр Разумкова.

Напевне, жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани у пам'яті більшості народів планети і душах людських, як Друга світова війна – війна небувалих масштабів, що розколола світ не тільки просторово-територіально, а й у часі, поділивши його на життя «до» і «після», завершивши одну й започаткувавши іншу історичну епоху. І безумовно, значення її в історії людства непересічне – вона належить до тих доленосних подій, результати і наслідки яких на багато десятиліть наперед визначили майбутнє країн і народів світу, стали відправним пунктом і поштовхом до велетенських континентальних геополітичних змін.

Проте Друга світова війна не лише вкрай важлива подія всесвітнього масштабу. Вона являє собою надзвичайно складне і багатовимірне явище. З одного боку, це найбільша за своїми проявами і наслідками трагедія в історії людства, що завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які вона пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їх домівки і усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробу-

ванням для людей, народів, країн, людства загалом і попри свою тотальну брутальність, вона виявила яскраві приклади людської гідності, стійкості, мужності, відваги, самопожертвування, героїзму, «людяності у нелюдяний час». І, нарешті, минула світова війна – то важливий і завжди вкрай актуальний історичний урок сучасному і майбутньому поколінням.

Чи не найбільший свій чорний і кривавий слід Друга світова війна залишила в Україні. На плаху війни, у вир якої українці потрапили не з власної волі, було покладено неосяжно велику (і яку точно встановити неможливо) кількість людських життів її синів і дочок. За різними підрахунками, Україна в роки війни втратила загиблими і померлими внаслідок бойових дій, окупації, репресій, голоду, епідемій і хвороб від 7 до 10 млн. людей. І це лише прямі безповоротні людські втрати нашої країни. Значно вищими є втрати демографічні. Фахівці припускають, що загальний показник демографічних втрат українців може сягати 13–17 млн. осіб, тобто від чверті до третини (!) усього довоєнного населення України [12, 235; *див. також*: 1; 7; 11; 19; 20; 22; 23; 25].

22 червня в Україні відзначили сумну дату – День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни. Цей день, коли 70 років тому Україна опинилася в епіцентрі небувало масштабних та інтенсивних воєнних дій, трагічною сторінкою увійшов у життя мільйонів наших співвітчизників. Війна давно завершилася, але душевні рани, завдані нею, ще остаточно не загоїлися. З кожним роком залишається все менше й менше учасників і свідків тих подій, проте суспільство зберігає пам'ять про всенародну трагедію і людський подвиг. Та на жаль, Друга світова війна, передусім суспільна історична пам'ять про неї, залишається одним з визначальних «полів битви», що розколює українське суспільство. «Лінія фронту» цієї завзятої «битви за пам'ять» проходить через ставлення і відповіді на кілька болючих проблемних питань, передусім таких:

– чи була минула війна Великою Вітчизняною для українського народу (українців та представників багатьох інших націй, всіх, хто вважає Україну своєю Батьківщиною)?

– чи стала спільна перемога у війні з нацистами та їх союзниками Великою Перемогою для України і українців, особливо з погляду їхньої подальшої долі?

– кого в Україні вважати героями війни – воїнів Червоної Армії та учасників радянського руху Опору (партизанів і підпільників) чи вояків УПА й інших формувань українського національно-визвольного руху?

Щодо останнього, слід визнати: всі спроби влади примирити українців – ветеранів, активних учасників війни (з одного боку – УПА, а з іншої – Червоної Армії) були невдалими. Занадто глибокими виявилися душевні й фізичні рани, взаємні упередження, неприязнь, образи. І чи праві ті, хто вважає, що час здатний їх втамувати? Маємо надію, що врешті-решт так і станеться. Проте цей термін (від сьогоднішнього до остаточного взаємопрощення та примирення сторін) може виявитися занадто довгим, насиченим не лише протистоянням і жорсткими суперечками з приводу історичного минулого, а й силовими конфліктами. Адже носіями конфліктогенності, конфронтаційних свідомостей, непримиренних поглядів і пам'ятей є не лише ветерани минулої війни та їх ровесники, тобто люди похилого віку, а й (що більш значимо для сьогоднішнього та майбутнього) їх нащадки: діти, онуки, правнуки, і головне – певні політичні сили як усередині країни, так і поза її межами, що свідомо зіштовхують людей і розколюють суспільство, категорично не сприймаючи, відкидаючи і «викриваючи» погляди й бачення іншої сторони та агресивно нав'язуючи соціуму лише «свою правду».

Такі «зусилля» лише збурюють «противників» і надалі радикалізують суспільство, підривають підстави консолідації української нації, що історично складалася під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників [3, 11]. Безперечно, наявний гострий конфлікт історичних пам'ятей у нашому сучасному соціумі – вкрай небезпечне і деструктивне явище не лише з погляду підтримання громадянської злагоди та стабільності розвитку, а й загалом для існування держави. Він виступає одним із серйозних викликів, чинників розколу, породжує небезпеку для державного суверенітету та територіальної цілісності.

Питання історичної пам'яті про Другу світову війну, її актуальності і значення, сутності, змісту і особливостей, джерел, механізмів і шляхів формування розглядалися багатьма вітчизняними фахівцями, передусім істориками та політологами (зазначимо, що при цьому ми залишаємо поза нашою увагою серйозні

наукові напрацювання вітчизняних філософів) [2–10; 12–17; 21; 22; 24]. Проте ця проблема надто багатовимірною і складною, тому вирішити її теоретично, а особливо на практиці, вкрай важко.

Так, сучасна історична пам'ять про Другу світову війну в українському суспільстві не є чимось всезагальним, спільним і усталеним. Як свідчать результати проведених протягом останніх років соціологічних опитувань (які можна вважати певним дзеркалом і «вимірювачем температури» історичної пам'яті суспільства), історичний період Другої світової війни сприймається всіма віковими групами громадян України з повагою і відчуттям значимості. Разом з тим, незважаючи на процес природної зміни поколінь, який призводить до зменшення емоційної складової в оцінках історичних подій, минула війна все ще залишається тим чинником історичної пам'яті українців, який продовжує розколювати їх політично, ідеологічно і ментально [10; 24, 44].

Для ілюстрації наведемо лише основні результати соціологічних опитувань, проведених Центром політичних та економічних досліджень ім. О. Разумкова напередодні Дня Перемоги упродовж декількох років (2003–2011 рр.) з питань ставлення українців до свята 9 травня та назви минулої війни.

На питання *«Незабаром Україна святкуватиме День Перемоги (9 травня). Визначте, будь ласка, своє ставлення до цього свята»* були отримані такі відповіді (у %) [27;28;29;30;32]:

	квітень 2003	квітень 2007	квітень 2008	квітень 2009	квітень 2010	квітень 2011
Для мене це дійсно велике свято	71,7	72,5	65,3	68,5	74,9	70,0
Для мене це звичайне свято, як інші офіційні свята	21,6	21,8	26,4	21,3	19,2	23,6
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	5,5	4,8	5,8	7,1	4,1	3,8
Для мене це не свято, і я вважаю, що цей день має бути робочим	0,7	0,8	1,1	1,5	0,9	0,9
Важко відповісти	0,5	1,0	1,4	1,6	0,8	1,6

На питання «*З якою назвою війни проти фашизму Ви більш згодні?*» (відразу зауважимо суттєву некоректність у формулюванні питання, а саме вживання терміну «фашизм» замість поняття «нацизм», адже «націонал-соціалізм» і «фашизм» не тотожні поняття – прим. авт.) були отримані такі відповіді (у %) [28; 29; 30; 31; 33]:

	квітень 2003	грудень 2005	квітень 2007	квітень 2009	квітень 2010	квітень 2011
Велика Вітчизняна війна	61,9	56,9	69,8	64,6	69,2	66,2
Друга світова війна	26,9	31,0	23,3	26,2	24,7	28,6
Німецько-радянська війна	5,2	5,4	2,8	5,2	2,2	2,1
Інше	0,2	0,9	0,4	0,3		
Важко відповісти	5,8	5,9	3,8			2,8

Ми можемо констатувати, що зберігається досить стаке ставлення до Дня Перемоги як до великого народного свята. Проте тут є значні регіональні відмінності. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного у квітні 2007 р., у Західному регіоні України День Перемоги великим святом вважали менше половини опитаних (43,3%), а майже кожен п'ятий (19,3%) не вважав цей день святом [29].

А от що стосується назви війни, то тут в цілому по країні до двох третин опитаних підтримує назву «Велика Вітчизняна війна» і понад чверть схильні називати її «Другою світовою». І знову суттєві розбіжності між Заходом і Сходом. На Заході прихильників назви «Друга світова війна» значно більший відсоток, ніж в цілому по Україні. Так, у 2009 р. в Західному регіоні їх було майже стільки ж (39,0%), як і прихильників назви «Велика Вітчизняна війна» (39,5%).

Попри це необхідно зауважити, що постановка останнього питання (щодо назви війни) ігнорує цілком очевидне з погляду історичної науки. Між назвами «Друга світова війна» і «Велика Вітчизняна війна», на наш погляд, немає антагонізму, адже це не зовсім тотожні явища. Світова спільнота з Другою світовою

війною ототожнює війсьні події, які розпочалися в Європі нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. і закінчилися підписанням Японією акту беззастережної капітуляції 2 вересня 1945 р. А воєнне зіткнення між Німеччиною та СРСР відбувалося в межах цієї війни і в країнах Заходу визначається по-різному: «війсьні дії на Східному фронті» (у Великобританії, США та інших англомовних країнах), «німецько-радянська війна», «Східний (або Руський) похід» (в історіографії сучасної Німеччини). Воно розпочалося 22 червня 1941 р. вторгненням військ Третього Рейху та його європейських союзників на територію Радянського Союзу і завершилося 8 (9) травня 1945 р. офіційним визнанням з боку німецького військового командування своєї поразки. Вже після її завершення в СРСР за цією війною закріпилася офіційна назва «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 років». Щоправда, до неї ще долучили так званий «особливий період» – війсьні дії Радянської Армії проти Квантунської армії японських військ в Маньчжурії та Кореї (9 серпня – 2 вересня 1945 року).

В Україні ніхто не заперечує, що це була велика війна, проте тривають запеклі суперечки (переважно не наукові, а політичні чи ідеологічні), чи була ця війна справді вітчизняною для українського народу. Але хто б і як не ставився до неї, по суті, ця війна була визвольною війною Радянського Союзу проти навали нацистської Німеччини та її союзників. І, безумовно, її слід розглядати як найвагомішу складову Другої світової війни.

Про суперечливість і контрверсійність історичної пам'яті українців про Другу світову війну, на що ми вже звертали увагу, яскраво свідчить їх ставлення до ідеї примирення ветеранів ОУН-УПА та Радянської Армії. Сприйняття громадянами України такої ініціативи вкрай неоднозначне. За результатами цього річного опитування така ідея має прихильників (34,6%) менше, ніж противників (37,2%). Ще понад чверть опитаних поставилися до цієї ініціативи байдуже або не змогли відповісти на питання (відповідно 13,9% і 14,3%). При цьому ідея примирення ветеранів радянської та німецької армій знайшла більше прихильників (38,1%), ніж противників (31,7%) [26; 33]. І цей факт нашоєхує на певні думки, він віддзеркалює минулу реальність: у

роки тієї війни точилася не менш кривава та ще більш трагічна братовбивча, по суті, громадянська війна. На превеликий жаль, вона продовжується як «холодна» війна і в наш час, лише в інших вимірах – у боротьбі непримиренних історичних пам'ятей, свідомостей, ідеологічних і політичних засад.

Фактично, як показує сегмент пам'яті саме про цей історичний період, національної пам'яті (в розумінні її як історичної пам'яті не лише титульного етносу, а нації як усього народу країни) в Україні не існує. Досить суттєвими виявилися регіональні й ідеологічні відмінності, що стали чинниками існування різних, підчас протилежних і суперечливих концептуальних поглядів і моделей історичної пам'яті. З цього випливає незаперечний висновок: формування української нації як єдиної спільноти Української держави, як політичної нації не завершене – процес творення української нації триває, причому відбувається це не зовсім природно, дуже важко і хворобливо.

Пересічному громадянину важко досягнути ті глибинні процеси, які є чинниками і рушіями боротьби за пам'ять. Проте він свідомо (на основі власних переконань, світосприйняття та досвіду, досвіду своїх батьків, родичів, певної спільноти) чи підсвідомо обирає для себе ту чи іншу позицію. Йому невідомо, а то й неважливо, що фактично між собою змагаються не стільки дві правди, скільки два міфи. З цього приводу слід прислухатися до міркувань українського історика Олександра Зайцева. Він зазначає, що боротьба, яка точиться в Україні за колективну пам'ять, – це, по суті, змагання двох міфів: радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» і українського національного міфу «боротьби за волю і незалежність», центральне місце в якому посідає ОУН-УПА. І пам'ять про війну є лише одним з полів битви двох історичних міфологій: української національно-державницької в консервативній, ліберальній та інтегрально-націоналістичній версіях, та проросійської з радянським, слов'янсько-православним і євразійським різновидами [13].

Разом з тим підкреслюється, що міф не тотожний фальсифікації історії. Ті, хто його продукує й поширює, можуть щиро прагнути історичної правди. Проте їхня «правда» є «правдою» тільки для певної спільноти і її цінність вбачають не у відповідності фак-

там, а у здатності підтримувати існування спільноти й мобілізувати її на спільні дії.

При цьому обидві сторони, прибічники й симпатки кожного з міфів ідеалізують «своїх» і «викривають», а то й демонізують «чужих» за допомогою як дійсних історичних фактів, так і вигаданих, або відповідним трактуванням цих фактів. Для творців і поширювачів міфів питання об'єктивності і слідування історичним фактам другорядне. Воно важливе лише тією мірою, наскільки ці факти сприяють зміцненню їхнього міфу. Якщо ті або інші факти не вписуються в конструкцію міфу, якщо вони сприймаються як загроза його руйнації, то, незважаючи на їхню відповідність історичній правді, вони рішуче і безапеляційно відкидаються (замовчуються, перекручуються, заперечуються, оголошуються фальсифікацією).

Звичайно, слід мати на увазі те, що формувалися ці міфи різними (різноваговими) суб'єктами – радянський міф створювався централізовано потужною пропагандистською машиною держави, а український націоналістичний – розрізненими, іноді конфліктуючими між собою, емігрантськими колами та їх інституціями. Отже, і можливості впливу на суспільство, на пересічних громадян були зовсім різними.

Разом з тим зазначимо, що обидва міфи, незважаючи на їх кардинальну ідеологічну відмінність один від одного, по суті подібні – вони являють собою суміш правди, напівправди і неправди. А тому вони не можуть і ніколи не будуть повною мірою сприйматися і поділятися усім суспільством країни. Міф залишається лише міфом, якщо він суперечить реальним фактам минулого. А значить, це тимчасове явище, і рано чи пізно будь-який міф буде розвіяний судом історії.

Знову ж таки, поділяючи думку О. Зайцева, зауважимо: офіційні проекти формування історичної пам'яті в Україні за всі минулі роки незалежності не виходили за межі історичної міфології, намагаючись поєднати міфи, які є, по суті, несумісними. «Вихід можливий лише у принциповій деміфологізації історії війни. Суперечки про те, кому слід ставити пам'ятники, а кого таврувати ганьбою, повинні поступитися спробам зрозуміти глибинні мотиви вчинків людей минулого, які не склада-

ються у прокрустове ложе героїко-романтичних інтерпретацій» [13].

Схожу думку висловив відомий український правозахисник Є. Захаров: «Примирення історичних пам'ятей необхідне Україні, без нього неможливо створити єдину політичну націю та забезпечити суспільний поступ. Різні частини України мають зруйнувати міти, зрозуміти одна одну й визнати право інших частин шанувати свої святині і своїх героїв» [14]. Окрім того, він звертає увагу ще на один важливий аспект – обов'язок політиків, вчених, інтелектуалів бути незаангажованими і дотримуватися історичної правди: «Але одна річ – масова свідомість, яку не можна і не треба змінювати примусово, і зовсім інша – свідомість інтелектуалів, які зобов'язані називати речі своїми іменами й відрізняти правду від брехні, а облудну мітотворчість від шанування святинь» [14].

На наш погляд, така позиція – по-перше, дійсно чесна, по-друге, наукова і, по-третє, – конструктивна. Нашому історичному товариству не слід на заміну старих розвіяних часом історичних міфів створювати нові, підбираючи, підганяючи і підтасовуючи під них відомі (і тим більше – вигадані) факти та виправдовуючи це якоюсь вищою доцільністю. Наше призначення і наша мета – у слідуванні історичній правді, а якщо бути більш точним – у послідовному і незворотному шляху до *встановлення історичної істини*. Висловлю думку, яку повністю поділяю: історик повинен шукати не так правду (бо правда може бути не одна, і ці правди іноді суперечать одна одній), як істину. А істина, під яким кутом зору ти на неї не дивись, – одна-єдина. Вона не завжди красива, солодка і приємна, часом буває з присмаком гіркоти, приземленою, навіть шокуючою і жорстокою, але вона *дійсна*.

Отже, на наш погляд, неодмінною умовою наукової діяльності і одночасно вкрай важливим завданням кожного історика та фахівця, що торкається питань історії і проблем історичної пам'яті, є те, щоб шукаючи, встановлюючи і висвітлюючи факти про події минулого, бути об'єктивним і незаангажованим, максимально послідовним і незалежним від політичної кон'юнктури та уподобань, давати подіям минулого науково обґрунтовані,

чіткі, але разом з тим зважені оцінки і толерантні пояснення з урахуванням усіх чинників, які мали вплив на досліджувані події, явища і факти.

Треба завжди мати на увазі: історична наука, доробки істориків, особливо ті з них, що стосуються найбільш важливих, вузлових суспільних подій і явищ вітчизняної і світової історії, значною мірою впливають на свідомість та історичну пам'ять особи, соціальних груп, суспільства в цілому, зрештою, на формування офіційної пам'яті (яку плекають державні мужі з метою єднання нації, суспільної злагоди, зміцнення влади та підвищення авторитету держави і ролі країни на міжнародній арені) і, головне, національної пам'яті усього народу країни. А пам'ять про Другу світову і Велику Вітчизняну війну – це для нас, українців, всіх громадян України, один з наріжних каменів нашої історичної та національної пам'яті.

Список використаних джерел

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Гол. ред. колегія (голова І. Герасимов, заст. голови І. Муковський і П. Панченко, відп. секр. Р. Вишневецький). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с., іл.

2. Вєдєнєєв Д., Лисенко О. До проблеми формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/804/19.doc>

3. Вєдєнєєв Д., Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4–30.

4. В'ятрович В. Велика нічія // Українська правда. – 2009. – 4 листопада. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/-4289586/>

5. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) // Дзеркало тижня. – 2009. – 29 серпня. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/57763>

6. Грабовський С. Велика Вітчизняна: міф і реальність. // Сучасність. – 2001. – № 7–8. – С. 102–117.

7. Грабовський С. Друга світова: вселюдський і український вимір // Сучасність. – 2005. – № 9. – С. 47–63.

8. Гриневич В. Історія другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі // Український гуманітарний огляд. Вип. 11. – Критика, 2005. – С. 9–29.

9. *Гриневич В.* Міт війни та війна мітів // Критика. – 2005. – № 5. – С. 2–8.

10. *Гриневич В.* Расколотая память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 218–227.

11. *Гунчак Т.* Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 32–37.

12. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ-Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с. + 22 с. іл.

13. *Зайцев О.* Війна міфів про війну в сучасній Україні. – Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Zaitsev.doc>

14. *Захаров Євген.* Конфлікт пам'ятей // Критика. – 2007. – № 5. – Режим доступу: http://archive.org.ua/archive/2007-06-21/krytyka.kiev.ua/articles/s.6_5_2007.html

15. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» / Національний ін-т стратегічних досліджень; Ю. Зерний (заг. ред.). – К.: НІСД, 2008. – 68 с.

16. *Коваль М.* 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–91.

17. *Коваль М.* Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3–21; №4. – С. 37–42.

18. *Коваль М.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3–22.

19. *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

20. *Король В.* Військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 20–26.

21. *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

22. *Лисенко О.* Підсумки Другої світової війни для України і проблеми історичної пам'яті // Політика і час. – 2007. – № 6. – С. 30–34.

23. *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К. Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 563 с.

24. *Симоненко І.* Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 44–54.

25. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 5–9.

(26–33 – результати соціологічних опитувань)

26. Соціологічне опитування. 70% українців вважають День Перемоги великим святом. Цікава соціологія / Українська правда. – 2011. – 29 квітня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/2011/04/29/37267/>

27. Соціологічне опитування. Визначте своє ставлення до свята 9 травня (динаміка, 2003–2010) / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/poll.php?poll_id=78

28. Соціологічне опитування. Українці вважають День Перемоги великим святом. 7 травня 2010 р. / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=336

29. Соціологічне опитування. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом. 08 травня 2007 р. / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=34

30. Соціологічне опитування. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом. 29 квітня 2011 р. / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=371

31. Соціологічне опитування. З якою назвою війни проти фашизму Ви більш згодні? / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286

32. Соціологічні опитування (2005–2011). 9 травня / Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/tag.php?t=135>

33. Соціологічне опитування / Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/upload/9travnia2011.doc>

Пилявец Р.И. Вторая мировая война: историческая память и необходимость демифологизации

На основании результатов социологических опросов, проведенных на протяжении последних лет Центром Разумкова, сделан вывод, что современное восприятие самой большой трагедии в истории человечества – Второй мировой войны – и историческая память о ней в украинском обществе не является чем-то всеобщим и устоявшимся. Более того, она остается «полем битвы», которая раскалывает украинское общество. Показано, что в основе такого восприятия обществом прошлой войны и существования разных исторических памятей о ней – борьба двух непримиримых исторических мифологий. Подчеркивается

необходимость демифологизации истории войны и отмечается, что в её осуществлении ведущая роль принадлежит историкам.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Великая Отечественная война, историческая память, исторический миф, демифологизация, социологические опросы, Центр Разумкова.*

Pylyavets, R.I. The World War II: historical memory and the need for demythologizing

On the basis of results of the sociological questioning, conducted during the last years Center of Razumkov, drawn conclusion, that modern perception of most tragedy at history of humanity – World War II – and historical memory about it in Ukrainian society is not something universal, general and withstand. Moreover, it remains a «battleground», which divides Ukrainian society. It is shown that the basis of the public perception of the last war and the existence of different historical memories of her it is a struggle between two irreconcilable historical mythologies. It emphasizes the need demythologizing history of the war, and notes that in its implementation leading role belongs to the historians.

Keywords: *World War II, Great Patriotic war, historical memory, historical myth, demythologizing, sociological questioning, Center of Razumkov*

УДК 821.161.2-94.09

Яременко В.М.

1 ВЕРЕСНЯ 1939 ТА 22 ЧЕРВНЯ 1941 Р.

В СПОМИНАХ ОЧЕВИДЦІВ

На основі мемуарної літератури робиться спроба прослідкувати індивідуальну пам'ять людей про одні й ті ж події Другої світової війни, її контрверсійність, залежність від зовнішніх впливів, колективної пам'яті певної групи.

Ключові слова: 1 вересня 1939 р., 22 червня 1941 р., мемуари, індивідуальна пам'ять, колективна пам'ять.

Мемуарний жанр виник в епоху Ренесансу на ґрунті визнання значимості індивідуального життєвого досвіду особистості й відчуття нею руху часу. Один із визначних дослідників егджерел Андрій Тартаковський стверджував, що «створення, а ще більше опублікування мемуарів також є подією в історії культури, вчинком, актом діяльності історично мислячої людини, іноді не менш значимим, ніж її участь у тих подіях, які описані в мемуарах» [9, 3].

Вивчення спогадів потрапило в поле зору дослідників уже досить давно. Зрозуміло, що егджерела – в тому числі й мемуари – суб'єктивні за своїм характером. Було б безглуздо це заперечувати, але й так само зараховувати до недоліків. Автори писали й пишуть свої спомини, виходячи з наявного рівня освіти, умов життя, закладених у них із дитинства стереотипів, умов існування в реаліях певного історичного періоду, інформаційного простору тощо. Цінність мемуарів полягає в тому, що вони допомагають оживити, «олюднити» певні події чи факти, внести яскраві барви в сухий текст. Але не лише в цьому. Мемуари цікаві самі по собі як культурне явище, що допомагає зрозуміти епоху, дух часу, в який вони писалися. В нашому ж випадку інтерес до споминів актуалізований можливістю репрезентувати моделі індивідуальної пам'яті про Другу світову/«Велику Вітчизняну війну». Дозволимо собі стверджувати, що мемуари (відображення індивідуальної пам'яті особи) потрапляють під вплив колективної пам'яті певної групи, з якою себе співвідносять їхні автори, а також і самі впли-

вають на формування пам'яті про те чи інше явище. Однак механізми таких взаємовпливів ще потребують пильної уваги memory studies [12, 214].

Незважаючи на термін давності (66 років по закінченню), Друга світова/«Велика Вітчизняна» війна надалі залишається в епіцентрі уваги науковців, політиків, широкої громадськості. Досить часто події війни стають тим «яблуком розбрату», яке не дозволяє українцям почувати/уявляти себе окремою нацією з єдиною історією, спільною колективною пам'яттю та «пантеоном героїв».

У самій історії війни (Другої світової чи «Великої Вітчизняної») малодослідженим та найбільш спірним є її початок. Отож, саме 1 вересня 1939 р. та 22 червня 1941 р. потрапили в діапазон нашої уваги. Всі події, дотичні до зазначеного періоду, розглядаються через призму мемуарів.

Після закінчення Другої світової війни лавина споминів заполонила видавництва в різних частинах світу. Приміром, для Німеччини післявоєнний час позначений потоком мемуарної літератури колишніх генералів вермахту, в якій автори намагалися відокремити військових від націонал-соціалістичної партії та Гітлера, перекласти відповідальність за події на фронті й окупацію на партійне керівництво [13, 5]. У Радянському Союзі також існувала мода на мемуари. Свого апогею вона, як і політика пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни [2], досягнула в роки правління Леоніда Брежнєва.

До розгляду в нашому дослідженні залучено спогади п'ятьох осіб. Усі мемуаристи були українцями, народилися й побачили початок війни на українських землях. Вони змалювали в своїх споминах образи і переживання, пов'язані з 1 вересня 1939 чи 22 червня 1941 років, або й одночасно обох дат. На момент початку Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) вік мемуаристів становив від 14 до 50 років. Тобто серед них були люди, які народилися й встигли стати дорослими свідомими людьми ще в часи існування Російської імперії, а також ті, хто народився й набував життєвого досвіду вже в Радянському Союзі.

Автори писали свої спомини в зрілому віці та планували їх видання. Цим мемуари суттєво відрізняються від дещо іншого

жанру – щоденників, що народжуються відразу по «гарячих слідах» події. В щоденнику, який ведеться, перш за все, «для себе», автор висловлює думки й почуття повніше, відвертіше. Мемуаристу ж ідеться не тільки про власні рефлексії, але й про рефлексії читача. Однак історичну канву, як правило, краще встановити, використовуючи спомини, бо їх створюють продумано, попередньо розраховуючи на друк та «споживання» широким читацьким загалом. Щоденник часто пишеться емоційно й уривчасто, нотується тільки те, що найбільше зачепило.

Кожен автор мемуарів, які проаналізовані в нашому дослідженні, намагався передати власну візію війни, залишити «правдиву історію» для нащадків, тож сподівався, що його спомини прислужаться професійним історикам для відтворення об'єктивних історичних фактів. Ми зможемо це побачити під час розгляду мотивів написання текстів, які кожен автор залишив у перед- чи післямові.

Черговість розгляду мемуарів у статті вибудовано відповідно до черговості їх написання та публікації.

Федір Пігідо (Правобережний)

Федір Пігідо (літературні псевдо – Правобережний, Стайківський) народився 1 жовтня 1888 р. у селі Стайки недалеко від Києва. Він навчався в Смілянській технічній та Київській середній військово-медичній школі; в 1917–1920 рр. працював у Головній військовій санітарній управі Української УНР, протягом 1930–1935 рр. навчався на промисловому факультеті Інституту економічних наук, який закінчив із відзнакою. Перед війною Пігідо працював начальником планового відділу Київського обласного тресту будматеріалів, у науково-дослідному інституті, займався педагогічною працею.

Війну автор зустрів на Київщині. Під час відступу німців у 1944 р. Федір Петрович емігрував із сім'єю до Західної Німеччини, де й провів решту свого життя. В еміграції Пігідо займався культурно-просвітницькою діяльністю, близько товаришував із Іваном Багряним. Упродовж 1950–1951 рр. він очолював видавництво «Українські вісті» в Новому Ульмі, був членом Української революційно-демократичної партії, яка виникла в Німеччині

1946 р. з українських емігрантів та ставила за мету здобуття Україною незалежності. Помер Федір Петрович у 1962 р., похований біля Мюнхена [8, 7]. Мемуари Пігідо-Правобережного датовані кінцем 1940-х рр. (на той момент йому було близько 60 років). Осередок Української культури й освіти у Вінніпезі (Канада) проводив у 1947–1948 рр. конкурс на написання споминів про Другу світову війну. 1949 р. саме Федір Пігідо отримав першу премію за спогади «Велика Вітчизняна війна».

Мабуть, на ставлення автора до радянської влади та СРСР важливий вплив мав і той факт, що в 1933 р. померло з голоду двоє його родичів, ще трьох, в тому числі й рідного брата Федора Петровича, в 1930-х роках розстріляли, чотирьох заслали в північні табори [8, 7]. Передвоєнне життя в Радянському Союзі Федір Пігідо змалював похмурими тонами: голод, репресії, важкі побутові умови для виживання пересічної людини. Автор споминів «Велика Вітчизняна війна», спробувавши життя в Радянському Союзі, емігрував за першої нагоди.

У своїй читацькій аудиторії автор бачив, у першу чергу, західного читача й намагався поінформувати його про дійсний, на думку Пігідо, стан справ у Радянському Союзі в роки Другої світової війни. Мотивом для написання споминів стало те, що «...мало знають по цей бік «китайського муру» чи там «залізної заслони», – що ось уже більше як чверть століття відгороджує нашу Батьківщину від решти культурного світу, – про справжній стан речей у советському «соціалістичному раю» [5, 13]. Насамкінець Федір Пігідо, як і більшість авторів споминів, передбачених для друку, запевняв свого читача в правдивості та щирості власних мемуарів: «Я маю, дякувати Богові, близько 60 років і, як то кажуть, – «уже вертаюся з базару». Такий вік зобов'язує людину. В такому віці, деє біля порогу Вічності, людина не може й не сміє віддаватися хвиловим настроям чи почуттям злоби або помсти. Отже, пишу щиру правду, пишу те, що бачив на власні очі, що чув своїми вухами. Пишу так, як сприймалися ті чи інші явища людьми, з якими мені доводилось зустрічатись і говорити» [5, 15].

Федір Пігідо-Правобережний добре знався на передвоєнній міжнародній ситуації: він згадував про факт підписання пакту про

ненапад між гітлерівською Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 р., а також про існування, окрім опублікованої частини, ще й таємних протоколів про розподіл сфер впливу між Німеччиною та СРСР [5, 23]. Автор не лише фіксував цю інформацію, але й намагався її аналізувати, робити висновки про те, що переслідувала кожна зі сторін-підписантів.

Відносно початку Другої світової війни автор зазначив, що не ставив собі за мету розповісти про події «зловісного 1939 р., коли, за два тижні після гітлерівського нападу на Польщу, Кремль “простяг руку братньої допомоги західним братам”» [5, 16]. Мотивував він це тим, що не був свідком згаданих подій, не брав у них безпосередньої участі, мало що залишилося в його пам’яті. Але самі епітети, які використовував автор, вже дають певне уявлення про його ставлення та поінформованість. У зв’язку з нападом Гітлера на Польщу в мемуарах подано інформацію про виступ на радіо В’ячеслава Молотова: «... і з неприхованою зловтішністю, цинічно сказав (Молотов – В.Я.), що от, мовляв, і почалася бійка між буржуазними країнами, почалось взаємне кровопускання, ну... а ми, подивимось тепер, як поведеться тим панам, як то вони, ті буржуї, покажуть себе...» [5, 23]. Вступ Червоної армії 17 вересня 1939 р. на територію східних теренів тодішньої Польської держави Федір Пігідо оцінив як узгоджену таємними протоколами дію Кремля. Не оминув він у своїх мемуарах і поставок продуктів та сировини до Третього рейху. За свідченням автора, він мав доступ до інформації про поставки з перших рук – був знайомий із людьми, що працювали в цій галузі. «Надійне джерело» перепоповіло Правобережному, які заходи проводилися з радянської сторони, щоб уповільнити темпи поставок: «перешкоди» по лінії завантаженості залізниць, «брак» потягів, постійно щось «псувалося» тощо [5, 24].

Більше уваги Федір Пігідо приділив наслідкам прилучення західних теренів України та Білорусії: він згадував численні потяги із заплomboваними вагонами, переповнені польськими офіцерами, яких вивозили «десь на схід», а потім вже й «визволенних» від капіталістичного ярма... вчителів, священиків і селян – українців і білорусів – у далекі табори Колими, Мурманська та інші «здравниці-курорти» [5, 16]. Також не оминув автор факту

службових відряджень партпрацівників у щойно приєднані землі, після яких вони часто поповнювали свої майнові статки.

З літа 1940 р. Федір Петрович відзначив «підготовку мас» до війни за допомогою «доповідей про міжнародний стан» [5, 24–25]. Восени стало помітним «зникнення» людей, автор пояснив це як «потаємну мобілізацію», яку проводило радянське керівництво. Мобілізували людей різноманітних професій і відправляли у західному напрямку: «В такому порядку до грудня було забрано до війська кілька сотень робітників та службовців з наших заводів та з десятку наших ближчих знайомих» [5, 25]. Із березня 1941 р. автор зауважив «зникнення» вантажних і особових автомашин, яких викликали у воєнкомат [5, 27]. Ще з 1940 р. промислові підприємства поділили на декілька категорій, в основу поділу було покладено їхню важливість для ведення війни: «Над усім становиться «оборонна» промисловість та виконання «оборонних» замовлень» [5, 28].

Федір Пігідо констатував, що на початок 1941 р. «повітря було насичене війною до краю. Буквально ставало тяжко дихати. ...Всюди панував один і той же настрій: скоріше б уже починалося, скоріше б уже якогось кінця» [5, 26].

Коло людей, з якими спілкувався автор, замикалося на тих, хто чекав війну та сподівався на крах Радянського Союзу, вони висловлювали думки, що за СРСР ніхто воювати не буде. Автор вважав такі тенденції в настроях простого пересічного населення домінуючими.

Федір Пігідо одним із перших висловив гіпотезу про підготовку Радянського Союзу до нападу на нацистську Німеччину [5, 28].

Початок війни в Києві автор змалював як суцільні хаос і паніку: хлібні черги, біженці із західноукраїнських земель (як правило, ті, хто був відкомандирований туди, а не корінне населення), серед люду ширилися часто безпідставні чутки, панувала тотальна «шпигоманія» [5, 31]. Федір Петрович відзначив масове дезертирство військових, неявку резервістів, які потрапляли за воєнних обставин під мобілізацію, небажання простих громадян боронити Радянський Союз [5, 35–37].

Костянтин Грушевий

Костянтин Степанович Грушевий народився 7 листопада 1906 р. в м. Сміла Черкаської області. В 1927 р. він став членом комуністичної партії. Після закінчення у 1934 р. Дніпродзержинського металургійного інституту Грушевий працював на Дніпровському металургійному комбінаті імені Ф. Е. Дзержинського. В 1938 р. за відмінні організаторські здібності його висунули на партійну роботу першим секретарем Дніпродзержинського міськкому КП(б)У, а в 1939 р. обрали другим секретарем Дніпровського обкому КП(б)У. На цій посаді Грушевого й застав початок війни. Костянтин Степанович керував підпільним Дніпровським обкомом, забезпечував евакуацію підприємств області та знищення цінностей, які не встигли чи з різних причин не змогли вивезти в тил, з тим потрапив на фронт, де був членом Воєнних рад. У березні 1944 р. Грушевий отримав звання генерал-майора під час звільнення Норвегії, брав участь у війні на Далекому Сході. Після 1947 р. Костянтин Степанович займався господарсько-партійною роботою: був міністром автотранспорту УРСР, першим секретарем Ізмаїльського обкому КП(б)У, членом ЦК КП(б)У. Протягом 1950–1953 рр. Грушевий навчався у Військовій академії Генерального штабу ЗС СРСР, опісля працював на політичній роботі в Радянській армії, а 1967 р. отримав військове звання генерал-полковника. Офіцера нагороджено багатьма орденами й медалями, з яких 3 ордени Леніна. Костянтин Степанович належав до кола найближчих друзів і соратників Леоніда Ілліча Брежнєва. Помер Грушевий 1982 р. в Москві, на його честь назвали одну з вулиць м. Дніпропетровська, яка існує й до сьогодні [4].

Отож, ідеться про мемуари успішного партійного радянського функціонера, написані з героїчною патетикою. Свої спомини «Тоді, в сорок першому...» Костянтин Степанович видав 1977 р., тобто в розквіт правління свого близького товариша Брежнєва, в час, коли пам'ять про героїчну перемогу у Великій Вітчизняній війні активно культивувалася в радянському суспільстві, стала наріжним каменем у формуванні радянської ідентичності. На 1939 р., у листопаді, автору мало виповнитися 33, а на початок німецько-радянської війни – 34 роки. Мемуари Костянтина Степановича побачили світ, коли йому вже йшов 71 рік.

Грушевий, як і більшість мемуаристів, прагнув розкрити, в першу чергу для молодого покоління, маловідомі та невідомі сторінки війни: «Схвильовано думаєш про те, як важливо нам, учасникам подій, розповісти про пережите, побачене, як важливо поділитися своїми роздумами, розкрити невідомі або маловідомі сторінки історії, щоб вічний вогонь бойових традицій завжди горів у юних серцях, освітлюючи молоді шлях у велике життя – шлях до подвигів у ім'я нашої великої й гаряче любимої Вітчизни, в ім'я перемоги комунізму» [3, 9]. Автор наголошував на вирішальній ролі Комуністичної партії в перемозі над гітлерівцями, на її мудрій виховній ролі для всього населення СРСР. Радянське суспільство початку війни Костянтин Степанович представляє згуртованим, яке мислило й діяло як одне ціле [3, 10].

Мемуарист писав про початок війни на Дніпропетровщині, основну увагу зосереджуючи на роботі партії, організації евакуації. Автор характеризував усіх радянських людей-учасників війни як героїв, однак першість відводив комуністам: «Як і завжди, у всьому попереду були комуністи, люди непохитної волі, безкорисні й скромні трудівники, стійкі бійці, провідники мас, організатори» [3, 10–11].

Грушевий нічого не занотував про зміни в житті країни у зв'язку з приєднанням західних областей чи про початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р., але описав передвоєнні заходи по індустріалізації, соціальні змагання на підприємствах, а також про збільшення трудового дня та робочих днів тижня [3, 14]. Костянтин Семенович зазначав, що в державі чітко відчували наближення війни: «Ми ясно відчували планомірну підготовку до неминучої сутички з фашизмом» [3, 14], «... в 1940 р. і на початку 1941 р. партія й уряд надавали дуже велике значення нарощуванню темпів розвитку оборонної промисловості. Завдяки застосованим заходам випуск її продукції на наших заводах в 1941 р. зріс тільки з січня по червень на 60 відсотків. Однак ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів констатували, що ці темпи недостатні: вони не в повній мірі відповідали потребам оборони країни. В зв'язку з цим 6 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР створили новий мобілізаційний план на другу половину 1941-го й на 1942 рік, який передбачав подальше значне збільшення випуску

боєприпасів» [3, 19]. Костянтин Степанович згадував про розробку та випуск на заводах Дніпропетровщини нової конструкції фугасної авіаційної бомби (ФАБ), яку вперше запустили у виробництво ще 1939 р. В 1940 та першій половині 1941 рр. виробництво ФАБ на заводах Дніпропетровщини суттєво зросло. Він також зазначав, що напередодні війни були розроблені чіткі мобілізаційні плани [3, 20].

Автор розповідав про такі факти з передвоєнного життя, як підготовка різноманітних воєнних спеціалістів, що активно проводилася з 1939 р., а в 1940 р. всі партійні керівники отримали військові звання [3, 24]. Партійне керівництво напередодні війни було покликане посилити ідейну роботу «з виховання народу в душі відданої любові до Радянської Батьківщини, в душі непримиримої ненависті до фашизму, в душі постійної готовності до захисту соціалістичної Вітчизни» [3, 21]. У проведенні пропаганди наголос робився на вихованні патріотизму. Грушевий розповідав про практичне втілення завдань, підготовку партійного керівництва, зростання ролі лекційної пропаганди та важливий внесок у виконання поставлених завдань партійних ЗМІ [3, 22, 25]. Усі ці заходи змальовані у позитивному ключі, радянське суспільство представлено високоідейним і гомогенним у своїх поглядах та переконаннях.

У своїх мемуарах Костянтин Степанович оминав будь-яких оцінок та взагалі не згадував про роль Сталіна в перші дні після початку Великої Вітчизняної війни, використовуючи для окреслення керівництва слова «партія», «партійне керівництво». Сталін згадувався лише в цитаті з газети «Дніпропетровська правда» про початок війни [3, 26]. Однак автор не проминув згадати Брежнєва, його віддану роботу на користь Вітчизни напередодні й в роки війни [3, 30–31]. У фотоілюстраціях до книги портрет Леоніда Ілліча вміщено на першому місці.

Власні переживання з приводу розв'язання війни німцями автор передав так: «З думкою про війну змиритися було неможливо. Хіба що-небудь змінилося від учорашнього дня? Ну, звичайно ж, ні! Речі стоять на звичних місцях, за вікнами ті самі знайомі дахи й фасади, те саме небо... Але почалася війна! Невже ось так і починаються війни?» [3, 34].

Автор ретельно описував перший день війни, створюючи враження злагоджених і організованих дій партійного керівництва. Виступ на радіо В'ячеслава Молотова охарактеризовано як такий, що «вразив силою і ясністю, він окриляв вірою в неминучий розгром ворога» [3, 41]. Населення Дніпропетровщини на повідомлення про початок війни, за визначенням Грушевого, проявило однастайність у рішенні ціною власного життя захищати радянську Батьківщину, відсутність найменшого натяку на паніку, незважаючи на раптовість нападу Німеччини, збереження бойового духу та віри в перемогу навіть в критичні моменти перших місяців війни, коли гітлерівські війська швидко просовувалися територією СРСР [3, 42–43, 52]. Автор не поминув опису явища «шпигуноманії», яка панувала в перші дні початку війни. Щоправда, коли інші мемуаристи розглядали його як масову істерію, то Грушевий характеризував як «виключну пильність». Унаслідок такої «пильності» й самого автора запідозрили в «шпигунстві» [3, 77].

Мемуари Костянтина Грушевого були покликані виконувати виховну роль, в першу чергу для молоді, подавати приклад зразкового радянського громадянина, виходячи із норм, до яких прагнуло керівництво й ідеологи в 70-х роках ХХ ст. Життя й справи свого покоління автор наводив як приклад для наслідування: «Моє покоління стало в ряди бійців на початку тридцятих років. Кожний мирний день ми сприймали як перепочинок між боями, який дозволяв зміцнити державу робітників і селян. ...Якраз у кінці двадцятих років і в тридцяті роки працею радянських людей була закладена база нашої майбутньої перемоги над німецьким фашизмом, над його злагодженою й дуже сильною військовою машиною» [3, 53].

Антоніна Хелемендик-Кокот

Ще одна авторка мемуарів – Антоніна Петрівна Хелемендик, у шлюбі Кокот, народилася в селі Копані-Лиман Запорізької області 1925 р., тобто на момент початку війни в 1939 р. їй виповнилося 14 років, а на червень 1941-го – 16.

Перед війною авторка вступила до Оріхівського медичного технікуму Запорізької області, практично в переддень радянсько-

німецької війни медтехнікум переїхав до Бердянська, куди змушена була податися й Антоніна. Там її й застала війна. Після появи німців у Бердянську, дівчина повернулася в рідне село. Вже звідти її разом із багатьма іншими односельцями вивезли на роботи до Німеччини. Антоніна вповні спізнала на своїй шкірі прилизливу й тяжку долю «остарбайтера». Після звільнення авторка споминів, зважаючи на важкі роки життя в СРСР, вирішила не повертатися на батьківщину, обрала долю чужинки-емігрантки. З часом вона опинилася в Великобританії, далі виїхала на постійне місце проживання до Канади.

Спомини Антоніни Хелемендик-Кокот вийшли друком у 1989 р., коли авторці виповнилося 64 роки. Звертаючись до мотивів, які спонукали її до творення власного життєпису, Антоніна Петрівна вела мову про своє дитинство в селянській родині, тяжке й безпросвітне, на нього припали й роки Голодомору 1932–1933 рр. Авторка наголошувала, що її доля була типовою для багатьох селян тогочасної України, це й спонукало жінку взятися за перо. Її особиста історія мала проілюструвати типовий спосіб життя й поневірянь багатьох пересічних мешканців радянської України: «Така доля випала не мені одній, і саме тому я вирішила описати її, описати все, як було, без ніякого прикрашування чи затемнювання окремих фактів чи епізодів життя» [11].

Ще одним важливим мотивом послугувало виправдання колишніх «остарбайтерів», які не повернулися до Радянського Союзу, а обрали собі долю на Заході. Авторка знала, що на батьківщині таких людей, як вона, вважали за зрадників, і це питання неабияк її турбувало: «У нас, кого вивезли на примусові роботи в Німеччину, совість чиста, ми нічого не завинили перед Батьківщиною. А те, що багато з-посеред нас опинилося після війни на Заході, не вернулися додому, це не наша вина. Причиною цього були терор, голод, смерть, в'язниці, несправедливість, яких ми самі й наші рідні зазнали з боку сталінського режиму» [11]. Авторці йшлося про те, щоб про її історію довідалося якомога ширше коло читачів [10, 303].

Про вересень 1939 р. Антоніна Хелемендик згадала, відзначаючи поширення чуток про початок неминучої війни СРСР з Німеччиною після того, як Червона армія перетнула кордон

колишньої Польщі й зайняла терени Західної України та Білорусії [10, 111]. Вже оповідаючи про будні «остарбайтерів», авторка знайомила читачів із думками галицького українця на ім'я Василь (інших даних у тексті немає) про сприйняття Червоної армії в 1939 р. Передаючи його погляди, вона говорила, що «Василькові не хочеться ... йти на передову на фронт і там воювати й згинати за Адольфа Гітлера. Ще, казав він, коли б прийшлося воювати за вільну Україну, то це інша справа, тоді він сам пішов би в армію. Він тоді, Василько, казав і про те, що не пішов би теж в Червону Армію, бо вона йому видавалася чужою, хоч в ній воювало багато українців. Упередження до Червоної Армії у Василька залишилося ще від 1939 р., коли він був свідком масових арештів на Західній Україні, а згодом і висилки цілих сімей у Сибір, без суду, без розбору – чи хто винен, чи ні, вистачало, що хтось був підозрілий у несприяттві радянській владі, того разом з родиною приходили вночі й забирали, вивозили. Це робилося у великих масштабах і про це люди говорили, що то несправедливо, що то нелюдсько» [10, 247]. Цим обмежуються рефлексії авторки з приводу «золотого вересня» 1939 р.

Антоніна Петрівна більше уваги приділяла передвоєнному «передчуттю війни», настроям у суспільстві. Люди від 1939 р. жили в очікуванні війни, хоча радянська пропаганда працювала в іншому напрямі. Антоніна Петрівна відстоювала думку, що, на відміну від людей, радянське керівництво не готувалося до війни, щиро вірячи в чинність передвоєнного договору з Німеччиною про ненапад: «Сталін Гітлерові вірив до останнього часу. Вірив, як вірить брат братові» [10, 109, 120]. Проте на наступних сторінках Антоніна Петрівна несвідомо суперечила власним твердженням. Починаючи з 1940 р. навчальні плани в Оріхівському медтехнікумі зазнали корегування: «Нас стали найбільше вчити першої медичної допомоги, залишаючи навчання біології чи інших теоретичних предметів на другому плані. Наш військовий керівник, по-російськи «военрук» ...щораз наполегливіше навчав нас військової підготовки, звертаючи увагу на потребу проходити практику щодо медичної допомоги пораненому в умовах бою. ...Практично це виглядало так, що все наше навчання перейшло в руки військового керівника, тобто вчителя

військових справ» [10, 110], «... ми вже тоді, 1940 р., почували себе медсестрами на фронті. І ми так себе уявляли. Бо все було підпорядковане підготовці служби на фронті. Психоз витворився довкола нас і всього населення. З гучномовців, які розташовані по цілому місті, так і чути «Если завтра война, если враг нападет, если черная сила нагрянет – как один человек весь советский народ за свободную родину станет». І далі: «С нами Сталин родной, Тимошенко герой, нас к победе ведет Ворошилов!» [10, 122].

Описуючи наростання передвоєнної паніки, страху перед війною, авторка мемуарів наводила думки простих громадян СРСР про те «... чи виправдане вимагання влади боронити той режим на випадок війни? Чи виправданим було бажання воювати за той режим людям, котрі зазнали стількох знущань? Чи хлопець, який ще недавно пройшов голод, котрий кормився травою, зіллям, квітами акації, корінцями, чи він мав у собі почуття обов'язку боронити ту владу, яка була винна його біді?» [10, 118]. Антоніна Петрівна відзначила поширення чуток про нищення нацистами єврейського населення, це призвело до їх втечі напередодні війни із Запоріжчини [10, 123].

Вибух війни авторка пережила в Бердянську, куди переїхав медтехнікум. Щоб змалювати перше враження Антоніни Петрівни про війну, краще звернутися безпосередньо до її слів: «Все було б гаразд, коли б ранком 22 червня 1942 р. не загудів божевільним ревом гудок. Ми не знали, що діється. Це сталося, коли ми були у школі. Викладач вийшов з класу й незабаром вернувся, наказавши нам іти до гуртожитку, бо Німеччина напала на Радянський Союз. Ми ще тоді не знали, що німецька авіація вже бомбардувала Київ й інші міста, що вже прорвала кордон і суне на схід. Хоч раніше й говорили про війну, саме про евентуальний напад Німеччини, однак звістка про факт неначе заскочила нас, неначе сталося щось, чого не повинно було статися» [10, 129].

Початок війни 1941 р. Антоніна Хелемендик-Кокот змалювала як територію страху й хаосу, який панував у перші воєнні дні [10, 132].

Володимир Барагура

Автор народився 8 листопада 1910 р. (на вересень 1939 р. мав неповних 29 років) у місті Немирові на Львівщині, в сім'ї судового урядовця. Початкову освіту отримав у рідному містечку, а далі продовжив навчання в українській гімназії міста Яворова, в університеті у Львові. Випробував себе в професійній діяльності як педагог, журналіст-публіцист, редактор та письменник. Журналістську роботу автор мемуарів продовжував і під час Другої світової війни. Зокрема, писав для однієї з провідних газет «Краківські вісті», що виходила під час нацистської окупації в Генеральній губернії, а згодом – у дистрикті «Галичина» та для львівської газети «Українські вісті». Після війни Володимир опинився на еміграції в США. Там він продовжив свою журналістську та літературну діяльність [7].

Свої мемуари автор написав, коли від початку війни минуло півстоліття (видані в 1991 р.). У вступній частині він, як і більшість мемуаристів, намагався обґрунтувати мету написання спогадів. Володимир Барагура вважав, що спомини будуть вагомим джерельним внеском у справу вивчення історії Другої світової війни, особливо в її «українську версію», зважаючи на брак документальних джерел [1, 9]. Автор мемуарів «Воєнні переживання сірої людини» орієнтувався в напрямках історичної науки, зокрема, добре знав про так звану «oral histori» – «усну історію» [1, 10] та розумівся на репрезентативності/нерепрезентативності, суб'єктивності такого джерела, як мемуари очевидців: «Мої спогади не претендують ні на непомильність, ні на точність і вичерпність. ... Подібні переживання мали десятки тисяч наших людей і вони можуть skonфронтувати їх з моїми спостереженнями та міркуваннями з цього трагічного, буремного часу, який попри тваринну хижість, жорстокість і безсердечність, мав теж і шляхетні, людяні прояви, приємні, щасливі, а то й веселі, комічні ситуації. В тому притаманність людської вдачі, що з перспективи часу приглушуються і злагіднюються негативні, гнітючі моменти, а зберігаються живо позитивні, будуючі, приємні» [1, 11].

Враховуючи проміжок часу, який минув після закінчення війни, та можливість доступу до всього спектру оцінок та праць, що стосувалися періоду Другої світової війни, автор спробував

змалювати міжнародну ситуацію напередодні вибуху війни на декількох сторінках своєї книги. Він критикував Версальську (в автора «Версайську») систему – не в останню чергу через те, що в ній не було передбачено місця для незалежної України, виділяв найважливіші, на його думку, проблеми кожного з великих гравців міжнародної арени. Читач непомилково вгадає симпатії і вболівання Барагури за українську справу, так само, як і відчує негативне ставлення до тих держав, в які напередодні війни входили українські землі [1, 12].

Переходячи до опису особистого життя напередодні війни, Володимир Барагура згадав про настрої, які панували в Стрийській польській гімназії: безперервні дискусії про війну, панувала «бравда» щодо готовності Польщі до майбутньої війни, віра в допомогу Червоної армії в боротьбі проти Гітлера [1, 20–22].

Вибух війни Володимир Барагура побачив уже в українській гімназії в Яворові, випускником якої був і до якої почував особливу любов і прихильність: «Хоч я був уродженцем близького Немирова, то почував себе яворівцем, бо в Яворові прожив ранню весну свого життя. Тут дістав я підстави знання й підготову до майбутнього життя, тут моїми вчителями були такі незабутні педагоги, як проф. Іван Чмола, пластовий виховник і діяч та зразок громадського працівника проф. Євген Яворівський, старшина УГА, учитель-педагог, письменник і журналіст» [1, 25].

На момент, коли розпочалася активна мобілізація (за свідченням автора – кінець серпня), Барагура перебував на канікулах, але спеціально для з'ясування ситуації подався до Яворова: «Містечко виглядало як велетенський військовий табір. Місцеві казарми уланів і всі більші публічні будинки та міські площі були заповнені молодими людьми – рекрутами. Але польське командування не було приготоване на раптовий наплив такої маси людей. Не було евіденції, не було де їх примістити, прокормити, обмундирувати, озброїти. Панував повний нелад і хаос. ... Одночасно до міста стали напливати масово поляки-втікачі з західних територій держави. Перелякані, змучені, голодні, розказували про жахиття наступаючих німецьких з'єднань, шукали розпучливо пристановища, прохарчування. Деякі залишилися в Яворові, інші їхали далі на схід аж на Волинь, думаючи знайти захист і опіку советів» [1, 29].

У перші дні війни Володимир мав змогу слухати радіоприймач, до того ж не тільки польську сторону, але й німецьку та інформацію від «Української Парляментарної Репрезентації». Поляки повідомляли про перемоги польського війська, німці ж, навпаки, свідчили, що йому лишилося існувати лічені дні, а українська сторона, боячись репресій, постійно засвідчувала лояльність українського населення до Польщі [1, 30].

Перше враження від зустрічі з німцями автор отримав, вже перебуваючи в селі Волчищовичі. Там він вперше побачив німецького літака, який пролетів над гаєм і скинув бомбу [1, 29]. Барагура свідчив про страх українських селян перед поляками та їх радісне привітання німецьких вояків, яких вони розцінювали як визволителів від польської влади [1, 31]. На самого автора німці справили враження як модерна, гарно озброєна армія в порівнянні з її польським аналогом [1, 31]. У 1939 р. німці, які зайняли територію Західної України на декілька тижнів, поводити себе пристойно й не втручалися в життя місцевого населення, не чинили грабунків та «позитивно ставилися до українців» [1, 32–34].

Новину про вступ Червоної армії на східні кордони колишньої Польщі автор сприйняв як «страшну». Ця подія, ставлення до якої формувалося й під впливом чуток про злочини більшовиків у Львові, вплинула на рішення Володимира Барагури податися слідом за німецькими військами на західні терени Польщі. Селяни Волчищович вирішили вітати нову владу з надією, що знову йдуть «наші люди» [1, 35].

Передчуття наближення війни Німеччини з СРСР автор відзначив навесні 1941 р.: «На провесні 1941 р., як тільки почали танути сніги й рушили криги, шляхом на Тарнів–Перемишль почали маршрувати безконечні колони німецьких збройних сил – Вермахт-у, СС-ів та допоміжних військових з'єднань. ...Це був німецький «Авфмарш» ... на східний фронт, передвісник війни з СРСР. Похід тривав кілька діб. Газети й радіо про нього мовчали. На інтервенцію советів німці пояснювали, що це «маневри» й переміщення війська» [1, 52].

Дату радянсько-німецького конфлікту чомусь подано 30 червня 1941 р. [1, 52]. Подальша розповідь переносить читача

до окупованого німцями Львова, куди подався Володимир Барагура слідом за німцями.

Михайло Подуст

Михайло Олександрович Подуст народився 18 листопада 1921 р. в м. Дунаївцях Хмельницької області, згодом сім'я переїхала до Кам'янця-Подільського. Батько автора, за його ж свідченням, помер від важкого паралічу в 1932 р. Про важкі часи голодних 1930-х років, розкуркулення автор у своїх мемуарах не згадував жодним словом. Після смерті батька Михайло Олександрович змушений був багато працювати. Попри це він згадував роки праці й навчання як час становлення та звершень [6, 7–8].

В 1939 р. автор вступив доу Сумського артилерійського училища, яке закінчив напередодні війни, та обрав місцем служби Полтаву (полк знаходився в Яреських таборах). Там Подуст і почув про початок війни між Німеччиною та СРСР [6, 16].

На момент початку війни автор мав повних 19 років, перебував на посаді начальника розвідки артилерійського дивізіону. Він пройшов шлях від перших днів війни й до її завершення в Берліні, присвятив службі в армії 37 років (про що писав не без задоволення й гордості). Свої мемуари Михайло Олександрович написав у 79 років.

Подуст наголошував на тому, що прагнув розповісти про своє фронтове життя, товаришів, спираючись виключно на власну пам'ять та пережитий досвід [6, 5]. Він не приховував, що пишається своїм народженням і можливістю жити в «країні Рад», тяжко переживав розпад Радянського Союзу [6, 5]. Автор відверто розповів своїм читачам про особисте позитивне ставлення до Сталіна та висловив впевненість, що з плином часу ставлення до «вождя народів» повернеться до того, яким воно було в роки його правління [6, 12].

Стосовно 1 чи 17 вересня 1939 р. автор не залишив ніяких рефлексій. Під 1 вересня 1939 р. він згадав лише факт початку свого навчання в Сумському артилерійському училищі [6, 10].

Автор стверджував, що вся країна готувалася до війни, всі знали про її наближення [6, 20, 21]. В училищі, де навчався юний Михайло, в 1940 р. збільшили набір курсантів [6, 14]. Подуст не

погоджувався з твердженнями, що 22 червня був вихідним і всі відпочивали: військові перебували на вченнях. Михайло Олександрович постійно наголошував на високій дисципліні в армії на передодні війни, дотриманні чіткого регламенту.

Особливо не заглиблюючись у причини невдач 1941 р., Михайло Олександрович пояснював їх перевагою сил німецьких військ, а також тим, що «Генеральний штаб, яким керував Жуков, не все зробив для захисту наших кордонів, старий кордон не зайняли війська, а новий не був готовий» [6, 20]. Серед перешкод і прорахунків перших днів війни автор назвав проблеми із налагодженням зв'язку для передачі інформації, відсталу підготовку частини полководців, які діяли методами, ще випробуваними за громадянської війни, на противагу яким німецькі війська мали добрий воєнний досвід після завоювання Європи.

22 червня 1941 р. полк, у якому служив Михайло Олександрович, відправили з Яреських таборів до Полтави, далі – на західний кордон (район Білорусі). Автор пережив зустріч із солдатами, які вже відступали від кордону, пізнавши всі жахіття першого дня війни. Новоприбулі дивилися на них зверхньо, з осудом – як на дезертирів [6, 21]. Перше враження від побачення з війною віч-на-віч вразило молодого військового: «Ми дивилися, як нас розстрілюють, було таке враження, ніби ми втратили розум. Нас чіпляє шасі, а ми з відкритими ротами дивимося на це чудовисько» [6, 22].

Всі події, явища, які пережив у молоді роки, Михайло Олександрович Подуст оцінював тільки позитивно, як роки особистого гартування й змушнення.

* * *

До розгляду в даному дослідженні взято мемуари людей, які пережили та відчули всі труднощі воєнних буднів. Початок війни автори побачили в різних куточках українських земель: на Київщині, поблизу Запоріжжя, в Дніпропетровську, Полтаві та в селі на Львівщині. Троє з них у результаті війни опинилися на еміграції, двоє належали до радянського покоління «переможців».

Мемуари Федора Пігідо, Антоніни Хелемендик-Кокот та Володимира Барагури умовно можна віднести до варіанту колективної пам'яті українців-емігрантів. Згадані мемуаристи опинилися в

різних куточках планети: в Німеччині, Канаді та США. Окрім того, свої спомини автори писали у різний час, до того ж, Володимир Барагура ніколи не жив у Радянському Союзі, свідомо відмовляючись від такої можливості. Попри всі відмінності для їхніх моделей пам'яті, відображених у мемуарах, притаманні спільні риси. Вони описували важкі умови існування українців без власної держави, засуджували керманичів, які володіли українськими землями. Антоніна Хелемендик і Федір Пігідо концентрували основну увагу на злочинах Радянського Союзу, взагалі не беручи до уваги утисків українців з боку Польщі, Володимир Барагура ж засуджував «окупаційні режими» на всіх етнічних українських землях. Більшу увагу автори-емігранти, які походили з території радянської України, зі зрозумілих причин, приділили 22 червня 1941 р., тоді як Володимир Барагура, виходець із західноукраїнських земель був очевидцем німецько-польської війни. Однак перші дні воєнних дій німців чи то проти поляків, чи проти СРСР ці три автори пам'ятали як сповнені страху, хаосу й паніки.

Два інші мемуаристи, Костянтин Грушевий та Михайло Подуст, незважаючи на різний час написання й друку споминів, представляють офіційну радянську версію Великої Вітчизняної війни. Їхнє життя, становлення, кар'єра склалися досить успішно в Радянському Союзі, можна навіть припустити, що саме німецько-радянська війна стала певним позитивним каталізатором для подальшої долі авторів. Обидва твори представляють для читача героїчну війну СРСР проти нацистської Німеччини. Костянтин Грушевий і Михайло Подуст описували організованість і витримку радянських людей (в Подуста акцентовано увагу на Червоній армії, тоді як у Грушевого на радянському суспільстві в цілому). Незважаючи на певні відмінності в їхніх творах (Грушевий не виокремлював ролі Сталіна у війні, а Подуст дозволяв собі критичні зауваження щодо дій Жукова в перші воєнні дні), можна відмітити, що обидва автори писали свої мемуари, дотримуючись, свідомо чи підсвідомо, офіційного радянського мейнстріму.

Наприкінці хотілося б зауважити, що дана стаття є лише першим кроком у постановці питання взаємодії колективної та індивідуальної пам'яті певних соціальних груп. Надалі було б важливо залучити якомога більше коло мемуарів, що представляють різні

погляди очевидців на історію Другої світової війни. Ретельне вивчення біографії авторів, текстів (не лише того, що написано, але й того, що замовчано чи емоційно марковано тощо), співставлення часу й умов написання споминів із тенденціями, які могли вплинути та переважали в формуванні варіанту пам'яті про Другу світову війну, а також аналіз сучасних тенденцій у політиці пам'яті, їх перегук із індивідуальними моделями пам'яті про війну дозволять зробити чіткіші висновки про механізми взаємовпливів обох видів пам'яті. Вони можуть стати в нагоді для вироблення прийнятної моделі офіційної політики пам'яті про Другу світову війну для всього українського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Барагура В.* Воєнні переживання сірої людини. (Спогади з Другої світової війни). – Нью-Йорк – Джерзі Сіті: Видавництво «Свобода», 1991. – 146 с.
2. *Гриневич В.* Міт війни та війна мітів // Критика. – 2005. – Травень. – С. 2–8.
3. *Грушевой К.* Тогда, в сорок первом... – М: «Известия», 1977. – 333 с.
4. *Грушевой Константин Степанович* // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898 – 1991 / Електронні дані: <http://www.knowbysight.info/GGG/02255.asp>
5. *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». (Спогади та роздуми очевидця). – К.: «Смолоскип», 2002. – 288 с.
6. *Подуст М.* Своїми очима. – К.: Задруга, 2003. – 360 с.
7. Про автора // *Барагура В.* Воєнні переживання сірої людини. (Спогади з Другої світової війни). – Нью-Йорк–Джерзі Сіті: Видавництво «Свобода», 1991. – С. 7–8.
8. *Сербин Р., Шаповал Ю.* Федір Пігідо та його спогади // *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». – К.: «Смолоскип», 2002. – С. 6–11.
9. *Тартаковский А.Г.* 1812 год и русская мемуаристика. Опыт историко-ведческого изучения. – Москва: Издательство «Наука», 1980. – 312 с.
10. *Хелемендик-Кокот А.* Колгоспне дитинство й німецька неволя: Спогади. – Торонто, 1989. – 359 с.
11. *Хелемендик-Кокот А.* Передмова // *Хелемендик-Кокот А.* Колгоспне дитинство й німецька неволя: Спогади. – Торонто, 1989. – (сторінки н/н).

12. *Шайде К.* Коллективные и индивидуальные модели памяти о «Великой Отечественной войне» (1941–1945 гг.) // *Ab Imperio*. – 2004. – № 3. – С. 211–236.

13. *Oldenburg M.* Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942. – Köln: Böhlau, 2004. – 365 s.

Яременко В.Н. 1 сентября 1939 и 22 июня 1941 года в воспоминаниях очевидцев

На основании мемуарной литературы делается попытка проследить индивидуальную память людей об одних и тех же событиях Второй мировой войны, её контroversийность, зависимость от внешних влияний, коллективной памяти определённой группы.

Ключевые слова: 1 сентября 1939 года, 22 июня 1941 года, мемуары, индивидуальная память, коллективная память.

Yaremenko, V.M. 1-st September and 22-d June in the Memoirs of the Eye-witnesses

This text is devoted to investigation of individual memory about the same II World War's events, the controversial of the memory, and its depending from outside influence and collective memory. The conclusion is based on the memoirs.

Key words: 1939, the 1-st of September; 1941, the 22-d of June; memoirs, individual memory, collective memory.

УДК 94 (477,438)

Ільюшин І.І.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН XX СТ. В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ І КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ОБОХ НАРОДІВ

Автор наголошує на тому, що проблема подолання поширених у суспільній свідомості і укорінених у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються важкої українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас в українських і польських науковців існуватиме надія побудувати таку історичну концепцію цих взаємовідносин, яка жоден із народів не ображатиме та сприйматиметься, якщо і не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а мають йти у напрямку встановлення і пояснення їхніх справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), українсько-польський міжнаціональний конфлікт, суспільна свідомість, колективна пам'ять.

Від Першої світової війни і протягом майже цілого XX ст. шляхи боротьби європейських народів за омріяну незалежність перетиналися в різних місцях і нерідко заперечували один одного. Українці і поляки спрямовували одні проти одних зброю у «польському» Львові в 1918 р. і в «радянському» Києві у 1920 р., завдавали одні одним страждань на волинсько-галицьких землях за часів Другої Речі Посполитої і на теренах Радянської України в період сталінських масових репресій 1920–1930-х рр. Неймовірно великий тягар пролитої крові ліг на плечі покоління українців і поляків у роки Другої світової війни, коли міжнаціональний конфлікт охопив майже всі землі їхнього спільного проживання, окуповані на той час нацистською Німеччиною.

Після війни, внаслідок примусового переміщення всіх українців у 1947 р. з південно-східних земель Польщі на північні і пів-

нічно-західні (в ході сумнозвісної акції «Вісла»), політико-правове становище українського населення в усій країні було вкрай поганим. І хоча серед польських антикомуністичних діячів було чимало далекоглядних політиків, які шукали нові форми та концепції взаємин з українцями на основі визнання того, що з 1939 р. відбулися важливі зміни і повернення передвоєнного стану на східних землях як неможливо, так і непотрібно (особливо велика заслуга в цьому Єжи Гедройця і його колег по Літературному інституту в Парижі та часопису «Культура») [1], українці в Польщі до кінця 1980-х рр. вважалися людьми нижчого ґатунку. Їхнє становище почало поступово виправлятися лише зі зміною політичної системи в країні.

У травні 1997 р., у Києві, президенти обох країн Леонід Кучма і Олександр Кваснєвський підписали декларацію про порозуміння і поєднання. Пам'ять про важку історію була пересторогою, але вже не перешкоджала в спільній побудові майбутнього. Попри різні погляди на історію та оцінки тодішніх подій, українське та польське суспільства дійшли компромісу під час проведення урочистостей на Волині влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті про загиблих у тій трагедії 60 років тому.

Про те, наскільки це було важко зробити, свідчить той факт, з якими позиційними боями проходило обговорення згаданої парламентської декларації в Києві і Варшаві. Українські депутати зауважували, що в тексті заяви не адекватно до польських враховано випадки вбивств серед українського населення, намагалися порівнювати міру відповідальності представників обох народів за Волинську трагедію, а деякі стверджували, що роль Української повстанської армії в тих подіях «слід визнати правомірною» і що остання вела «справедливу народно-визвольну боротьбу проти всіх окупантів, до яких належали і поляки» [2, 1–2].

Важко проходило також обговорення спільної парламентської декларації напередодні та під час роботи польського Сейму. На засіданні комісії Сейму з міжнародних справ депутати партій «Право і справедливість» (ПіС), «Ліга польських родин» (ЛПР), «Польська селянська партія» (ПСП) наполягали на визначенні во-

линських подій як акту геноциду проти польського населення Волині. Більше того, лідери партій ПiС М. Юрек і ЛПР Р. Гертих «вважали за необхідне відкрито заявити про ці події як про факт геноциду проти людства» [3].

Нагадаємо також про те, що спільна заява Верховної Ради України і Сейму Польської Республіки була прийнята в українському парламенті більшістю, але з перевагою лише в один голос. Події навколо вшанування пам'яті загиблих стали предметом численних гострих дискусій і поза стінами Верховної Ради та Сейму. Досить сказати, що в українських друкованих засобах масової інформації на цю тему було опубліковано понад 100 матеріалів, задіяно до 30 періодичних видань загальним накладом близько 9 млн примірників. В обговоренні проблем важкої українсько-польської історичної спадщини взяли участь радіо, телебачення, понад 10 інтернет-видань.

Яка кількість матеріалів на тему «українсько-польського між-національного конфлікту часів війни» з'явилася в польських медіях, навіть приблизно сказати важко. Безперечно одне. З огляду на те, що саме польська сторона вважала себе значно більшою мірою постраждалою під час цього конфлікту в Західній Україні і жадала від Києва певної «моральної сатисфакції» за це, в польських засобах масової інформації цих матеріалів було набагато більше. Втім, чимало з них скорше збуджували емоції, ніж спонукали до мислення.

Так, співавторка збірника спогадів постраждалих на Волині поляків [4], обговорення якого набуло широкого розголосу не лише в Польщі, а й в Україні, Єва Семашко на шпальтах газети «Річпосполита» висловилася таким чином: «Однозначно неприйнятною є заява, підготовлена парламентами Польщі і України. З моральної точки зору її не можна сприйняти – на одній площині поставлено злочин геноциду з оборонними чи нечисленними відплатними акціями. Це відбулося під тиском українських націоналістичних середовищ і свідчить про те, наскільки вони є впливовими в Україні» [5].

У ході проведення цих заходів в Україні з'явився відкритий лист українських інтелектуалів, які просили «вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю» [6, 1]. Втім,

текст цього листа також не задовільнив тих, кому він був адресований у Польщі. У польських медіях і широкому сегменті польського суспільства утвердився погляд, що «Україна так і не зважилася на те, аби дати цілком адекватну моральну оцінку діям українських націоналістичних збройних формувань у минулому, а отже, поляки ще чекатимуть на вибачення від української влади» [7, 354].

Нова хвиля взаємних звинувачень піднялася 2008 р. у зв'язку з відзначенням вже 65-ї річниці волинських подій, яка, втім, не викликала такої бурхливої дискусії в українському суспільстві, котрою супроводжувалися заходи з вшанування пам'яті про загиблих в тій трагедії у Польщі. Дійшло до того, що члени загальнопольського Комітету з організації заходів із нагоди 65-ї річниці тих подій на чолі з його керівником віце-маршалком Сейму ПР Ярославом Каліновським почали домагатися через польських євродепутатів внесення в порядок денний засідання Європарламенту питання про визнання «злочинів ОУН і УПА» та юридичної кваліфікації їхніх дій стосовно польської людності, що проживала в роки війни на Волині та в Східній Галичині, як таких, «що носили ознаки народовбивства» [8].

15 липня 2009 р. у зв'язку з 66-ю річницею трагічних подій на Волині 1943 р. польський Сейм, зрештою, ухвалив постанову, в якій стверджувалося, що «ОУН і УПА здійснили так звану антипольську акцію – масові мордування, які мали характер етнічної чистки та риси народовбивства» [9]. Текст узгодили всі фракції, всі політичні партії. Коли маршалок Сейму Броніслав Коморовський прочитав текст ухвали, парламент вітав її стоячи, тривалими оплесками, що засвідчило одностайне схвалення.

Цю постанову слід сприймати як таку, що вносить розбіжності у вже прийняті 2003 р. польським Сеймом і Верховною Радою України примирливі документи [10]. Крім того, можна чекати подальшого її афішування однією чи іншою стороною з метою свідомого загострення українсько-польських взаємин. У будь-якому разі, незалежно від появи цієї постанови, в суспільно-політичних і громадських колах право-радикального і національно-патріотичного забарвлення в Україні надалі побутуватиме думка, що якщо поляки вважають, що услід за їх підтримкою

«помаранчевої революції», а також українських євроінтеграційних прагнень автоматично будуть позабуті минулі образи і кривди, завдані українцям, то вони сильно помиляються [11].

Зупинимося на деяких досі поширених у суспільній свідомості і колективній пам'яті українців і поляків стереотипах, що мають відношення до тих подій.

1. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за землі Волині, Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини, що відбулася в 1939–1945 (1947) рр., мав законне право на вказані території, тобто лише українці або лише поляки.

Втім, добре відомо, що як українці, так і поляки вважали ці землі своїми родинними, придбаними завдяки важкій праці багатьох поколінь. До того ж історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися територій, які вони з тієї чи іншої причини вважали власними. Саме в цьому, до речі, був весь драматизм українсько-польського територіального конфлікту.

Які ж підстави мали і продовжують мати на увазі, з одного боку, українська суспільна думка, з іншого – польська, котрі б давали їм право на обопільні претензії на вказані території, що мало місце в роки війни? Для української сторони такою підставою серед багатьох були статистичні дані загальнопольського перепису 1931 р., згідно з якими всі ці землі були населені переважно українцями. За цим переписом, наприклад, на Волині було 70,4% українців і лише 15,2% поляків та україномовних римо-католиків [12, 22]. І навіть міжвоєнна військова і цивільна колонізація Волині і Східної Галичини суттєво не змінила цього становища.

Для польської суспільної думки такою підставою поміж інших був значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цих земель упродовж їх багатостолітнього перебування в складі Польщі, що породжувало у польської сторони уявлення, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн. Тому від моменту їхньої втрати у вересні 1939 р. ніхто на польських землях не хотів сумніватися в тому, що після переможної війни «західних союзників» ці території з якихось причин могли бути не повер-

нуті Польщі. Боротьба за «східні креси» вже в ході війни дала польській стороні новий аргумент, який коротко можна було б сформулювати таким чином: «На теренах, які поляки завоювали власною кров'ю, вони не були окупантами» [13].

2. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за вказані землі винен в тому, що в ході війни за умов німецької окупації ця суперечка набрала форм кривавої різанини, етнічних чисток, народовбивства тощо, тобто лише українці або лише поляки. Такий погляд, поширений в Польщі, спирається сьогодні, окрім іншого, ще й на результати слідства у справі «переслідування людности польської національності на Волині в 1939–1945 рр.», яке проводив люблінський відділ Комісії для покарання злочинів проти польського народу (надалі – Комісія) Інституту національної пам'яті. Саме ці матеріяли «послужили істотним чинником для доведення слідством, що на Волині було скоєно злочин народовбивства» [14, 35, 48], а також напевно дали підстави Сейму РР ухвалити згадану постанову.

Найвагомішою підставою розпочати карну справу з цього питання стала публікація «Злочини українських націоналістів, здійснені щодо польського населення Волині у 1939–1945 рр.» (Варшава, 1990), яку підготували Юзеф Туровський і Владислав Семашко – ветерани партизанської формації Об'єднання солдатів 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, а також лист Об'єднання родин жертв українських націоналістів у Вроцлаві від 22 січня 1991 р., в якому йшлося «про злочини українських націоналістів, скоєні стосовно польської кресової людности». Тобто Комісія, розпочинаючи слідство в цій справі, вже керувалася переконанням, що українські націоналісти в роки війни скоїли на території колишнього Волинського воєводства злочини проти поляків [15, 19].

На підставі зібраних упродовж 1990-х рр. слідчих матеріалів члени Комісії зробили попередній висновок про те, що ці злочини підпадають під окреслення їх Конвенцією ООН 1948 р. як «злочин народовбивства» і відповідають статті 118 §1 і §2 чинного в Польщі кримінального кодексу. 2000 р. слідство поновили і висунули три слідчі версії перебігу так званої антипольської акції на Волині, які належало перевірити подальшими дослідженнями.

Згідно з першою версією, антипольську акцію, метою якої було фізичне знищення (екстермінація) польської людности на Волині, запланувало й підготувало військово-політичне керівництво ОУН і УПА, а здійснили підпорядковані їм збройні загони, так звані групи української самооборони, а також зорганізовані для цієї мети селяни. Вбивства поляків на Волині мали на меті знищити всю місцеву польську національну групу. Організація вбивств, їх перебіг, розмах, територіяльні межі, а також цілі і мотиви їх здійснення давали підстави твердити, що на території Волині в 1939–1945 рр. було скоєно злочин народовбивства.

Друга слідча версія припускала, що керівники ОУН і УПА, хоч і бажали очистити визнану за етнічні українські землі територію Волині від поляків, не ставили за мету його фізичної екстермінації, а прагнули змусити польське населення залишити ці терени. Вони вбачали в ньому перешкоду для створення незалежної України: передбачалося, що по завершенні війни міг відбутися плебісцит для вирішення питання державної належності Волині, і відсутність поляків робила його результат передбачуваним. «Різанина», до якої дійшло, не була запланована, керована та схвалена провідниками ОУН і УПА, перебіг акції вийшов з-під їхнього контролю.

Третю слідчу версію побудовано на припущенні, що вбивства польської людности на Волині були місцевою ініціативою ватажків окремих загонів і не були узгоджені попередньо з керівництвом ОУН і УПА. Їх скоєно в польських селах і колоніях, де зосереджувалися групи польської самооборони, визнані «загрозою українським націоналістам (українському населенню)». Антипольські акції дали українським селянам зручну нагоду помститися за справжні чи уявні кривди, що їх вони зазнали від поляків чи польської держави, зокрема в міжвоєнний період. А також, скориставшись безпорадністю польської людности, позбавленої захисту власної держави, привласнити землі та майно вбитих і вимушених до втечі поляків.

Дві перші версії ґрунтовано на припущенні, що провідники ОУН і УПА керувалися ідеєю створення незалежної держави, яка мала бути побудована за принципом «етнічної гомогенности», тобто з однорідною національною структурою суспіль-

ства. Третя припускала трактування антипольської акції як знаної з історичного минулого «жакерії» – бунту українських селянських мас проти «польських панів» і помсти за давніші кривди на національному та соціальному ґрунті. Всі три слідчі версії базовано також на твердженні, що на Волині дійшло до «чисток» у середовищі чітко окресленої національної групи. Отже, під питанням залишався не самий факт наявності складу злочину, а проблема його генези, перебігу, а також карної відповідальності виконавців.

Слідство унаочнило те, що специфіка «волинських подій» надто складна, щоб однозначно визнати котрусь із початково прийнятих версій за остаточну або, навпаки, цілком її відхилити. Процес верифікації зібраного матеріялу та його інтерпретації має динамічний характер. Він триває і, можливо, триватиме багато років мірою надходження нових даних. На думку слідчих, на сьогодні не можна виключити, що антипольська акція поєднувала в собі всі три окреслені варіанти пояснення перебігу «волинських подій» (не сумніваються вони лише в тому, що в кожному разі «було скоєно злочин народовбивства»).

Якщо не до кінця з'ясованою залишається картина генези та перебігу «волинських злочинів», то під іще більшим питанням є справа карної відповідальності за їх виконання. Оскільки до цього часу не виявлено документа, який містив би наказ на фізичне знищення поляків (про існування такого наказу відомо лише зі свідчень заарештованих НКВС членів ОУН і УПА), виокремити коло відповідальних за таке рішення осіб, а також усіх виконавців антипольської акції, є проблематичним. Скажімо, як вирахувати міру відповідальності за вбивства поляків Миколи Лебеда, який де-юре до 13 травня 1943 р. очолював Центральний провід ОУН, і хоча масові вбивства польської людности вже почалися, але він був противником їх скоєння, як, між іншим, і рішення про створення УПА, яке вважав завчасним. З іншого боку, яка частка відповідальності лежить на Дмитрі Клячківському, якому влада належала де-факто і який, як крайовий провідник ОУН-Бандери на Волині і Поліссі, всупереч настановам Лебеда на власний розсуд ініціював «антипольську акцію» і лише пізніше (в серпні 1943 р. на III надзвичайному великому зборі ОУН) отри-

мав санкцію на такі дії від Центрального проводу ОУН та його нового керівника Романа Шухевича [16].

На думку слідчих, частина керівників ОУН і УПА, в тому числі члени Центрального проводу, справді спочатку були проти такого розв'язання проблеми польської національної меншини, хоча також уважали поляків перешкодою для вільного розвитку української нації на цих теренах. Але наслідки проведення антипольської акції на Волині переконали тих, хто висловлював скептицизм щодо можливості здійснення «чистки», у реалістичності такої політики, і тому Центральний провід ОУН зважився на її проведення також на території Східної Галичини (на думку польського історика і працівника Інституту національної пам'яті Гжегожа Мотики, частиною цієї акції були також дії УПА з цілковитої деполонізації регіону Бескид на території Ряшівщини (Жешувщини), що від 1945 р. належала Польщі) [17, 92].

Тут, можливо, доречно вказати на те, що від вересня 2009 р. вроцлавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу своєю чергою поновив слідство в справах «злочинів, скоєних українськими націоналістами в 1939–1946 рр. на території колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств».

Є очевидним, що знищення польської людности не було для керівництва ОУН і командування УПА самоціллю (хоча деякі польські дослідники це і стверджують), а лише засобом отримати етнічно однорідну територію, умовою *sine qua non* створення незалежної України. Не можна не підкреслити й ту обставину, що в середовищі польських дослідників цієї проблеми (зокрема тих, хто провадив слідство) існують суттєві розбіжності в оцінці багатьох її аспектів. Поза сумнівом, частина з них зазнала впливу чи навіть тиску кресово-комбатанських і польських еміграційних організацій, чия позиція полягає в тому, що антипольська акція ОУН і УПА є виявом скоєного в роки війни стосовно поляків «третього народовбивства після німецького і радянського», а в силу того, що це народовбивство було не тільки тотальним (на зразок нацистського Голокосту євреїв), «але супроводжувалося також застосуванням найжорстокіших, садистських тортур, то в певних

аспектах воно було навіть вищим за порівнювані з ним інші геноциди» [18, 23].

Директор Польського інституту в Лондоні, професор міжнародного права та політичних наук Ришард Шавловський запропонував для його юридичної кваліфікації навіть новий термін «genocidium atrox», який набуває усе більшого поширення в польській літературі [19]. Ба більше, Шавловський вважає, що ця «дефініція на означення українських злочинів стосовно поляків має бути терміново введена до міжнародного політичного і наукового обігу, оскільки досі західні політики, журналісти, студенти тощо приречені на брехливу інформацію на тему українсько-польських відносин, яку вони отримують із українських енциклопедій» [20, 419].

І хоч би як сьогодні наші польські колеги заперечували такий «радикальний погляд», і хоч би скільки пояснювали принципову відмінність «українсько-польського конфлікту» від «антипольських дій» нацистів та НКВС в роки Другої світової війни, новий концепт може поширитися так само швидко, як термін Рафаеля Лемкіна «геноцид». Скільки в тому буде науки, а скільки – політики, виміряти важко.

Незавершеність слідства не завадила Сеймові ухвалити згадану постанову і дати, хоч і за наявності численних детально задокументованих воєнних злочинів, радше все-таки політичну оцінку діям ОУН і УПА, яка містить обидві дефініції: «етнічна чистка» і «народовбивство». Добре відомо теж, як тиснуло на польських державних посадовців національно-кресове середовище, звідки чути було закиди навіть деяким працівникам Інституту національної пам'яті у діях на шкоду «польським державним інтересам» [21].

Цей тиск дужчав мірою утвердження в українському суспільстві думки про необхідність якось вписати історію ОУН і УПА «в історичну традицію національно-визвольної боротьби українського народу» й ухвалити закон «про визнання ОУН-УПА воюючою стороною у Другій світовій війні».

Нагадаємо, що останні укази на посаді Президента України Віктора Ющенка «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України» і «Про вшанування учасників боротьби за незалежність

України у XX столітті» [22] викликали зворотну реакцію навіть Європарламенту. На звернення від 25 лютого 2010 р. країн-членів Європейського Союзу до нового Президента України Віктора Януковича скасувати перший з указів Вищій адміністративний суд України відповів рішенням від 2-го серпня 2011 р. про такі незаконність документів про присвоєння звання Героя України Роману Шухевичу і Степану Бандері. ВАСУ наголосив, що цей вердикт може бути переглянутий Верховним судом України в порядку, встановленому законодавством [23].

Втім, українську сторону в справі «злочинів ОУН і УПА» цікавить і інше. Адже «деякі акції польських збройних формувань», спрямовані проти української цивільної людности, також могли мати характер етнічної чистки та риси народовбивства [17, 14]. Назвімо хоча б українські поселення Сагринь на Грубешівщині, Верховини на Холмщині, Павлокома на Перемищині, Завадка Моховська на Сяноччині тощо, де загони Армії Крайової, Народових Сил Збройних чи підрозділів Війська Польського здійснили не менш масові вбивства цивільних осіб, ніж загони УПА в Павлівці на Володимирщині і дивізійники «СС Галичина» в Гуті Пеняцькій на Бродівщині. Якими будуть висновки варшавського відділу Комісії з покарання злочинів проти польського народу, що від червня 2001 р. провадить слідство в цій справі? [15, 17].

Ще пильнішу увагу привертає оцінка дій польської влади під час здійснення депортаційної акції «Вісла» в 1947 р., яка не може полишити байдужим жодного свідомого українця. Примусове переселення української людности з південно-східних теренів повоєнної Польщі на «землі одзискане» в рамках цієї операції стало можливим тільки в умовах процесу «сталінізації» Польщі. У цьому контексті, наприклад, засудження цієї акції, вважає польський історик Г. Мотика, сприятиме розриву з пеенерівським минулим, і навпаки, ті, хто сьогодні робить спроби виправдати примусове переселення 1947 р., наближаються до етичного релятивізму щодо комуністичних злочинів [17, 180].

Підставою для розгляду цього питання жешівським відділом Комісії став надісланий до Інституту національної пам'яті лист голови Об'єднання українців у Польщі від 4 травня 2007 р. Він містить пропозицію розпочати слідство в справі проведення акції

«Вісла», а також з'ясувати, чи повноважна була за тодішнім законодавством Президія Ради міністрів Польщі ухвалювати рішення про депортацію українців із використанням задля цього підрозділів Війська Польського. Висновки, до яких дійшла Комісія, вивчаючи основні ухвали польських державних органів у переліку готування та здійснення операції, на сьогодні є такими:

1) ніхто до цього часу в Польщі не довів протизаконність чинного за часів ПНР правопорядку, тож немає змоги а priori стверджувати, що акція «Вісла» чи то на етапі її планування, чи здійснення не відповідала чинному тоді законодавству, а отже, мала склад злочину;

2) на думку Комісії, операція «Вісла» здійснювалася винятково на підставі відповідних рішень найвищих польських державних органів і уповноважених у цій справі владних інституцій. Згідно з директивою міністра національної оборони Польщі Роля-Жимерського №7 від 5 травня 1947 р., «головним завданням Оперативної Групи “Вісла” була «ліквідація українських банд у повітах Сянок, Леско, Перемишль та Любачів», а «виселення з указаних теренів української і змішаної людности» мало бути «лише допоміжною акцією в цій боротьбі, що ускладнить існування банд і знищить їхню матеріальну базу», отже, на думку Комісії, ця операція юридично не може бути визнана такою, що мала ознаки «злочину народодивництва»;

3) Комісія вважає, що цілком інакше слід підходити до оцінки тих конкретних випадків, пов'язаних зі смертю людей чи то під час переселення, чи арешту або під час перебування у фільтраційному таборі в Явожні, коли окремі чиновники своїми діями могли порушити чинне на той час законодавство [24, 23–24].

Не будемо коментувати тут ці висновки, з якими не згодні не лише постраждалі від акції «Вісла» та їхні нащадки, але й чимало польських науковців, політиків і журналістів. Однак не можемо не звернути увагу на те, що Інститут національної пам'яті і в цій справі, здається, більше керується міркуваннями тих осіб, чиї погляди можна назвати «радикальними» [25, 139], а не, скажімо, західних дослідників, які намагаються підходити до правової і моральної оцінки українсько-польських міжетнічних конфліктів, у тому числі цієї операції, з незаангажованих позицій,

і які також, у свою чергу, вважають праці польських еміграційних дослідників такими, що не позбавлені в багатьох аспектах «націоналістичного погляду» на події [26; 27; 28, 234].

Вивчення зібраних на сьогодні у фонді фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України оповідей українських респондентів – свідків тих подій, показує, що чільною причиною кривавого конфлікту була не якась споконвічна зоологічна ненависть одного народу-сусіда до іншого, а суперечності, витворені в краї польським політичним режимом 1920–1930-х рр. Фіксація інформації українських респондентів про тогочасні відносини на територіях спільного мешкання обох народів здійснювалася за принципом, коли респондент розповідав про те, що «сам бачив» чи, в усякому разі, про що «говорили всі» в його населеному пункті. При цьому наголос при опитуванні робився на тому, що давало можливість на підставі аналізу поведінки конкретних людей прослідкувати за «логікою подій» і виявити джерела конфлікту. Зібрана в такий спосіб інформація може наблизити до з'ясування, що у діях учасників тодішніх подій визначалося внутрішньою мотивацією, а що принесено ззовні.

Аналіз оповідей українських респондентів дає підстави говорити про існування повсюдного конфлікту між бажаним – звичкою жити з сусідами в мирі – та вказівками, що надходили «згори» і сприяли загостренню міжнаціональних відносин. Стає очевидним, як фактичне безладдя часу німецько-польської війни, встановлення радянської влади, гітлерівської окупації було живильним середовищем для проявів «нецивілізованості» з обох боків [29, 137]. Що ж стосується української сторони, то одностайно вимальовується значно більша її стихійність чи анархічність, яка, втім, «дозволяла» полякам протягом століть селитися на землях, де українці чисельно значно переважали т. зв. «ляхів», і жити тут нерідко комфортніше, ніж на покинутій батьківщині. Очевидно, як кожна меншина у будь-якій державі, особливо в своїй основній сільській масі, хто через прив'язаність до землі, хто зі страху, вони (українці/поляки) первісно готові були бути лояльними щодо влади. Вони виявляли поступливість, терплячість, миролюбність щодо своїх сусідів, навіть коли зустрічалися з проявами ненависти і озвіріння, гоноровитости і зневаги, край-

нього шовінізму і націоналізму в їхніх поглядах і поведінці. Водночас вони улягали тискові «керівних ланок», а ті у своїх діях на спірних теренах керувалися настановою, що ця земля може мати тільки одного господаря, і тим господарем мають бути саме вони. На жаль, тодішній підхід «керівних ланок» до державного будівництва за принципом «не якою буде країна, а чиею вона буде» зберігся до сьогодні, принаймні в Україні.

Ці міркування не можна полишити без згадки про поширений в певних верствах населення в Україні (переважно на сході та півдні) і в Польщі погляд, що першопричину кривавої різанини, етнічних чисток, народовбивства тощо слід шукати в «злочинній ідеології ОУН, яка зуміла збунтувати велику частину західних українців проти поляків, а як не збунтувати, то терором примусити до виступів проти них» [30, 274]. Продовженням цієї тези слід вважати твердження про те, що ОУН-Бандери «скористалася геополітичною ситуацією і німецькою окупацією спірних теренів, аби реалізувати (віддавна задуману – І.І.) акцію етнічної чистки польської меншини в селах і малих містечках» [13].

Більшість українських істориків визнає, що в контексті Другої світової війни терміном «геноцид» визначають те, що робили німецькі нацисти в Аушвіці, Треблінці тощо. Стосовно злочинів на Волині можна використовувати термін «етнічні чистки», «екстермінація», тобто фізичне знищення, але не «народовбивство». Так вважає, наприклад, і комбатант (ветеран) Армії Крайової, волиняк, польський професор Владислав Філяр [31].

До того ж варто зазначити, що аналіз оунівської внутрішньої документації, як, між іншим, і знання тодішніх військових геополітичних реалій свідчать про те, що ОУН-Бандери і командування УПА радше були зацікавлені в тому, щоб домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їхній нейтралітет у боротьбі ОУН проти радянської влади, ніж відкривати антипольський фронт. У рішеннях другої конференції ОУН-Б від березня 1942 р. так і було записано: «домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їхній нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР» [32, с.14–15].

Стосовно ж ідеології і багатьох практичних аспектів діяльності ОУН і УПА (терор, застосування принципу колективної

відповідальності проти цивільної людності тощо) слід сказати, що вони також мали вирішальне значення для остаточної дестабілізації українсько-польських взаємин, наклали негативний відбиток на характер боротьби українського самостійницького руху, заретушувуючи його національно-визвольний характер, і значною мірою сприяли тому, що українсько-польська територіальна суперечка набрала форм «кривавої різанини».

3. Сумнівний характер легітимності входження західноукраїнських земель до УРСР і СРСР в 1939 р. та, відповідно, сумнівність законності встановлення українсько-польського повоєнного кордону.

У польській громадській думці поширений погляд, що визнання офіційно впровадженої в УРСР і СРСР вже в жовтні-листопаді 1939 р. назви Західна Україна є, з одного боку, визнанням законності результатів «сфальсифікованих радянських плебісцитів», а з іншого, має слугувати зміцненню погляду, що то, власне, українці мали більше прав на ці землі, ніж поляки. Так само, на думку значної частини польського загалу, зарахування таких заходів радянської влади, як то: націоналізація банків і великої промисловості, конфіскація земель поміщиків, ліквідація безробіття, відкриття шкіл, дитячих садків, поліклінік та запровадження безкоштовного лікування, житлове будівництво тощо, до «плюсів радянської окупації» – є панегіриком сталінському політичному режиму. Тим більше, коли при цьому замовчується або недостатньо говориться про досягнення часів державного будівництва Другої Речі посполитої, яких, на переконання польської сторони, було набагато більше [33].

У новітній українській суспільно-політичній думці (і навіть в навчальній літературі та наукових монографіях) також інколи доводиться зустрічатися з тим, що, вже відкинувши міфи радянської історіографії, вчені, політики, журналісти або просто пересічні громадяни замінюють їх новими міфами, які не тільки не відповідають історичним реаліям, але навіть далекі від здорового глузду. Яскравим свідченням кричущих відмінностей від загальноприйнятих оцінок багатьох аспектів української і польської історії є виданий 2007 р. під грифом Міністерства освіти України навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

авторства Р.П. Іванченко. На підтвердження вищезазначеного, прочитаємо лише один фрагмент цієї праці: «Відомо, що польський еміграційний уряд мав намір, спираючись на допомогу гітлерівських збройних сил, відновити свою державу, безумовно, за рахунок українських територій...» [34, 424]. Як польський еміграційний уряд, перебуваючи на території Великобританії і маючи її за свого союзника, міг водночас розраховувати на допомогу гітлерівських збройних сил у відновленні своєї держави та ще й за рахунок України, може знати, напевно, тільки автор згадуваного тут «навчального посібника».

На противагу щойно цитованим науково виваженими виглядають такі міркування з цього приводу. Та обставина, що Україна в 1939 р. не виступала як суб'єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їхніх домовленостей щодо територіальних змін в Європі по пакту Молотова-Риббентропа. Водночас возз'єднання Західної України з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся впродовж багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, одностайно схваленого у січні 1919 р., але проігнорованого тоді європейськими державами. Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації передодня і початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об'єднання своїх земель, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністський характер політики Радянського Союзу та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема [35, 7].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що проблема подолання поширених у суспільній свідомості і закоренілих у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються важкої українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас в українських і польських науковців існуватиме надія побудувати таку історичну

концепцію цих взаємовідносин, яка жоден із народів не ображатиме та сприйматиметься, якщо і не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а мусять йти у напрямі встановлення і пояснення їхніх справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Список використаних джерел

1. J. *Giedroyc*. Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982. Archiwum «Kultury». – Warszawa, 2004. – 830 s.
2. Голос України. – 2003. – 11 липня.
3. Gazeta Wyborcza. – 2003. – 8 lipca.
4. W. *Siemaszko*, E. *Siemaszko*. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – T. 1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
5. Rzeczpospolita. – 2003. – 12 lipca.
6. Волинь 1943. Боротьба за землю. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // *І. Незалежний культурологічний часопис*. – 2003. – № 28.
7. A. *Żupański*. Droga do prawdy. O wydarzeniach na Wołyniu. – Toruń, 2006. – 370 s.
8. Wywiad wicemarszałka Sejmu RP Jarosława Kalinowskiego dla «Myśli Polskiej». – 2008. – № 3. – 20 stycznia.
9. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. / <http://isap.sejm.gov.pl/>
10. Інтерв'ю з віце-президентом Європейського парламенту Мареком Сивцем «Ми робимо серйозні кроки назад. На жаль...» // Матеріал підготовлений: О. Решетилова, І. Сюдюков, Т. Козирева. Небезпечна подачка екстремістам. Чому мовчать совісні поляки? // *День*. – № 133. – Серпень 2009.
11. Українська газета плюс. – 2008. – 27 березня – 2 квітня.
12. Mały rocznik statystyczny 1939. – Warszawa: GUS, 1939. – S. 22–25.
13. K. *Baranowska*. Wywiad radcy Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej RP prof. Jana Żarynia «Rzeczpospolitej». – 2009. – 14 lipca.
14. P. *Zajac*. Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie // *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. T. 2. Ludobójstwo / Pod red. R. Ignatiewa, A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 34–49.

15. Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. – 2001. – № 8. – S. 19–20.

16. Літопис УПА. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Нова серія. – Т. 9. – Київ-Торонто, 2007. – Витяг з протоколу допиту члена Центрального проводу ОУН М. Степаняка від 25 серпня 1944 р. – С. 93; Витяг з протоколу допиту О. Луцького від 3 липня 1945 р. – С. 324–325.

17. *G. Motyka*. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. – Warszawa, 2009. – 190 s.

18. *R. Szawłowski*. Trzy tematy z dziedziny «Genocydrologii» // *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. T. 2. Ludobójstwo. – S. 23–33.

19. *Encyklopedia katolicka*. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz II – «Aspekt socjologiczny» i cz. III – «Aspekt historyczny». Lublin. 2006. S. 126.

20. *R. Szawłowski*. «Holocaust polski» w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora // *Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Instytutu Pamięci Narodowej*. XL. – Warszawa. – 1997–1998.

21. Відкритий лист Голови загальнопольського порозуміння кресових і комбатанських організацій Яна Невінського на ім'я Маршалка Сейма ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. / <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-upa-a-wladze-rp>.

22. Указ Президента України Віктора Ющенка № 46/2010 «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України» від 20 січня 2010 р.; Указ Президента України Віктора Ющенка № 75/2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» від 28 січня 2010 р. / <http://www.president.gov.ua>

23. <http://www.NEWSru.ua/Україна/> 3 серпня 2011 р.

24. *A. Kura*. Akcja «Wisła» w świetle niektórych dokumentów // *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. T. 2. Ludobójstwo. – S. 61–64.

25. *R. Szawłowski*. Podstawy prawne akcji «Wisła» // *Akcja «Wisła». Przyczyny, przebieg, konsenkwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23–24 lutego 2007 r. Przemyśl, 2007*. – S. 139–166.

26. *T. Snyder*. «To Resolve the Ukrainian problem Once and for All»: the Ethnik Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 // *Journal of Cold War Studies*. – 1999. – Vol. 1. – № 2. – P. 86–120.

27. *T. Snyder. Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego // Akcja «Wisła». Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 18–19 kwietnia 2002 r. Warszawa, 2003. – S. 49–54.*

28. *M. Dean. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London, 2000, pp. 268.* Дивись зауваження на працю американсько-польського дослідника Тадеуша Пйотровського: *T. Piotrowski. Poland's Holocaust: Ethnik Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. Jefferson, North Carolina, and London 1998, pp. 437.*

29. *І. Пусько. Фонд фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ як джерело інформації про трагедію міжнародного конфлікту на Холмщині, Підляшші й Берестейщині у 1938–1944 рр. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. Кучерепи. – Луцьк, 2008.*

30. *В. Поліщук. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. – Торонто-Варшава-Київ, 1995.*

31. *Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Władysławem Filarem, naocznym świadkiem wołyńskiej tragedii, kombatantem AK od 8 lipca 2003 r. // <http://wyborcza.pl/1.75480,1609379.html>*

32. *С. Кокін. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. – Київ, 2000. – 147 с.*

33. *A. Szycht. W krzywym zwierciadle. – Gazeta Polska. – 2009. – № 20 (825). – 19 maja.*

34. *Р. Іванченко. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге видання. – Київ: МАУП, 2007.*

35. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. – У 3-х томах. – Т. I. – Під ред. Ю. Сливки. – Львів, 1996. – 752 с.*

Ильюшин И.И. Проблемные вопросы украинско-польских отношений в XX веке в общественном сознании и коллективной памяти обоих народов

Автор акцентирует внимание на том, что проблема преодоления распространённых в общественном сознании и коллективной памяти обоих народов стереотипов относительно тяжёлого украинско-польского исторического наследия ещё очень далека от своего окончательного решения. И пока сохраняются воспоминания о трагических страницах прошлого в украинско-польских отношениях, будут оставаться и эти стереотипы. В то же время у украинских и польских учёных имеется надежда выстроить такую концепцию взаимоотношений, которая не

будет обижать ни один из народов, и если не всеми, то по крайней мере большинством будет восприниматься как компромиссная. Дальнейшие исследования не должны сводиться к поиску вины или ответственности той или другой стороны за события прошлого, а должны идти в направлении установления и выяснения их действительных причин, вынесения уроков на будущее.

Ключевые слова: Организация украинских националистов (ОУН), Украинская повстанческая армия (УПА), украинско-польский межнациональный конфликт, общественное сознание, коллективная память.

Iliushyn, I.I. Difficult questions of Ukrainian-Polish relations in the 20th century in Public Consciousness and Collective Memory of both peoples

The paper is devoted to some basic and the most spread stereotypes in public consciousness and collective memory of the Ukrainians and Poles concerning problem of the Ukrainian-Polish nationality conflict in the 20th century.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Uprising Army (UPA), The Ukrainian-Polish nationality conflict, The Public Consciousness, The Collective Memory.

УДК 94(477) 1941/1944

Стародубець Г.М.

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗУ «СВОГО»
ТА «ЧУЖОГО» В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ
БАНДЕРІВСЬКОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Аналізуються особливості формування національної історичної пам'яті українського народу. Висвітлено специфіку діяльності ОУН(б) впродовж 1941–1944 рр. з точки зору використання нею у теорії та практиці антиномій «свій – чужий».

Ключові слова: історична пам'ять, національна пам'ять, бандерівський рух, ОУН, національно-визвольний рух.

Однією з важливих тем сучасного наукового дискурсу, учасниками якого виступають не тільки вітчизняні, але й зарубіжні вчені, є історична пам'ять та її вплив на формування національної свідомості. Оригінальні підходи щодо визначення есенційності поняття «історична пам'ять» знаходимо у роботах Н. Яковенко [1], Ю. Зерній [2], Ж. Тощенко [3], В. Полянського [4] та багатьох інших.

У вузькому розумінні дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи) й особистісний. Потенційно важливим об'єднуючим чинником процесу творення української держави виступає національна пам'ять, яку можна здефініціювати як сфокусовану свідомість нації, що акумулювала в собі найбільш значимі події минулого, які, як правило, носять персоніфікований характер і покликані стати націєюоб'єднуючим чинником. Історична колективна пам'ять мобілізує національну свідомість, сприяє вихованню у її носіїв почуття співпричетності як до свого історичного минулого, так і до творення нової дійсності. Як слушно зауважує О. Сухомлинов, «самоідентифікація покоління відбувається через вироблення концептуально сформованого ставлення до історичного минулого. Кожне покоління нації історично себе самоусвідомлює. Таким чином, духовним надбанням етносу, складовою частиною його національної самосвідомості виступає національно-історична пам'ять. Вона включає в себе як знання

про події, традиції, ідеї, теорії, так і все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле, так і його ставлення до цього історичного багатства. У сукупності ці знання і оціночні ставлення стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті [5, 20].

Складність українських реалій полягає у тому, що наше суспільство, по-перше, не є мононаціональним, тому єдиної матриці національної пам'яті апіорі не може мати. По-друге, впродовж кількох віків воно перебувало по різні боки державних кордонів і його свідомість формувалася в рамках неукраїнської, імперської (російської чи австро-угорської) колективної пам'яті. Ця різниця настільки відчутна, що дає підстави, на думку вітчизняних вчених, «вести мову навіть про певний цивілізаційний розкол українства в широкому розумінні цього слова [6, 445]. По-третє, глибокий відбиток у свідомості населення України залишила радянська система. У силу тотального впливу останньої «сучасна постсоветська Україна стала полем битви між двома версіями української історії: советською та українською традиційною» [7, 17]. Наведені приклади, на жаль, не є вичерпними чинниками, які детермінували суспільні, культурні, мовні та історичні конфлікти, що мають місце в сучасній Україні. Їх існування носить цілком об'єктивний характер і є наслідком закономірної появи суспільних запитів на формування колективної/національної історичної пам'яті як однієї з форм національного захисту в умовах відкритості раніше замкнених геополітичних просторів.

Французький вчений Жорж Мінк звертає увагу на активізацію останнім часом «ігор з пам'яттю», причому не тільки в наукових текстах, а й у житті. Він зауважує, що «поруч з інтенсивними процесами примирення другої половини ХХ ст. саме смисли, що стосуються пам'яті, становлять проблему для суспільних наук. Смисли, що більше пов'язані з бажанням таврувати, дискредитувати супротивника, здійснити перегляд історичних матеріалів, змінюючи в них вердикт, грати на конфліктному минулому в сьогоднішніх політичних змаганнях» [8, 63–64]. У цьому контексті Україна не є винятком, радше навпаки – активним учасником такого процесу. В умовах перманентної політичної кризи вітчизняний політикум активно експлуатує

«больові точки» національної пам'яті (суперечливі історичні по-статі, повстанський рух ХХ ст., діяльність ОУН і УПА тощо) для отримання короточасних політичних дивідендів. Український ва-ріант «дуалізму колективних уявлень про минуле ґрунтується не на територіальному, мовному або етнічному поділах, а передусім на ідеологічному протиборстві двох принципово відмінних моде-лей громадянської ідентичності й, відповідно, різних проекцій минулого: національно-демократичної та постколоніально-радян-ської» [9, 51]. На жаль, це не тільки не сприяє формуванню єди-ної матриці національної пам'яті, але й руйнує ті слабкі «лінії стику», які вдалося маркувати, в тому числі зусиллями науковців, упродовж останніх десятиліть.

Одним із помітних явищ початку 2000-х років стало «повер-нення на авансцену категорій населення, принесених у жертву «пактам» виходу з авторитарних режимів» [8, 66]. В пострадян-ській Україні їх виявилася доволі значна кількість – депортовані кримські татари, учасники національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, так звані оstarбайтери, військовополонені, дисиденти та інші. В умовах незалежної української держави вони наполегливо артикулюють свої претензії на право офіційного ви-знання їх «локальної моделі пам'яті» структурним елементом «на-ціонального наративу».

У контексті сказаного важливим завданням сучасних су-спільствознавців є системне та об'єктивне дослідження глибинних пластів локальної історії через призму їх проекції на загальнона-ціональне тло.

Без сумніву, однією з найбільш контраверсійних проблем, що лежить на лінії розколу вітчизняного суспільства на Схід та Захід і відноситься до так званих «больових точок історії», які час від часу дають про себе знати у стосунках України з Росією та Польщею, виступає тема Української повстанської армії та ОУН, зокрема її бандерівського крила, в роки Другої світової війни. Аналіз діяль-ності Організації українських націоналістів з точки зору викорис-тання нею антиномій «свій – чужий» у своїй теорії та практиці впродовж 1941–1944 рр. є предметом нашої наукової розвідки.

Стратегічна мета обох відламів ОУН (мельниківського та бан-дерівського) була чітко сформульована та озвучена в їх програм-

них документах на початку 1941 р. – боротьба за побудову незалежної української держави. Тому мобілізація західноукраїнського населення на боротьбу задля досягнення високої мети була одним із найважливіших завдань, яке ставили перед собою оунівці. Забезпечення цього процесу було неможливим без розробки його ідеологічного підґрунтя, викладеного в концентрований формі гасел, доступних для сприйняття та розуміння пересічними громадянами.

Аналіз значного пласту політичної публіцистики, програмних документів, матеріалів пропагандистського та «ідеологічно-вишкільного» характеру ОУН(б) дає підстави зробити висновок про те, що основним аргументом на користь необхідності створення єдиного фронту українського народу в боротьбі за свою незалежність виступала наявність важливого інтегративного чинника – національної пам'яті. Відчуття такої «спільності» оунівцями цілеспрямовано культивувалося за допомогою використання різноманітних форм та засобів впливу на суспільну свідомість.

У фондах вітчизняних архівів зберігається значна кількість так званих «вишкільних матеріалів», які були покладені в основу навчальних програм різного роду політичних вишколів, організовуваних націоналістичним підпіллям на теренах повстанського «запілля». Наприклад, слухачі одного із семінарів повинні були прослухати курс з історії України, що включав розділи: «княжа доба», «причини упадку», «козаччина», «формування української нації», «доба Відродження», «географія», «визвольні змагання 1917–1920 рр.», «під польською займанщиною» [10, 24]. Завдання політвиховників низових ланок оунівського підпілля полягало у тому, щоб до кожного члена та симпатика Організації донести суть ідеї творення української нації та української держави. Згідно з інструкцією керівникам політичних відділів, «виклади про це мусили доказати, що боротьба за збереження національних форм була боротьбою проти фізичного винищення і поневолення. Збереження і розбудова національної культури в широкому розумінні цього слова – передумова для удержання народу у власних організованих формах. ... Обороняємо націю, бо знищення її означає живучість і вагу в історії» [11, 157]. Отже, долучення до процесу конструювання історичної пам'яті україн-

ців націоналісти вважали одним із основних завдань своєї Організації.

Апелюючи до національної самосвідомості українців, оунівці активно використовували такі ідентифікаційні маркери, як: атрибути політичної влади – «Тризуб з мечем як відзнака Організації, прапор чорної та червоної краски»; традиційні свята – «Свято Соборності 22 січня, Свято Героїв Революції 23 травня і День боротьби 31 серпня» [12, 44]; релігійні символи – насипання символічних могил, організацію хресних ходів тощо.

Паралельно з процесом ініціалізації власної національної ідентичності, тобто образу «свого», оунівці опосередковано проводили ідентифікацію тих, хто, за словами Г. Касьянова, «мав бути виведений за рамки «своєї» уявленої спільноти. Формування образу етнічного чи культурного Іншого стало невід'ємною частиною... політичної мобілізації» населення краю [13, 15]. В основу формування політико-ідеологічного інструментарію, використовovanого бандерівцями з метою залучення українців до національно-визвольної боротьби, було покладено використання архетипової бінарної антиномії «свій-чужий» як критерію оцінки свого сусіда та об'єктивних реалій. Слід зауважити, що до середини 1943 р. в теорії та практиці ОУН(б) спостерігалось домінування відверто негативного трактування образу своїх сусідів. Тобто їх розглядали не стільки як «інших», скільки як «чужих», ворожих українській нації та її прагненню побудувати власну державу.

Насамперед схематичний образ «чужого» було зафіксовано в офіційних документах ОУН(б). Згодом відбулася його екстраполяція на громадську думку західноукраїнського регіону шляхом використання різноманітних засобів її формування. Основні програмні засади бандерівської ОУН були викладені в постановах Другого (Житомирського) Великого збору (квітень 1941 р.). У них, зокрема, зазначається, що «визвольно-революційну боротьбу... вела ОУН, спираючись на власні сили українського народу, відкинувши в принципі орієнтацію на чужі сили, а зокрема на **історичних ворогів** українського народу (виділення наше. – Автор)» [12, 25]. З документу не випливає, що «вороги України» визначалися за національною ознакою, радше за політичною приналежністю. Серед основних – СРСР, або «Москва» в широкому

розумінні цього слова – Російська імперія як така. Потім – Польща та Румунія, які окупували українські землі. Негативне ставлення до євреїв визначається не стільки їх національністю, скільки особливостями політичної діяльності: «Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого більшовицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні» [12, 36]. Згодом в рішеннях Другої та Третьої Конференцій (1942, 1943 рр.), Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН до ворогів української державності буде віднесена фашистська Німеччина («Берлін»).

Чіткі акценти в розмежуванні простору на «своїх» та «чужих» було розставлено у відомій бандерівській летючці, поширеній у червні 1942 р. на теренах Волині та Полісся – «Партизанщина і наше ставлення до неї». Її автори намагалися аргументувати своє негативне ставлення до процесу розгортання партизанської збройної антифашистської боротьби, використовуючи прийом протиставлення «себе» й «інших». На їх глибоке переконання, «партизани – це агенти Сталіна і Сікорського, які хотіли охоронити – один московське, другий польське населення від німецької відплати. Вони хотіли, щоб якраз ми – українці платили рахунки за прорахунки їхніх земляків. Саме завдяки політиці Росії і Польщі німці мають можливість вдаватися до масових репресій, спалення сіл, розстрілів цивільного населення» [14, 55–56]. Як видно з тексту документа, бандерівці вживають займенник «ми» для позначення збірної назви «своїх» – українців, на противагу «чужим» – росіянам та полякам, які, хоча й є земляками, але позиціонуються як частина інородного, неукраїнського тіла (в сенсі суспільства). В оунівських документах агітаційно-пропагандивного спрямування знаходимо постійне апелювання до національної самосвідомості українців через опертя на історичні та мовні референції. У першу чергу йдеться про спільні трагічні та героїчні сторінки української історії – Хмельниччину, революційні події 1917–1921 рр., пацифікацію, процеси ополячення чи русифікації тощо. Такі події, на думку націоналістів, повинні були виступати основними націєоб'єднуючими подразниками.

Військово-політичні реалії завершального періоду війни спонукали керівництво ОУН(б) до пошуку нового образу «чужого»

або, принаймні, до його кореляції. Так, на початку 1945 р. в одній із інструкцій пропагандистам зверталася увага на те, щоб «не вживати в масовій усній пропаганді назв: російський чи московський імперіалізм, Росія чи Москва, щоб не мобілізувати проти нашого визвольного руху широкий загальний росіян. Уживати назви: большевицький, червоний, сталінський імперіалізм, терор НКВС, партія, кремлівські вельможі» [15, 52]. Така точка зору знайшла своє відображення і в роботах тогочасних теоретиків бандерівського руху. Зокрема, Д. Шанхай (Й. Позичанюк) вважав, що від 1943 р. ставлення українського визвольного руху до росіян і Росії є вирішальним у майбутній боротьбі ОУН і УПА. Він наголошував, що «ми переслідуюмо мету не конструктивну щодо російського народу, а деструктивну щодо московської імперії, в розвалі якої російський народ мусить відіграти свою історичну роль» [16, 206]. Таким чином, бандерівці намагалися лінію розмежування «своїх» і ворожих змістити виключно в політико-ідеологічну площину, намагаючись максимально нейтралізувати національний аспект. Реалії засвідчили, що це їм не зовсім вдавалося, принаймні щодо поляків.

Для відстоювання власної національної ідентичності бандерівці широко використовували формулювання, які містили заперечення іншої ідентичності, конструюючи класичну проекцію: не «ми» створюємо проблему, а «вони». Це знайшло найбільш яскравий вияв під час так званої Волинської трагедії (весна–літо 1943 р.), коли вину за розв'язання україно-польського збройного протистояння українська сторона (як, до речі, й польська) намагалася повністю перекласти на плечі своїх опонентів. Так, у розповсюдженій 18 травня 1943 р. відозві Крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях уся відповідальність за загострення міжнаціонального конфлікту на Волині покладалася на поляків. У відозві містився такий заклик до польського населення: «...Пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому» [17, 242].

Криваве українсько-польське протистояння весни-літа 1943 р. знайшло своє виправдання в середовищі ОУН(б). Його причину вони пояснювали антиукраїнською політикою польської влади, яка виступала по відношенню до українців Волині і Галичини як окупаційна з усіма відповідними атрибутами – репресивним поліційним апаратом, окатоличенням, насадженням польської мови, культури тощо. Оунівці намагалися використати негативний образ поляка-гнобителя, котрий впродовж віків глибоко закарбувався в історичній пам'яті українця, особливо галичанина та волиняка. У даному випадку поляк не розглядався як «інший», а виключно як «чужий», тобто ворог, тому будь-який вияв жорстокості проти нього має своє виправдання. Як слушно зауважує польський дослідник, «у випадку оцінки антипольської акції УПА ми маємо до діла з глибоким польсько-українським конфліктом пам'яті» [18, 135]. До слова, активна польсько-українська дискусія з цієї проблеми досі не завершена, що є свідченням її надзвичайної складності та неоднозначності.

Якщо конструювання рефлексії за схемою «свої – чужі» відбувається стосовно елементів, що стоять по різні сторони національно-етнічного чи політичного маркування, то цьому можна знайти цілком логічне виправдання. Зокрема, в досліджуваній нами період беззаперечним фактом є те, що відкритими ворогами української державності виступали СРСР, фашистська Німеччина, Польща, кожна з яких переслідувала свої власні цілі. Однак до категорії «чужих» бандерівці відносили так званих «політичних опортуністів», тобто членів інших політичних партій, серед яких були колишні соратники – ОУН(м). Вперше на офіційному рівні про це йшлося на Другому Великому Зборі ОУН (квітень 1941 р.). Серед підсумкових документів, прийнятих на цьому форумі, знаходимо так звані Постанови в справі диверсії А.Мельника, в 17 пунктах яких міститься звинувачення політичних опонентів у нелегітимності Організації українських націоналістів під керівництвом Андрія Мельника та зраді її членів націоналістичному рухові.

Конфлікт, ініційований керівною верхівкою націоналістів, завдав непоправної шкоди національно-визвольному рухові загалом і здетонував розкол західноукраїнського політикуму на «мельниківців» та «бандерівців», що супроводжувався хвилею

безглузких обопільних звинувачень та людських жертв. Він сприяв дезорганізації пересічного українця, який, не розуміючи тонкощів політичних інтриг, щиро дивувався тому, чого його сусід чи односелець ставав ворогом української держави, бо був прихильником мельниківського чи бульбівського руху. Особливо яскравим прикладом зовнішнього вияву такого конфлікту стали події, що мали місце 6 липня 1943 р. в Антоновецькому лісі на Кременеччині. Того дня сотні під командою «Енея» оточили і обеззброїли табір «Хрона». Спосіб проведення акції засвідчив, що її мета полягала не стільки в прагненні об'єднати всі повстанські сили краю в єдину УПА, скільки ліквідувати опір тих збройних загонів, які не контролювалися ОУН (б). У звіті курінного УПА «Крука» повідомляється про те, що того дня «відділ К. і Ч. («Крука» і «Черника») за наказом Команди УПА роззброїв монархічний дикий відділ мельниківців, що оперували в Крем'яничині під назвою «Український Партизанський Відділ ч. 22». Майже всі старшини та стрільці УПА без спротиву зложили зброю і підпорядкувалися УПА» [19, с.118]. Така тактика поведінки зі своїми політичними опонентами для бандерівців була цілком звичною. Останніх вони трактували не як соратників по національно-визвольній боротьбі, а ворогів. Тому, як слушно зазначає Я. Грицак, жорсткий конфлікт був спричинений не так принциповими незгодами, як відмінностями в тактиці, часто-густо особистими амбіціями лідерів та їхнім бажанням однопартійно – а чи й одноосібно – керувати всім рухом [7, 105].

Отже, аналіз теорії та практики основних засад бандерівського руху періоду Другої світової війни дає підстави стверджувати, що, окрім збройних методів боротьби, націоналісти широко застосовували ідеологічні. Творцями їхньої політико-ідеологічної тактики найбільш затребуваною виявилася тема конфлікту, домінантою якої був образ «чужого» – поляка-гнобителя, більшовика-імперіаліста, українця-опортуніста. Використання рефлексивної моделі «свої – чужі» значною мірою зумовило деструктивну поведінку людей, провокуючи силовий варіант вирішення гострого суспільного конфлікту.

Насамкінець варто зазначити, що в силу особливостей історичного розвитку нашої держави, її окремі регіони виступали епі-

центрами різного роду конфліктів, чи, за висловом Жоржа Мінка, «запасами пам'яті». Важливо, щоб ці запаси не використовувалися авантюристами від політики з метою збурення громадянського суспільства. Важливо, щоб у процесі впровадження політики національної пам'яті носії локальної історичної пам'яті мали змогу відчувати себе її повноправними репрезентантами.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. Нова доба — нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. — Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>.
2. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю.Зерній // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1 (2). — С. 71–76.
3. Тощенко Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния [Електронний ресурс] / Ж.Тощенко. — Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/newhist/himem.htm>.
4. Полянский В. Историческая память в этническом самосознании народов / В. Полянский // Социс. — 1999. — № 3.
5. Сухомлинов О.М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему / О.Сухомлинов. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2008. — 212 с.
6. Світленко С. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / С. Світленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2006. — Вип. XX. — С. 443–449.
7. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Ярослав Грицак. — Київ: Критика, 2004. — 343 с.
8. Жорж Мінк. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). — Ч. 15(4). — Київ, 2009. — С. 63–78.
9. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — №1(10). — 2009. — С. 51–61.
10. Державний архів у Рівненській області. — Ф.Р-30. — Оп. 1. — Спр. 8.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 354.
12. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. — Б/м, 1955.

13. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р.) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – 264 с.

14. Державний архів у Рівненській області. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 19.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр. 67.

16. Шанхай Д. Тактика щодо російського народу // Літопис УПА. – Торонто, 1980. – Т.8. – С. 203–252.

17. Ілляшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ілляшин. – К., 2009. – 399 с.

18. Гжегож Мотика. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях / Гжегож Мотика // Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). – Ч. 15(4). – К., 2009. – С. 127–135.

19. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Галина Стародубець. – Тернопіль, 2002. – 144 с.

Стародубець Г.М. Особенности использования образа «своего» и «чужого» в теории и практике бандеровского движения периода Второй мировой войны

Анализируются особенности формирования национальной исторической памяти украинского народа. Показана специфика деятельности ОУН(б) на протяжении 1941–1944 годов с точки зрения использования Организацией в теории и практике антиномий «свой – чужой».

Ключевые слова: историческая память, национальная память, бандеровское движение, ОУН, национально-освободительное движение.

Starodubets, G.M. Special features of using the image of «own» and «strange» in the theory and practice of the Bandera movement in the period of the Second World War

The peculiarities of forming the national historical memory of Ukrainian people are analyzed. The specifics of the activity of OUN (b) during 1941–1944 from the view of using the antinomy «own» and «strange» in theory and practice are described.

Key words: historical memory, national memory, Bandera movement, OUN, national liberation movement.

ЗНАЧУЩІ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА ПОСТАТІ В ЛЮДСЬКІЙ ПАМ'ЯТІ

УДК 94(477)

Омельченко О.В., Соляр І.Я.

22 СІЧНЯ 1918 І 1919 РОКІВ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ ГАЛИЧАН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.

У статті проаналізовано особливості святкування роковин проголошення незалежності УНР IV універсалом Центральної ради та Акту злуки УНР і ЗУНР в Галичині у 1923–1939 рр., виділено оцінки цих історичних актів політичними партіями, громадськими організаціями на сторінках найвпливовішого західноукраїнського часопису «Діло».

Ключові слова: національна пам'ять, 22 січня, Галичина, «Діло», суспільно-політичне життя.

У міжвоєнний період ХХ ст. українська громадськість Західної України щороку вшановувала роковини 1-го листопада, трагічного бою під Крутами, героїчної смерті кількох сотень вояків під Базаром, трагічної смерті Симона Петлюри, Полтавської битви. «Всі ці дати, – підкреслювало «Діло», – знаходять у нас щораз більше розуміння; і сумні вони чи веселі – проте всі вони виконують те найбільше діло, яким є зв'язок минулого з сучасним». Проте жодна з них не могла рівнятися з датою 22 січня, «бо що може бути більшого над реалізацію національного ідеалу, того ідеалу, що його признають і в своїх працях леліють всі живі, мертві й ненароджені, на Україні і поза нею суцільні українці й українки?!» [13].

Незважаючи на конфронтаційний характер взаємин наддніпрянських та галицьких політичних сил, починаючи із 1919 р., ідея державності та соборності проголошена 22 січня 1918 р. і 1919 р. була визначальною в суспільно-політичному житті Галичини в міжвоєнний період ХХ ст. Починаючи з 1922 р., в краї започатковано традицію святкування 22 січня. Його учасниками

були політичні партії, передусім національно-державницького табору (Українська народно-трудова партія (УНТП) (з 1925 р. – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська радикальна партія (УРП) (з 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), національно-культурні та економічні товариства («Просвіта», Українське педагогічне товариство «Рідна школа», «Учительська громада», «Сільський господар», «Луг», «Молода громада», «Каменярі» та ін.), греко-католицьке духовенство. Особливо урочисту атмосферу створювала присутність на них учасників української революції – політиків і військовиків.

Поза цитуванням історичних актів – IV універсалу Центральної ради та Акту злуки, заслуховуванням рефератів, з якими виступали науковці, політики, журналісти, провідною темою святкувань 22 січня були два питання: «Чому українці програли визвольні змагання?» і «Хто винен?». Вагомий вплив на формування відповіді на ці питання мало становище українців Галичини в міжвоєнній Польщі ХХ ст., події в Українській соціалістичній радянській республіці (УСРР) (з 1936 р. – Українській радянській соціалістичній республіці (УРСР), взаємини наддніпрянців і галичан в українських еміграційних осередках.

Метою даної статті є аналіз формування історичної традиції-пам'яті про 22 січня 1918 і 1919 рр. в середовищі галицького українства провідним українським часописом «Діло» у 1923–1939 рр. Дана проблема є малодослідженою. У сучасній історичній науці, завдяки працям І. Гошуляка [3], В. Кривошеї [4], О. Карпенка [12], І. Кураса [14], О. Любовець [16], М. Панчука та А. Панчука [20], М. Сеньківа [28], В. Солдатенка [29] та ін. передусім охарактеризовано етапи української революції, визначено її особливості, з'ясовано історичне значення проголошення незалежності УНР IV універсалом Центральної ради та Акту злуки УНР і ЗУНР. Джерельною базою даної статті є документи Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДАУЛ), спогади відомих українських політиків та громадських діячів, матеріали «Діла».

Відновлене 3 квітня 1923 р. «Діло» підтримувало традицію святкування 22 січня. У 1924 р., в п'яту річницю проголошення Акту злуки, – у редакційній статті «Великі роковини» відтворено

атмосферу січня 1919 р., а також – надруковано історичні документи про об'єднання українських земель. У статті критично проаналізовано п'ятирічний період після 22 січня 1919 р.: «В реально-позитивному, в політично-державному розумінню мало що лишилося з того акту. Україну почвертовано, вбиваючи ostrі граничні палі в живий організм нації. Не досягнуто ні самостійності, ні соборності [...]. Такі акти, як умови з Денікіним, варшавська декларація, а опісля варшавський договір з квітня 1920 р., свідоме розторження всіх об'єднуючих починів на еміграції, розклад громадських сил і т.п. і явилися запереченням Акту злуки» [2].

Водночас вказано на факти, які були підтвердженням єдності українського народу, його змагань до самостійності та соборності: «Кожний прояв має свідчити про те, що український народ постійно змагає до уґрунтування свого національно-політичного «я». Безупинна боротьба українського селянства з ворожими окупаціями, жертвування всім для справи державності, відчуття нашої спільної недолі, взаємна допомога – все це говорить про єдину українську націю в найширшому розумінню того слова. Коли заперечення акту 22 січня 1919 проводилося дезорієнтованнями, здібничковими політиками, та його підтвердження засвідчували українські маси. Похід галицької армії, похід українських селянських мас на визволення Києва, боротьба Січових стрільців, стихійна допомога Галичини в часі страшного голоду на Вел.[икій] Україні, гомінки протести Києва, Харкова, Полтави і інших великоукраїнських осередків з приводу рішення Ради Амбасадорів є найкращими показниками, що Акт злуки вийшов з глибин всього українського народу» [2].

У 1925 р. начальний редактор «Діла», голова УНДО Д. Левицький у передовиці «Акт злуки 22 січня 1919» розкритикував концепцію самостійної Галицької республіки (Галицько-Волинської держави) чи ЗУНР, яку в 1921–1923 рр. обстоював Є. Петрушевич. «Акт з'єднання всіх наших земель в одну соборну державу повинно приводити нас до пам'яті ті помилки у закордонній політиці, які ми повторяли за весь час нашої історії, коли хилились то в один, то в другий бік. Якщо з'єднання Наддніпрянщини з Надністрянщиною було би потрівало довше, тоді воно мало би ще й те значіння, що було би усунуло ідеологічні

ріжниці між земляками, переділеними надто довго кордонами. Ці дві частини народу жили сотки літ під впливом двох, а навіть трьох культур: московської, польської та німецької. Не дивно, що витворились у нашій народі два культурних типи, різні вдачами, світоглядами, нахилами. Завдяки державному з'єдиненню ці різниці затерлись би. Досить вказати на Наддніпрянців, що довший час жили в Галичині, або Галичан, що перейнялись психікою Наддніпрянців» [15].

Д. Левицький акцентував на значенні Акту злуки в контексті подій, які відбулися в 1919–1921 рр.: «Його розуміли люде доброї волі вже в момент проголошення державної влади, добачаючи з острахом небезпеку в тому, що деякі провідники українського народу ставали грою долі його керманичами, ставились до цього акту не дуже щиро. У Кам'янці-Подільським, у славнім «чотирикутнику смерті», де вперше з'єдинились *de facto* дві українські армії, та обі вітки українського народу – розігрався останній період трагедії» [15]. Трагізм полягав, на думку голови УНДО, у тому, що «сили тоді, коли майже обі території української землі були окуповані, коли оба наші уряди та їх армії топтались безсильно на одному місці, коли геройські війська мусіли сидіти бездільно... без одежі та поживи [...], – саме тоді, ні наддніпрянські, ні галицькі провідники не найшли в собі досить моральної сили, щоб зрозуміти весь жах та вагу моменту, і не вміли знятись понад загумінковий партикуляризм, провінціальну дрібничковість, партійне засліплення і особисту ворожнечу та з'єдинитись до спільної оборони загроженої батьківщини! Почались супереки та свари, дяльність вражених амбіцій, навсупереки собі, обвинувачення, орієнтації то надто на право, то надто вліво» [15].

Як колишній дипломат УНР, Д. Левицький спробував проаналізувати невдачі в зовнішній політиці УНР, зокрема прорахунки української делегації на Паризькій мирній конференції: «Вже під час мирової делегації у Версалю наша мирова делегація у Парижі розбилася на дві частини і замість стати на праві до само означення українського народу і домагатися для нього одної держави, наші делегати почали домагатися двох держав: одні – наддніпрянської; другі – галицької, при чому наддніпрянці виявили охоту ввійти в союз з поляками, а галичане з москалями. Чужинці

не могли ніяк второпати, як може один нарід домагатися двох держав і як одна його половина може вважати когось своїм приятелем, коли одночасно друга вважає цього своїм смертельним ворогом. Ясно, що в такому стані дипломатичної праці не можна було мати ніяких успіхів» [15]. Тоді вихід із ситуації голова УНДО вбачав у солідарній антибільшовицькій позиції керівництва УНР: «І нема сумніву, що коли би наші дипломати були поставили тоді нашу справу під знаком соборности і боротьби проти більшовиків, тоді Союзні Держави прийшли би нам з допомогою, моральною і матеріальною» [15].

Того ж дня 22 січня 1925 р. «Діло» опублікувало спогади Й. Пеленського «Свято з'єдинення», які нагадали атмосферу проголошення Акту злуки 22 січня 1919 р. Він нагадав, що проголошенню Акту передували похорони 19 січня 1919 р. чотирнадцяти галицьких стрільців, які полягли в бою під Мотовилівкою в листопаді 1918 р. «14 металевих трун, перев'язаних червоною китайкою. Перевезено на 14 гарматах з головного двірця до Царського саду високо над Дніпром і там їх зложено кількома переділами в глибокій могилі. Був державний проект поставити там величавий пам'ятник [...]» [21].

У 1927 р. «Діло» надрукувало спогади Я. Олесницького «Перед семи роками. День 22 січня 1919 р. в Києві» [19]. У 1928 р. святкування 10-річчя проголошення незалежності УНР IV універсалом Центральної Ради відбувалося в найактивніший період виборчої кампанії до польського парламенту 1928 р. політичних партій Західної України. Тому святкові заходи політичних партій та громадських організацій краю мали передвиборчий характер. «Діло» у передовиці «22 січня» підкреслило живучість ідеї державності та соборності: «Ці великі, переломові хвилі поза нами – минули! Десять літ ділить нас від одної, а дев'ять – від другої. Та вони тільки в часі минули, щоби стати світляними датами на скрижалях історії української. Але в нас живуть вони перманентні. Вони нас пройняли наскрізь, бренять без упину в нашому організмі як складова частина нашої крові і наших м'язів, діють і запліднюють усім найкращим наш мозок і різьблять наші душі. Йдемо вперед наповнені часом тих історичних актів з яких категоричними імперативами, що вселилися в нас органічно. Йдемо без упину» [5].

З нагоди 10-ї річниці Акту злуки 26 січня 1929 р. відбулося святкове засідання виконавчої УНДО, присутніх у Львові членів ЦК партії, сенаторів, послів Об'єднання та представників преси. Це засідання відкрив промовою голова партії Д. Левицький, який передусім віддав пошану борцям за акти 22 січня 1918 і 1919 рр. Реферат про історичне значення Акту злуки виголосив І. Гижа [25].

Через рік – 22 січня 1930 р. святкове засідання у Львові відкрив В. Мудрий, а реферат про «вагу Акту 22 січня 1919 р.» виголосив О. Луцький. Аналізуючи обставини й події 11-ї річниці державності, «Діло» в 1930 р. закликало «вибирати з них для себе до наслідування усе те, що прискіпувало реалізацію цього акту, а відкидати все, що стало на перешкоді не тільки при його реалізації, але й при петрифікації» [1]. Редакція «Діла», на чолі з В. Мудрим в 1935–1939 рр., – головою УНДО, оцінила Акт 22 січня 1919 р. як «найпозитивніше досягнення наших національно-визвольних змагань та державно-творчих зусиль, а крім того як переломовий здобуток нашої історії у XX столітті» [1].

У річницю 14-ліття злуки УНР і ЗУНР, проголошеної 22 січня 1918 р. у Києві на Софіївській площі, відправив у церкві св. Юра єпископ М. Будка архієрейську службу в супроводі численного духівництва. Проповідь «про вагу хвилі» виголосив о. Л. Куницький.

22 січня 1933 р. у товаристві «Молода громада» відбулися святкові сходи з нагоди роковин 22 січня 1918 і 1919 років. Реферат, присвячений головним чином проголошенню соборності, виголосив лідер УСДП В. Старосольський. За словами дописувача «Діла», «референт цілою низкою фактів доказував психологічну невідповідність українського народу до акту 22 січня 1919 р. Проголошення соборності було лише формальним актом, який не переломив психічного наставлення наддніпрянців, а особливо галичан» [24].

Зупиняючись детальніше на психологічних відмінностях між галичанами та наддніпрянцями, які, на думку В. Старосольського, «не є занадто глибокі і які можна при добрій волі легко побороти, референт дійшов до висновку, що наддніпрянці були більше українцями, ніж галичани. Проте він підкреслив: «Натомість обидві українського народу мають кожна свої великі цінності, що

могли би відвернути від нас дальші події по 1918 і 1919 рр., коли б українці вміли були ті цінності використати. Зокрема, підкреслив, що добрий наддніпрянський козак і освічений вишколений галицький старшина і підстаршина дали б добру українську армію. Державницький спосіб думання наддніпрянця з працездатністю на зазначеному пості галичанина дали б Україні державний апарат» [24].

Цікавими були зауваги В. Старосольського про ставлення до державності наддніпрянців і галичан: «Наддніпрянці мали безпосередню стичність з державою. Всі лиха, яких вони зазнавали, йшли від держави. Тому там витворилася ненависть до держави і тому наддніпрянці не мали по тім належної пошани й до своєї власної держави. Зате та безпосередня стичність з державою навчила їх думати по-державницькому. Галичани ніколи не мали безпосередньої стичности з державою. Між ними й державою був їх політичний противник і тому в українців зродилося спеціальне поняття про своє становище. Всі лиха приписувалися політичному противникові, за яким стояла держава з прихильністю для українців. З того зродилась у галичан пошана до держави, яка потім перенеслась на власну державу. Зате галичани в тих умовах не навчились по-державницьки дивитися на свої справи» [24].

Дуже часто святкування 22 січня кожного року давали привід пошуку причин винуватців нереалізації цих актів, механізмів розв'язання українського питання. У 1934 р. «Діло» у передовиці «Роковини 22 січня 1918 р.» спробувало оцінити 15-річний період після проголошення Акту злуки: «Тих 15 літ, що ділять нас від тої історичної дати. Видаються нам нині майже півстоліттям. Події, що прийшли після лиховісної війни і химерної революції, відгородили нас від мрій, з якими брали ми участь у великому зриві, які відгородять нас від недавнього минулого великі розчарування та нежданні удари. Прийшло життя зі своїми неблаганими законами, що глузує з мрій і топче пориви. Той Київ, що ще недавно був символом об'єднання земель, закрила перед нашими очима червона стіна, що надто живо нагадувала одну зі стін передвоєнної тюрми народів» [23].

Громадськість Галичини усвідомлювала, що українство ділять не тільки кордони, але й погляди на те, яким шляхом і засобами

реалізувати спільну мету: «Можна ріжно дивитися на причини, що заважали на долі наших земель, а проте важко не погодитись з тим, що одною з тих причин були суперечні, якнайбільш ворожі погляди між нашими провідниками: з ким станули поруч і проти кого йти. Рідкі моменти спільної думки і співпраці пропадали серед різноголосої метушні» [23]. Цей стан у взаєминах наддніпрянських і західноукраїнських політичних сил, за невеликими винятками, продовжувався протягом всього міжвоєнного періоду ХХ ст. «Шукаємо між собою винуватців лиха і скликаємо вину на зовнішні обставини, а рідко, – підкреслювало «Діло» у 1934 р., – дуже рідко у роздумуваннях над майбутнім шукаємо тієї спільної нитки, що могла би всіх об'єднувати, замість відмежовувати» [23]. Водночас констатовано: «Чим більше зовнішніх чисто фізичних причин і внутрішніх, психологічних, роздїймає нарід, тим важче найти корінь лиха і спільну підставу для його нормального розвитку. Свідомість цих труднощів нависла нині над нами» [23].

І. Кедрин звернув увагу на безпрецедентно швидкий шлях, який здолала Центральна Рада від I до IV універсалу та проголошення Акту злуки. Ставлячи запитання «Чи раптовий упадок української державности був доказом незрілості нації?!», автор статті зауважив: «Не є стидом признаватись до колишньої слабости. Але іспит зрілості, що його здавав український нарід у роках 1917–1921, не скінчився і по нинішній день. Кожний день є пробним каменем української зрілості і це наш іспит ще далеко не скінчений» [13].

22 січня 1938 р. у Львівському «Лузі» відбулося святкування 20-ї річниці державности. У домівці «Лугу» (вул. Коперника, 5) воно розпочалося звітом голови «Великого Лугу» Р. Дашкевича. Після звіту він звернувся до львівських луговців та луговичок з промовою, в якій «пригадав він молодому поколінню наші вільні змагання з-перед 20 літ, ролю Січевого Стрілецтва в нашому національному зриві та обов'язки... Лугової організації. Опісля луговики стоячи слухали текст IV універсалу Центральної Ради. З рефератом виступив І. Кедрин-Рудницький. Коментуючи його реферат, «Діло» підкреслило: «Образи тогочасних великих подій, пригадувані референтом, западали глибоко в душі молодих слухачів та викликували в них відповідні рефлексії й бажання

дальше працювати над здійсненням національних ідеалів батьків для добра Батьківщини» [27]. З нагоди 20-ї річниці проголошення УНР УНДО провело 22 січня 1938 р. в приміщенні Крайової Народної Канцелярії Святочні Сходини. Їх відкрив короткою промовою голова УПР В. Мудрий, який підкреслив велику вагу традиції та особливе значення 22 січня. Після вступної промови С. Біляк виголосив реферат, в якому схаактеризував хід української революції, виділяючи її етапи [6]. Того ж дня товариство «Молода громада» відсвяткувало роковини проголошення самостійності України. Святкові сходи відкрив голова товариства А. Палій. Опісля виступив А. Мельник, який підкреслив значення обох актів 22 січня. Святкові сходи відбулися в товаристві «Зоря», «Сила», читальнях «Просвіти». 22 січня 1938 р. у кожному повітовому осередку відбулися святкові заходи з нагоди 20-річчя самостійності УНР. Зокрема, в Городку святкували в домівці місцевої читальні «Просвіти»; у Коломиї – в приміщенні «Народного дому» відбулася святкова академія.

У Станиславові програма святкувань була відмінною. Вранці о 7 годині 15 хвилин о. Луцик відправив урочисте богослужіння, під час якого о. Салевич виголосив промову. Ввечері о 20 годині у будинку «Сокола» відбулися «святочні сходи», на яких виголосив промову магістр Микитюк, д-р М. Глушкевич декламував, а стан[ові] «Боян» і «Думка» відспівали відповідні пісні» [26]. «Діло» інформувало про святкування 20-х роковин проголошення самостійності УНР у Варшаві, Празі, Берліні, Белграді, Берні.

У 1939 р. «Діло» передрукувало статтю 1935 р. Єдина зміна, яку дозволила собі редакція, – «це вписати в одному місці замість «події з-перед 16 і 17 років» – «20 і 21 років», замість «1935 рік» – рік 1933!» [8]. Редакція вибачилася перед своїми читачами. Причиною цього була зайнятість редакції аналізом міжнародних подій в Європі, зокрема – подій в Карпатській Україні. З другого боку, «Діло» проілюструвало відсутність істотних змін у становищі українців на Наддніпрянщині: «Замість звуку дзвонів і всієї революційно-романтичної декорації, з якою відбувалися тодішні величні акти волі, минають у пивницях московських експозитур на Україні, стріли, від яких гинуть українські культурні діячі. Самої згадки про тодішні часи й події досить, щоб наразитися на

розстріл. Поворот хвилі воюючого комунізму, поворот хвилі терору проти всього українського, глум над національним ідеалом – це політична дійсність у двадцятиліття тих величних актів. Хто не знав би всесвітньої історії і самої історії України – міг би справді попасти в розпуку: як страшенне змарновано велику історичну нагоду і до якого ступеня дійшла наша програ. Коли на Софійському майдані відбулася святочна церемонія у 1918 і 1919 р., то до Києва доходили вже відгуки гарматних вистрілів і на вулицях міста царила вже атмосфера непевності: тому й серед учасників тодішнього свята було чимало одиниць, які з найбільшою журбою гляділи у будучність. А проте напевне не було нікого, хто припускав би, на дно якого провалля докотиться у такому короткому часі для народу. Єдиною розвагою може бути пригадка, що на кілька літ перед прокламуванням соборності й суверенності не було ні одного українця, який вірив би у таке чудо» [8].

Таким чином, святкування 22 січня 1918 і 1919 років стало складовою суспільно-політичного життя Галичини у міжвоєнний період ХХ ст. Партії національно-державницького табору разом із «Ділом» та іншими часописами пропонували формат цих святкувань, їх ідеологічну наповненість у відповідності з мінливими політичними тенденціями даного періоду.

Список використаних джерел

1. В роковини 22 січня. Святочне засідання в УНДО // Діло. – 1930. – 25 січня.
2. Великі роковини // Діло. – 1924. – 24 січня.
3. *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до акту злуки). – Київ, 2009. – 467 с.
4. *Гошуляк І., Кривошея В., Солдатенко В., Яремчук В.* Соборність України: від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – Київ, 2000. – 408 с.
5. 22 січня // Діло. – 1928. – 22 січня.
6. День 22 січня у Львові // Діло. – 1938. – 25 січня.
7. Дипломатія УНР та Української держави в документах та спогадах сучасників: У 2 томах. – Київ, 2008. – 372 с.
8. З великих роковин – роковини найбільші // Діло. – 1939. – 22 січня.
9. *Залізняк М.* Російська Україна й її відродження. – Відень, 1918. – 72 с.

10. Західно-Українська Народна Республіка: історія і сучасність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6. – Львів, 2000. – 374 с.

11. І.К. [Іван Крип'якевич] День 22 січня в Києві // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – Ч. 1. – С. 3–4.

12. Карпенко О. Злука ЗУНР і УНР – видатна подія в історії українського народу // Соборність і сучасність. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 8–21.

13. Кедрин І. 22. І. 1918 – 22. І. 1919 // Діло. – 1938. – 23 січня.

14. Курас І., Солдатенко В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920). – Київ, 2001. – 245 с.

15. Левицький Д. Акт 22 січня 1919 // Діло. – 1925. – 22 січня.

16. Любовець О. Принципи соборності та українські політичні партії // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. – Київ, 1999. – С. 162–170.

17. Макух І. На народній службі. Спогади. – Київ, 2001. – 572 с.

18. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1920. – 342 с.

19. Олесницький Я. Перед семи роками. День 22 січня 1919 в Києві // Діло. – 1927. – 22 січня.

20. Панчук М., Панчук А. Акт злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії // Проблеми соборності України у XX столітті. – Київ, 1994. – С. 98–105.

21. Пеленський Й. Свято з'єдинення. Спомин // Діло. – 1925. – 22 січня.

22. Проблеми соборності України у XX столітті. – Київ, 1994. – 230 с.

23. Роковини 22 січня 1918 р. // Діло. – 1934. – 22 січня.

24. Роковини 22 січня 1919 р. // Діло. – 1930. – 23 січня.

25. Роковини з'єдинення. Святочне засідання УНДО дня 26 січня // Діло. – 1929. – 22 січня.

26. Свято 22 січня. Станиславів // Діло. – 1938. – 29 січня.

27. Свято 22 січня у львівському «Лузі» // Діло. – 1938. – 23 січня.

28. Сеньків М. З історії соборності українських земель 1917–1945. – Дрогобич, 1999. – 163 с.

29. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1917–1920). – Київ, 1999. – 508 с.

30. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.). – Київ, 1999. – 407 с.

31. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУЛ), ф. 344, оп. 1, спр. 96, арк. 3–4.

32. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 962, арк. 3–4.

33. Шаповал М. 22 січня (спомини і висновки) // Трудова Україна. – Прага, 1932. – № 7–8.

34. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.

35. Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939): поступ української суспільної думки. – Львів, 1999. – 384 с.

Омельченко О.В., Соляр И.Я. 22 января 1918 и 1919 годов в национальной памяти галичан в межвоенный период XX ст.

В статье проанализированы особенности празднования годовщин провозглашения независимости УНР IV универсалом Центральной рады и Акта объединения УНР и ЗУНР в Галичине в 1923–1939 гг., отмечены оценки этих исторических документов политическими партиями, их лидерами, общественными организациями на страницах влиятельнейшей западноукраинской газеты – «Дело».

Ключевые слова: национальная память, 22 января, Галичина, «Дело», общественно-политическая жизнь.

Omelchenko, O.V., Solyar, I.Y. January 22, 1918 and 1919 in the national memory of Galicia in the interwar period of the twentieth century

The article analyzes the features of the celebration of anniversaries of independence of the UPR IV generalist Central Council Act, and the association of the UPR and ZUNR in Galicia in 1923–1939's., Pointed assessment of these historical documents, political parties, their leaders, civil society organizations in the pages of influential western Ukrainian newspaper – «Dilo».

Key words: national memory, January 22, Galicia, «Dilo», social and political life.

УДК 323.2(477)''1950/1980'':930.1

Ведмідь Л.А.

**ПРОБЛЕМИ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ**

У статті аналізуються окремі проблемні питання опозиційного руху, розкриття яких впливає на формування та відображення даного явища в історичній пам'яті.

Ключові слова: історична пам'ять, національна пам'ять, історіографія, опозиційний рух, дисидентський рух, дисидент, «самвидав», рух шестидесятників, шестидесятник, правозахисний рух.

Історична пам'ять створюється та передається багатьма каналами, зокрема через: а) вшанування пам'яті; б) навчання в школі; в) живу пам'ять родини; г) медійні репрезентації; д) за допомогою науки і мистецтва.

Запорукою сформованої історичної пам'яті, а часто найважливішим чинником її становлення, є ґрунтовне дослідження події чи історичного сюжету в історіографії. У випадку з опозиційним рухом в Україні це видається особливо справедливим. Пам'ять про опозиційний рух є нечітким і розмитим відображенням в національній історіографії, проте в ній доволі ясно проступають його контури, сильні сторони та недоліки. Тому аналіз української історіографії опозиційного руху в Україні не лише надає можливість окреслити межі наукового осмислення теми, але й дозволяє долучитися до подальшого розуміння формування історичної пам'яті цього явища.

Метою даної статті є аналіз окремих проблемних питань опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст., які по-різному висвітлюються в історіографії та впливають на формування й відображення цієї проблеми в історичній пам'яті.

Щоб з'ясувати, як саме впливають дослідження опозиційного руху на формування національної пам'яті, необхідно дослідити висвітлення даного питання в історіографії. Передусім розглянемо, як у вітчизняній історіографії розкрито деякі питання методоло-

гічного та теоретичного характеру. Зокрема, звернемо увагу на проблеми термінологічного апарату дослідження й розглянемо дефініції «дисидент», «дисидентський рух», «інакомислення», «опозиційний рух», «рух опору» та співвідношення між ними, оскільки питання термінології в історичній літературі є дискусійним, звернемо також увагу на терміни «шістдесятництво» та «шістдесятники».

Спроби здійснити науковий аналіз термінологічного апарату можна вважати одним з перших кроків на шляху формування історичної пам'яті про опозиційний рух. Тож, з'ясуємо визначення таких термінів, як «дисидент», «дисидентство», «дисидентський рух», та їх співвідношення з поняттями «інакомислення», «опозиційний рух», «національно-визвольний рух», «правозахисний рух», «рух опору» тощо.

Серед дослідників найбільш поширеною є характеристика проявів опозиції тоталітарному режиму постсталінської епохи в колишньому Радянському Союзі, в тому числі і в Українській РСР, як «дисидентський рух», «дисидентство». Тому її учасників називають «дисидентами». Це, перш за все, стосується таких дослідників, як Ю. Зайцев, В. Баран, І. Курас, М. Багмет, І. Федьков, Б. Захаров [8, 135–153; 15; 21; 29] та ін. Оскільки поняття «дисидент» вживалося до всіх учасників опозиційного руху, то його часто застосовували як синонім до «опозиціонер», «учасник опозиційного руху» [16, 195–235; 18]. Г. Касьянов, зокрема, вважав за доцільніше для позначення подій 60-х–80-х рр. XX ст. вживати термін «рух опору» [23].

Разом з тим Ю. Курносов, аналізуючи дане явище, використовував термін «інакомислячий» [30]. Цей термін він вважає свого роду універсальним і зараховує сюди практично всі прояви незгоди, що мали місце у досліджуваній період: шістдесятництво, дисидентство, рух опору, протесту, демократичний правозахисний і національно-визвольний рух, оскільки, на його переконання, між ними не можна провести чіткого поділу [30, 3, 5].

Як національно-визвольний рух трактують події середини 1950-х – 1980-х років історики А. Русначенко, І. Стасюк [35; 41]. У свою чергу І. Стасюк вживає як синонім до «національно-визвольного» і термін «національно-патріотичний рух» [42]. Ціка-

вою, на наш погляд, є думка Я. Грицака, який вважає за доцільне використовувати термін «дисидентство» по відношенню до виявів відкритого протистояння. Таким чином, термін «дисидент» у нього асоціюється з «правозахисним рухом» та терміном «правозахисник», а протистояння з владою кінця 50-х – середини 60-х років минулого століття він називає «опозиційним рухом» [12, 282–2295].

Питання співвідношення термінів «дисидент» та «інакодумець» аналізується Б. Захаровим. Він переконаний, що інакодумець – це особа, яка «хоче чогось дивного» і випадково вступає в конфлікт з режимом. З цього випливає, що «інакодумець стає дисидентом, якщо він в тій чи іншій формі не погоджується з офіційною точкою зору в будь-якій сфері життя, не приховує своїх поглядів, внаслідок чого вступає з нею в конфлікт». Б. Захаров переконаний, що дисидентство визначається не метою боротьби, а її засобами. Тому до його проявів дослідник зараховує «участь у правозахисних акціях навіть з політичною метою» [20, 3].

Своє бачення стосовно вживання в історичній науці таких термінів, як «опозиція», «дисидентство», «інакомислення», запропонував О. Бажан [1]. Так, під дисидентством він розуміє «сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства». Саме дисидентство, на його думку, є базою для формування опозиційних рухів. Історик вважає, що дисидентом можна назвати «особу, чії погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму» [1, 30; 2, 526].

Таку точку зору заперечує Б. Захаров, вважаючи, що подібне тлумачення «дисидентства» й «дисидента» можна застосувати до «інакодумства» та «інакодумця». Але ні в якому разі не можна ототожнювати поняття «інакодумець» та «дисидент» [20, 3].

Однак, на нашу думку, визначення понять «дисидентство» та «дисидентський рух», запропоноване істориком О. Бажаном, є найбільш вдалим і виваженим.

Щодо співвідношення між поняттями «дисидентство» та «національно-визвольний рух», то О. Бажан переконаний, що

ототожнювати ці два поняття не можна, оскільки перше є складовою другого [2, 522–525]. Дисидентський рух, на його думку, входив до складу національно-визвольного руху другої половини 1950-х – 1980-х років, а тому до подій зазначеного періоду вважає за доцільне вживати термін «опозиційний рух» [7]. Звідси дослідник робить висновок, що Ю. Курносов, ототожнюючи дисидентський рух з національно-визвольним, збіднює останній, подає його у невластивому вигляді [2, 522].

Інші терміни, що трактуються по-різному в історичній науці, – «шістдесятництво» та «шістдесятники». Дослідник О. Бажан розглядає його як літературно-мистецьку та суспільно-політичну течію в середовищі української інтелектуальної еліти періоду кінця 1950-х – початку 60-х років, появу якої пов'язує з деякою політичною лібералізацією [3, 298]. Г. Касьянов вбачає в ньому покоління інтелігенції, породжене епохою «відлиги», яке уособлювало суспільне явище, течію, рух, духовний феномен [23, 14]. Ю. Курносов розглядає його як один із найпомітніших проявів руху опору, найактивніших виступів проти ідеологічного диктату [30, 81].

Саму назву «шістдесятники» Ю. Курносов пояснює тим, що новий етап боротьби за відродження нації розпочався у духовній сфері саме у 60-х роках ХХ ст. Б. Захаров та Г. Касьянов проводять паралель між шістдесятництвом та рухом поетів-революціонерів 60-х років ХІХ ст. на території Росії [21, 81; 23, 30].

Дослідник Я. Секо пропонує розглядати «шістдесятництво» переважно як культурницький феномен у суспільному житті країни періоду «відлиги», який «відображав тенденцію підтримки демократичних реформацій» [39, 17].

Наступною дискусійною темою в історичній пам'яті про опозиційний рух є визначення течій, які його репрезентують. Дослідники А. Русначенко та О. Бажан виділяють такі напрямки в опозиційному русі: національно орієнтований (який у свою чергу поділяється на самостійницький, національно-культурницький та правозахисний рух), релігійний, рух національних меншин, рух за соціально-економічні права [3, 301; 35]. Хоча в іншій своїй праці згадуваний нами О. Бажан виділяє три напрямки: український національний рух, рух національних меншин та релігійний рух [7].

Б. Захаров виокремлює в дисидентському русі, який він характеризує в цілому як рух за національне визволення, п'ять напрямків: український національний та загальнодемократичний рух, релігійний рух, рух за свободу пересування й рух за соціальні та економічні права [21, 29–54]. Інші виділяють три основні напрямки в дисидентстві: правозахисний або демократичний, релігійний та національно-орієнтований [10, 544–548; 22, 277; 25, 441]. На думку Ю. Зайцева, останній, поєднуючи у собі два попередні, й був найпоширенішим в Україні [16, 196–197]. Дослідник В. Прокопчук зараховує до основних течій опозиційного руху в Україні самостійницьку, національно-культурницьку, правозахисний рух та рух за свободу совісті [34, 10]. На думку історика В. Барана, в опозиційних рухах представників неросійських народів не було чіткого поділу. У них домінував один напрямок – національно-патріотичний, навколо якого і об'єднувалися представники різних течій [8, 136].

Тож, і надалі питання напрямків та течій в опозиційному русі в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст. в історичній пам'яті залишається відкритим.

Невід'ємною складовою опозиційного руху є «самвидав», який був його інтелектуальним підґрунтям та головною формою існування. Історики приділяють окрему увагу цьому явищу, аналізують його виникнення та розвиток, способи і шляхи поширення самвидаву, аналізують окремі праці [6; 31; 40].

Коротко зупинимось на кількох самвидавчих роботах, які, на нашу думку, без перебільшення презентують в історичній пам'яті український «самвидав» означеного періоду.

У вітчизняній історичній науці досить високо оцінюється праця літератора І. Дзюби – «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Його вважають головним документом новітнього національно-демократичного руху, свідченням якісних змін в українському самвидаві [9, 297, 299], першим програмним документом українського дисидентства [4; 12, 285; 32, 478] та центральним твором самвидаву 1960-х років [23, 96].

У 1970-х роках український самвидав поповнився ще одним визначним твором – «Правом жити» Ю. Бадзьо. Серед науковців спостерігається тенденція підвищеного інтересу, як до самої

роботи, так і до постаті її автора. На думку Ю. Курносова, ця праця була символом національної ідеї кінця 1970-х – початку 1980-х років [30, 112]. Г. Касьянов вважає, що дана праця могла стати найвидатнішим твором самвидаву 70-х років [23, 149].

Протягом 1970–1972 рр. в Україні видавався перший нелегальний літературно-публіцистичний і правозахисний журнал – «Український вісник» [44], перші п'ять номерів якого редагував В. Чорновіл, а після його арешту – Є. Пронюк і В. Лісовий.

У журналі публікувалася інформація про порушення прав людини в Україні, про судові й позасудові репресії, про становище українських політв'язнів у в'язницях і таборах та ін. Крім того, на сторінках «Українського вісника» друкувалися публіцистичні статті, документи, художні твори та інші матеріали, що поширювалися в самвидаві.

Опозиційний рух в національній пам'яті асоціюється з цілою низкою підпільних груп та організацій. Серед них ми виділимо: Український національний комітет, Український національний фронт [17; 19; 21, 64; 35, 73–83; 36]. Зазначені організації існували на території Західної України, вважали себе продовжувачами справи ОУН-УПА і домагалися виходу України зі складу СРСР. Одночасно з існуванням груп та організацій вищезазначеного зразка велися пошуки нових методів та форм протистояння. Вони повинні були відрізнитися від ідеології ОУН, а тактика протистояння офіційній політиці влади не повинна була виходити за її межі. Серед організацій, які намагалися діяти саме на таких засадах, дослідники називають Українську робітничо-селянську спілку [24; 35, 92–97].

Окреме місце в історичній пам'яті займає Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або ж Українська Гельсінська група – перша опозиційна організація, яка виникла та діяла на легальних засадах, в межах тогочасного законодавства. В історичній науці приділяється увага вивченню та дослідженню діяльності організації, формам та методам її боротьби з владою і навпаки. Особливе місце в рамках дослідження опозиційного руху займає Гельсінська група ще й тому, що її діяльності присвячена ціла низка досліджень [5; 11; 26; 28].

Оскільки історичні події досить часто розглядаються в контексті діяльності окремих діячів, то дослідження учасників опозиційного руху має виключно важливе значення для з'ясування місця, яке займає дана проблема в історичній пам'яті українського народу. Тут слід згадати праці, присвячені окремим діячам опозиційного руху, які асоціюються в національній пам'яті з такими проблемами, як «дисидентство», «опозиційний рух» та «шістдесятництво».

На сьогодні є досить актуальними праці, присвячені дослідженню ролі тої чи іншої особистості в опозиційному русі. Вже в історичній науці є певні напрацювання щодо дослідження постатей В. Чорновола, І. Світличного, В. Стуса та ін. [13; 14; 27; 43].

Протягом останніх шести років в Україні побачило світ два унікальні за своєю суттю видання: «Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР» [33], зокрема та його частина, що присвячена дисидентському руху в Україні, й енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990» [37] під редакцією О. Зінкевича.

Робота над першим виданням здійснювалася Харківською правозахисною групою в рамках міжнародних проектів «Час дисидента» і «Східна Європа – спільна земля» та тривала протягом десяти років. Хронологічно словник охоплює період 1956–1989 рр. та складається зі вступу, в якому описано характерні риси, притаманні дисидентському руху в певній країні, подано біографії дисидентів з описом опозиційної діяльності та наводиться бібліографія, вміщено глосарій, який включає в себе перелік опозиційних організацій, самвидавчої літератури, громадські установи та різні суспільно-політичні явища в тій чи іншій країні.

Інше видання – енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990» – стало можливим завдяки копіткій роботі цілого авторського колективу, до складу якого входили як науковці-дослідники опозиційного руху в Україні, так і безпосередні учасники дисидентського руху. Видання охоплює події, що розгорталися в Україні з початку 1960-х років до проголошення державної незалежності у 1991 р., і висвітлює проблематику, пов'язану з боротьбою за реалізацію національних прав та дотри-

мання прав людини і громадянина. У ньому окреслено феномен шістдесятництва, вітчизняного самвидаву, зародження дисидентського (правозахисного) руху. До енциклопедії включено не тільки біографічні дані деяких учасників опозиційного руху та інформацію про їх твори, самвидавчу літературу та різномовні правозахисні видання, а також бібліографію праць учасників опозиційного руху опору. Тут наведено інформацію про діяльність підпільних груп на території України та організацій, що створювалися у західних країнах та виступали на захист українських політичних в'язнів. Окрему увагу приділено репресіям радянської влади. Цілий ряд статей розкриває діяльність української діаспори та представників інших національностей, які виступали на захист представників правозахисного руху, співпрацювали з ними та передавали український самвидав на Захід.

Таким чином, ми бачимо, що окремі аспекти опозиційного руху в Україні, які були предметом аналізу даної статті, по-різному висвітлені в історіографії, що безпосередньо впливає на формування національної пам'яті.

Однак, незважаючи на наявність у вітчизняній науці низки праць, національна пам'ять про опозиційний рух все ще залишається несформованою, перебуваючи на стадії становлення. Йому ще належить зайняти своє місце в національній пам'яті українського народу.

Список використаних джерел

1. *Бажан О.* Дисидентство в УРСР: спроба дефініції / О. Бажан // Магістеріум. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2001. – Вип. 7. – С. 27–31.
2. *Бажан О.* Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 520–529.
3. *Бажан О.* Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950–1980-х років / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 296–303.
4. *Бажан О.* Посіяв бурю... (До 30-річчя з дня виходу в світ праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?») / О.Бажан // Слово і час. – 1995. – № 11–12. – С. 37–41.

5. *Бажан О.* Роль Української Гельсінської групи в консолідації опозиційного руху в 70-х рр. в Україні / О. Бажан // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія / Міжнародна асоціація українців, Українське історичне товариство. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 2: XX століття / С. Кульчицький, В. Даниленко (відп. ред.). – С. 558–562.

6. *Бажан О.Г.* «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О.Г. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 357–364.

7. *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, – К., 2000. – 616 с.

8. *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / НАН України; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1996. – 448 с.

9. *Баран В.К.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2003. – 667 с.

10. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2004. – 656 с.

11. *Ведмідь Л.А.* Українська Гельсінська група: історіографічний огляд / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К.: Поліграф Центр. – 2005. – 22 с.

12. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вищ. навч. закладів, вчителів – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

13. *Деревінський Василь.* В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / Василь Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.

14. *Дребот Н.* Формування В'ячеслава Чорновола як громадського діяча / Н. Дребот // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2005. – Вип. 3. – С. 114–117.

15. *Зайцев Ю.* Дисиденти // Молодь України. – 1995. – 21, 23, 24, 28, 30 березня; 4, 6, 11 квітня.

16. *Зайцев Ю.* Дисиденти: опозиційний рух 60 – 80-х років / Ю. Зайцев // Сторінки історії України XX століття: Посібник для вчителя. / За ред. С.В. Кульчицького; Упоряд.: В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дегтярьова. – К.: Освіта, 1992. – С. 195–235.

17. *Зайцев Ю.* Ті, що не мовчали / Ю. Зайцев // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / Юрій Бірюльов (упоряд. та відп. ред.). – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 325–354.

18. *Зайцев Ю.* У тенетах тоталітаризму (історія опозиційного руху 60–80-х рр.) // Армія України. – 1994. – 16, 17, 23, 24, 27, 30, 31 серпня; 3, 6, 7, 13, 14, 17, 20 вересня.

19. *Зайцев Ю.* Український національний фронт у русі опору 60-х років / Ю. Зайцев // Воля і Батьківщина. – 1995. – № 1. – С. 5–22.

20. *Захаров Б.* Історія і дисиденти / Б. Захаров // Культура, людина і право: Бюлетень / Гуманітарна студія «Хвиля»; Б. Захаров (ред.). – 2002. – № 3 (6) жовтень. – С. 1–4.

21. *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

22. Історія України: Навчальний посібник / Скрипник М.О. Домбровська Л.Ф. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 367 с.

23. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. – К.: Либідь, 1994. – 221 с.

24. *Касьянов Г.* «Справа юристів» та інші: зворотний бік відлиги / Г. Касьянов // Визвольний шлях. – 1993. – № 12. – С. 149–155.

25. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Дисидентський рух в Україні у 60–80-х роках // Історія України від найдавніших часів і до 2000 р. Навч. посібник. – Харків: Одиссей, 2000. – С. 436–443.

26. *Кривдіна І.Б.* Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976–початок 90-х років): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – О., 2001. – 161 с.

27. *Кривдіна І.Б.* Еволюція світоглядних позицій В'ячеслава Чорновола / І.Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць / Одеський національний політехнічний університет. – О., 2007. – Вип. 9. – С. 210–220.

28. *Кривдіна І.Б.* Програмові засади та організаційні форми існування гельсінського руху в Україні / І.Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць / Одеський національний політехнічний університет. – О., 2010. – Вип. 19. – С. 68–76.

29. *Курас І., Багмет М., Федьков І.* Дисидентський рух 1960–80-х років в Україні. – К: Основи, 1994. – 102 с.

30. *Курносів Ю.* Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1994. – 221 с.

31. *Лис С.В.* Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна). Монографія. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 76 с.

32. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

33. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Т. 1. Україна. – Частина 1. – Харків: Права людини, 2006. – 516 с; Частина 2. – 504 с.

34. *Прокопчук В.* Демократичні витоки українського правозахисного руху (кінець 50-х – перша половина 70-х рр.) / В. Прокопчук // Науковий вісник ВДУ. Серія Історія. – 1997. – № 3. – С. 9–12.

35. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

36. *Русначенко А.* Український національний фронт – підпільна група 1960-х років / А. Русначенко // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 81–94.

37. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.

38. *Секо Я.* Іван Світличний в русі шістдесятників / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2010. – Вип. 1. – С. 155–163.

39. *Секо Я.* Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 2. – С. 17–27.

40. *Стасюк І.М.* «Самвидав» в українському національному русі 1960 – 1970-х років / І.М. Стасюк // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 408. – С. 122–126.

41. *Стасюк І.М.* Український національно-визвольний рух в умовах хрущовсько-брежньовського правління: порівняльна характеристика / І.М. Стасюк // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ «Львівська політехніка», 1999. – № 377. – С. 189–199.

42. *Стасюк І.Б.* Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 с.

43. *Строевус О.* Василь Стус у шістдесятницькому русі / О. Строевус // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопільський національний педагогіч-

ний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль. – 2009. – Вип. 2. – С. 223–229.

44. Український вісник. – 1970–1972. – № 1–6.

Ведмидь Л.А. Проблемы оппозиционного движения в Украине во второй половине XX века: отечественная историография и национальная память

В статье анализируются отдельные проблемные вопросы оппозиционного движения, раскрытие которых влияет на формирование и отображение данного явления в исторической памяти.

Ключевые слова: историческая память, национальная память, историография, оппозиционное движение, диссидентское движение, диссидент, «самиздат», движение шестидесятников, шестидесятник, правозащитное движение.

Vedmid', L.A. Problems of opposition movement in Ukraine in the second half of XX age: domestic historiography and national memory

In the article analyse separate problem questions opposition movement, openings of which influence on forming and reflection of this phenomenon in historical memory.

Key words: historical memory, national memory, historiography, opposition movement, dissident movement, dissident, «samizdat», sixties movement, man of the sixties, human rights movement.

**«ІСТОРИЧНА КРИВДА» ЯК ІДЕЯ ТА ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ
ФАКТОР АНЕКСІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА РОСІЙСЬКОЮ
ІМПЕРІЄЮ: ВИТОКИ, ІДЕОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ТА РЕАЛІЗАЦІЯ «НОВОЇ» ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ**

Досліджено вплив «історичної кривди» як легітимаційної константи обґрунтування анексії Кримського ханства Російською імперією. Розглянуто формування нової імперської політики пам'яті щодо кримського ареалу та її вплив на інкорпорацію Криму до російської соціально-політичної структури.

Ключові слова: «історична кривда», Російська імперія, Кримське ханство, Османська імперія, анексія, історична пам'ять, легітимація, політика пам'яті, кримські татари, «грецький проект».

Крим як географічна територія, перехрестя історичних, політичних і соціокультурних впливів, ареал міжцивілізаційного симбіозу та геополітична реальність завжди привертала увагу дослідників. Особливо актуалізованою ця проблема постає в модерну епоху з огляду на де-факто буферний статус Криму у взаємовідносинах Російської та Османської імперії, для яких він передусім був стратегічним об'єктом. Знаковою подією у цьому протистоянні стала анексія Кримського ханства Російською імперією у 1783 р., яка започаткувала кардинально новий етап розвитку всього чорноморського регіону.

Широкий спектр аспектів проблеми ліквідації Кримського ханства досліджувався різними генераціями істориків. Зазвичай ця подія аналізувалася дослідниками через призму розширення імперських кордонів, актуалізованого економічними та безпековими чинниками, а також в контексті зовнішньополітичної, ширше – геополітичної боротьби двох імперій, Російської та Османської, за гегемонію в східноєвропейському та євразійському просторі. Власне, маємо цілий спектр трактувань і оцінок російсько-кримських зносин та факту анексії Кримського ханства як їх логічного результату.

Актуальність кримського дискурсу на сучасному етапі розвитку історичної думки засвідчується досить помітним інтересом

українських і турецьких істориків [1; 3; 11; 13; 16; 34; 50; 52; 55; 56]. Традиційною є підвищена увага до кримського питання російської наукової спільноти й політичного істеблїшменту. Проте сучасна російська історіографія, серед здобутків якої вагомі наукові дослідження з реконструкції внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Кримського ханства на тлі російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї [9; 17; 26; 53], на жаль, не позбулася імперського синдрому в трактуванні дискусійних проблем політичної історії Кримського ханства й «легітимності» його анексії та подальшого перебування у складі Російської імперії [44, 173].

Прикметною ознакою сучасного етапу розвитку історичної науки є залучення до методологічного інструментарію дослідників новаторських міждисциплінарних підходів, що дозволяють розширити горизонти реконструкції минулого та по-новому інтерпретувати різні сфери буття тогочасного суспільства. Зокрема, одним із перспективних напрямків є вивчення феномену історичної пам'яті та її соціальних функцій.

Зважаючи на це, метою даної статті є дослідження проблеми формування у правлячому прошарку російського соціуму, починаючи з Московського князівства (а згодом Російської імперії), історичної пам'яті про досвід російсько-кримських стосунків та феномену «історичної кривди» як системоутворюючої складової пам'яті про кримських татар. В роботі зроблено спробу простежити вплив «історичної кривди» як легітимаційної константи на формування кримського вектору російської зовнішньої політики протягом XVII – другої половини XVIII ст., результатом якої стала ліквідація Кримського ханства. Перспективною видається також спроба простежити формування засад «нової» імперської політики пам'яті щодо кримського ареалу після анексії та її вплив і роль в інкорпорації Криму до імперської соціально-політичної структури.

Історія російсько-кримського суперництва своїм корінням сягає ще XVI ст., коли відносини між Московським князівством та Кримським ханством набули ознак яскраво вираженого антагонізму як наслідку зростання політичної та воєнної ваги цих державних утворень.

Звісно, не можна відкидати й фактору татарських походів за живим товаром на материкові території. Кримське ханство перетворило напади, насамперед на українські землі, основною метою яких було захоплення ясиру, у суперрентабельний промисел на вищому державному рівні. Я. Дашкевич вказував, що рації відбувалися майже щорічно, а інколи навіть кілька разів на рік [16, 98]. Їх результатом були випалені та знелюднені міста і села. Але, з іншого боку, протягом XVI–XVII ст. територія Кримського ханства стає об'єктом вторгнення російських військ та нападів донських і запорозьких козаків. Тому, за словами В. Дубровського, необхідно відмовитися від апріорної «романтики суходільної й морської боротьби (козаків. – Б.К.) XVI–XVII ст., що недалеко відходила від звичайного пірацтва й розбою...» [24, 6].

У другій половині XVII ст., за правління царя Олексія Михайловича, з'являється вже текст з ідеєю завоювання Криму. Серб Юрій Крижанич, який з кінця 1650-х рр. перебував у Московії, так обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму: «Тем более, *справедливую причину войны* (тут і далі курсив наш. – Б.К.) мы имеем относительно тех магометан, *кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство* (тобто Московію. – Б.К.). ...Относительно татар Господь дал нам успех, именно взятием Казани, Астрахани и Сибири; поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и *чтобы мы могли прогнать из Крыма общих всего света мучителей и разбойников*» [4, 74–75]. Власне, в тексті Крижанича вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду», завдану кримцями Московській державі як справедливу причину до війни, а також ідея месіанської функції Московії у звільненні цивілізації від татарської небезпеки. Забігаючи наперед, зазначимо, що ця ідеологема стане лейтмотивом російської концепції «кримського» зовнішньополітичного вектора.

Стратегія Московії, спрямована на просування в південному напрямку, яскраво простежується з другої половини XVII ст. В цьому сенсі важливим етапом було укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р., який закріпив головні результати російсько-турецької війни 1672–1681 рр. і надав Росії можливість

форсованого просування до Чорного моря [53, 160]. А з 1686 р. Москва припинила надсилати кримському хану традиційну щорічну данину («поминки») [36, 27–28], що, вочевидь, мало велике психологічне значення позбавлення татарського «ярма».

За правління Анни Іоанівни, в 1736 р. до Криму вступило військо фельдмаршала Мініха, розбивши поблизу Перекопа 100-тисячне військо кримського хана Каплан-Гірея [40, 318]. Спустошення зазнала ханська столиця Бахчисарай. Було спалено багато будинків, серед яких і будівлі Єзуїтської місії; багата бібліотека місії була почасти спалена, а почасти затоплена вином, знайденим солдатами Мініха в підвалах, де єзуїти намагалися сховати від знищення найцінніші книги та рукописи [33, ч. 14, 67]. Згорів також ханський палац; у полум'ї пожежі загинув архів володарів Криму Гіреїв [12, 61].

Завершальний етап російського завоювання Криму пов'язаний з епохою імператриці Єкатерини II. Саме в цей період Росія розгорнула широкомасштабну кампанію за здобуття півострова, результатом якої стала його анексія в 1783 р.

Одразу після сходження Єкатерини II на російський престол, в липні 1762 р., імператриці було подано доповідь про значення Кримського півострова для імперії. «Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згадуваного Крижанича: «Они (татари. – Б.К.) весьма склонны к хищению и злодействам, искусны в скорых и внезапных воинских восприятиях, а до последней с Турками войны *приключали России чувствительный вред и обиды* (курсив наш. – Б.К.) частыми набегами, пленением многих тысяч жителей, отгоном скота и грабежем имения из областей Российских... В сем состоит главнейший промысел и добыча сих диких и степных народов». Обґрунтувавши «справедливість» завоювання Криму, автор «Докладу» наголошує на стратегічному значенні півострова для Російської імперії: «Полуостров Крым местоположением своим столько важен, что действительно может почитаться ключом Российских и Турецких владений...» [49, 190–191].

В ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр., в жовтні 1769 р. Єкатерина II доручила графу Н. Паніну здійснити «намерение, клонящееся к поколебанию татарских орд против нынеш-

него их подданства». Проте хан Каплан-Гірей II відмовився від російського втручання [30, 451, 458].

Очевидно, саме в цей час з'являється проект завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». У преамбулі документа змальовано апокаліптичний сюжет з татарами у головній ролі: «(1) Ужасная и притом печальная картина, а именно вся Россия раздробленная на части; и в собственной своей крови плавающая. В одной ея стране виден возженной Татарами пламень пожирающей города и селы, в другой их меч сверкающей над головами наших предков... (2) Что Татары из всех наших неприятелей для нас были наипаснейшие и вреднейшие, да и впредь еще быть могут, естли совсем не будут отняты у них к тому способы» [20, арк. 1-13в.]. Таким чином, простежується певна тяглість політико-ідеологічної традиції «історичного кривдження» татарами Росії, започаткованої Ю. Крижаничем, яка набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями. Автор записки, без сумніву, добре обізнаний з кримськими справами, розробив також цілу програму воєнно-політичного оволодіння Кримом [20, арк. 6–15].

В результаті перемог П. Румянцева в Молдавії в липні 1770 р. та взяття у вересні Бендер відрізані від доступу до степів ногайські орди едісанців і буджаків вимушені були вступити в союз з Росією. Не встояли перед переконаннями панінських агентів також і едичкули та джамбулуки, відмовившись від підданства Порти [37, 3].

Аби розколоти єдність кримських татар, командувач російською армією князь В. Долгорукий вдався до підкупу групи впливових татар, серед яких були і члени роду Гіреїв. Проте хан Селім-Гірей III зберіг вірність Туреччині. Союзником Росії став представник ханського роду Шагін-Гірей, який за підтримки російських військ сподівався посісти ханський престол і виступив за налагодження співпраці з Петербургом. В липні 1771 р. до Криму вступила 30-тисячна армія В. Долгорукого, який затвердив на престолі Сахіб-Гірея, брата Шагін-Гірея; останній посів місце калги [10, 5–6].

1 (12) листопада 1772 р. в Карасубазарі було підписано союзний трактат. Угода декларувала незалежність татарських народів, які складали одну область; проголошувався союз з Росією. «Во всегдашнее содержание» росіянам передавалися фортеці Керч і Снікале, а також бухта Ахтіар [37, 11].

Перебіг подій дозволяв Росії претендувати на подальше зміцнення власних позицій у Криму, чому сприяло міжнародне становище [17, 81].

Переломним етапом на шляху до повного завоювання Криму Російською імперією став Кучук-Кайнарджийський договір 1774 р., за яким Кримське ханство проголошувалося незалежною державою [35, 307].

Паралельно з дипломатичною підготовкою анексії Кримського ханства формулювалося ідеологічне забезпечення цієї акції. Тому симптоматичною в цьому зв'язку була поява у 1776 р. історико-політичного твору «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти непрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся» авторства екатерининського статс-секретаря О. Безбородька. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом Х–XVIII ст. через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з виробленням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози [14, 339–370]. Прикметно, що вступна частина документу, на що вказує і її автор, скопійована з тексту аналізованого вище «Рассуждения одного Российского патриота...», що засвідчує вже певну традицію в середовищі уряду щодо політики в кримському питанні.

Період 1777–1783 рр. в історії російсько-кримських відносин позначений тотальним втручанням Петербурга у внутрішні справи ханства. В цьому відношенні показовою є справа переселення кримських християн до Російської імперії 1778 р. В історіографії тривалий час панівною була точка зору, згідно з якою переселення християнського населення Криму російською владою здійснювалося винятково з міркувань його захисту. Проте сучасні вчені піддають її критиці [3, 9–10; 10, 12–13; 52, 137–138]. Виведенням християнського населення, яке складало впливову політичну, й, ще більше, економічну силу, царський уряд прагнув цілковито знищити, еко-

номічно та демографічно, знекровлене Кримське ханство [10, 9–10]. Водночас переселенням кримських християн до Азовської губернії планувалося прискорити колонізацію степової України [52, 136].

Таким чином, попередні приготування до анексії Криму були здійснені. Залишалось дочекатися сприятливої міжнародної кон'юнктури.

Російська активність 70–80-х рр. XVIII ст. на чорноморському напрямку дала європейцям підстави вважати, що загарбання Криму є частиною експансіоністського плану Петербурга щодо завоювання Туреччини та відновлення на її уламках Грецької держави на чолі з представником російського імператорського дому. З подачі англійського посла в Петербурзі Дж. Гарріса цей план отримав назву «грецького проекту» [26, 46]. Зокрема, в депеші від 24 травня (4 червня) 1779 р. на ім'я секретаря при іноземних справах лорда Веймута Гарріс повідомляв: «...Мысли его (Потьомкіна. – Б.К.) постоянно заняты планом основания новой империи на Востоке. Императрица до такой степени разделяет эти намерения, что, гоняясь за своей мечтой, она уже назвала новорожденного великого князя Константином, определила к нему в няньки Гречанку, по имени Елену, и в близком кругу говорит о возведении его на престол Восточной империи. Между тем она строит в Царском Селе город, который будет называться Константинополем» [39, 154–155].

Радянська історіографія піддавала сумніву існування цієї зовнішньополітичної ідеї Петербурга. В цьому сенсі показовою є розвідка О. Маркової, хоча дослідниця й визнає, що ідея звільнення Греції від турків відповідала настроям епохи останніх десятиліть XVIII ст. – періоду так званого «другого Ренесансу». В європейському інтелектуальному середовищі активно обговорювалася необхідність вигнання «варварів» з Європи. Еллінофілами були Єкатерина II і Потьомкін, проте петербурзький культ Еллади був спрямований на службу зовнішній політиці, насамперед у східному питанні [41, 69–70].

Сучасна російська дослідниця О. Єлісеєва вважає, що «грецький проект», який створювався спочатку як цілком самостійний політичний план, перетворився в прикриття для іншого, менш амбітного, проте більш реалістичного проекту анексії Криму [26, 52].

На нашу думку, очевидним є той факт, що в період найбільшої активності російської дипломатії в східному питанні «грецький проект» був цілком реальним зовнішньополітичним планом. Більше того, в умовах загострення російсько-турецького протистояння ідея відновлення Грецької держави набула статусу пріоритетної доктрини. За словами О. Безбородька, «с первого момента понял я, что намерение Государыни о Греческой монархии серьезно...» [цит. за: 15, 930]. Прагнення російської монархині реконструювати Візантійську імперію на уламках Османської було викладено навіть в її «Завещании», датованому 1792 р.: «Мое намерение есть возвести Константина на престол греческой восточной Империи» [28, 720]. Константинополь – столиця колишньої Візантійської імперії, а тепер Стамбул, мав бути повернений християнському володарю. Вочевидь, небезпідставно було навіть заготовлено медалі на завоювання Туреччини [5, 133].

Ідеологія «грецького проекту», який став своєрідним трендом у вищих урядових колах й інтелектуальному середовищі та лейтмотивом дипломатичної активності Петербурга, а також масштабність задумів щодо реанімації Візантійської імперії під протекторатом Росії заклали парадигму нової політики пам'яті щодо кримського ареалу, що буде досить помітним під час подорожі Єкатерини II до Криму 1787 р.

Тим часом ситуація в Криму загострювалася. Невдоволення татарських мас і більшої частини знаті відверто проросійською політикою Шагін-Гірея наростало. Прагнення європеїзувати ханство й патріархальне кримське суспільство шляхом здійснення реформ викликало в татар занепокоєння і несприйняття. Проте найбільше обурювали поведінка і дії Шагін-Гірея, які призвели до поступової втрати ідентичності правовірного володаря. Хан переносить свою резиденцію з Бахчисарая, давньої столиці кримських ханів, до Кафи, де оточує себе гляурами-невірними; він не їздить верхи, як це робили усі попередні володарі ханства, а на європейський кшталт – у кареті; більше того, хан вдається до нечуваного нахабства – голить бороду [37, 24–29]. В очах підданих така «європеїзація» хана сприймалася виключно як зневага до ісламу та мусульманських традицій, а також історичної пам'яті татарського суспільства. Найбільше ж обурення правовірних викликало ба-

жання хана вступити на військову службу до російської імператриці: в жовтні 1781 р. Єкатерина II надала Шагіну чин капітана гвардії Преображенського полку [17, 84–85]. Опозицією це було розцінено як зрада ханства та ісламу.

Восени 1782 р. в російському уряді викристалізувалася ідея анексії Кримського ханства. Г. Потьомкін у своїй записці «О Крыме» пропонує Єкатерині II «захватить сей полуостров...в свои руки» негайно, скориставшись сприятливими обставинами, оскільки пізніше «тяжеле[е] еще будет он России, нежели теперь» [8, 125; 25, 155].

Внутрішньополітичне становище розколотого ханства також сприяло цьому. Правильно оцінивши політичну кон'юнктуру з досить передбачуваними наслідками та перспективами від неминучої анексії ханства Росією, Ширинські та мурзи деяких інших родів у своїх донесеннях російському уряду висловили бажання «найти успокоение под державной сенью ея величества» [32].

Відповідне рішення російського уряду про майбутню анексію ханства визріло наприкінці 1782 р. В підписаному Єкатериною II «секретнейшем» рескрипті на ім'я Г. Потьомкіна від 14 (25) грудня 1782 р. вказувалося: «Вследствие того волю нашу на присвоение того полуострова (Кримського. – Б.К.) и на присоединение его к Российской империи объявляем...». На Потьомкіна покладалося завдання «при первом способном к тому случае доставить от них (татар. – Б.К.) прошение о принятии их под державу нашу» [6, 223–224]. Отже, дане «прошеніє» також розглядалося як чинник легітимації приєднання півострова імперією.

Нетривалі переговори, які вів з ханом російський резидент С. Лашкар'єв, закінчилися в кінці лютого: хан зрікався влади на користь Росії в обмін на обіцянку щорічного утримання в 200 тисяч рублів та здобуття престолу в Персії [25, 727].

8 (19) квітня 1783 р. Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу» [43, т. XXI, 897–898]. У преамбулі цього документа зазначалося, що незалежність, «дарована» ханству Російською імперією в результаті війни 1768–1774 рр. з Османською імперією, не дала бажаного результату, оскільки «татара, преклоняяся на чужие внушения, тотчас стали действовать

вопреки собственному благу, от нас им дарованному». Тому, аби «исторгнуть все поводы к распрям, за Татар произойти могущие», а також «не меньше же и в замену и удовлетворение убытков Наших решился мы взять под державу Нашу полуостров Крымский, остров Таман и всю Кубанскую сторону». Стосовно мешканців вже неіснуючого Кримського ханства, в маніфесті декларувалася обіцянка «содержать их наравне с природными нашими подданными, охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно...» [43, т. XXI, 898].

Власне, з цього часу можемо говорити про конструювання нової історичної пам'яті та формування російською владою власної концепції політики пам'яті для кримського ареалу. В цьому контексті промовистою є навіть сама назва маніфесту від 8 (19) квітня 1783 р.: «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Жодної згадки про Кримське ханство, а лише перелік географічних територій: вербальна символіка, як і будь-яка інша, що асоціювалася з ханським періодом історії Криму, ліквідовувалася. Проте це була лише зовнішня, очевидна сторона кардинальних суспільно-політичних змін, результатом яких мав стати новий геополітичний вимір Криму. З іншого боку, традиційний, зрозумілий і віками усталений плин історії для кримських татар кардинально змінювався: вони оголошувалися новими підданими російської імператриці й мали заприсягтися у вірності. Особи, які відмовлялися присягти, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і виїхати «вне границ» імперії [6, 244–246].

Паралельно з підготовкою присяжної кампанії встановлювався нагляд за суспільно-політичними настроями місцевого населення, які ускладнювали навернення татар в російське підданство [46, 262]. Завоювання Кримського ханства розглядалося останніми не просто як перехід у політичну залежність до іншого сюзерена. Навіть сам факт присяги на вірність гяуру (до того ж жінки) вже суперечив засадам ісламу. Більше того, ментально-психологічна травма посилювалася й тією обставиною, що «духовенство вышнее и нижнее долженствует подать собою, яко пастыри душевные, первый в учинении присяги пример...» [6, 246].

Навернення нових підданих під імператорську руку можемо розглядати як один із заходів в системі символічних практик імперії в щойно приєднаному краї. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на крутосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора), що знаходилася в трьох кілометрах від Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране невипадково. Воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі кривди – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [45, 302].

Вранці 10 (21) липня 1783 р. до табору на Ак-Каї почали прибувати татарська знать та духовенство, де Г. Потьомкін приймав від нових підданих присягу на вірність імператорському дому [31, арк. 20 зв.]. Насправді ж присяжна кампанія тривала протягом всієї осені 1783 р. й проходила досить складно [22, арк. 16]. Мешканці багатьох поселень відмовлялися присягати на вірність імператриці. Серед причин відмови були як ідеологічно-ментальні чинники, так і фактори особистої вигоди. Зокрема, населення двох сіл, Чурюксу та Насип, вирішило скористатися правом емігрувати [18, арк. 1]. Властиво, деякі татари розглядали присягу через призму власних кар'єрних, матеріальних чи соціальних інтересів. В цьому плані характерною є умова Беллаас-аги з селища Карсан Керченського кадилика: останній *«намерен...просить о принятии его в российскую службу с награждением чина а тогда уже и присягу примет* (курсив наш. – Б.К.)...» [18, арк. 1].

Очевидно, не останню роль у відмові присягти новій владі відіграла принципова суперечність самого факту присяги «невірному» основним засадам ісламу та особливостям менталітету татар. Кожен татарин, котрий прагнув залишитися на батьківщині, мусив заприсягтися іменем пророка Мухамеда та цілуванням Корану *«...верою и правдою... Всепресветлейшей и сильнейшей Российской самовластной моей Государыне и наследникам Ея сколько мочи и сил моих будет служить и повинovatца...»*. Крім того, на півострові фактично впроваджувався інститут шпигунства та доносництва, функції якого покладалися на кримську громаду: *«Ежели о противной для Ея Императорскаго Величества ползе тайным или явным образом что либо узнаю то тойже момент без*

всякаго отлагателства времени от Ея Величества доверенным доложить за законной и неминуемой долг имею» [22, арк. 17].

Таким чином, приведення до присяги на вірність імператорському дому переважної більшості кримського населення було спробою інтеграції татарського суспільства до етносоціальної структури імперії, оскільки формальна і де-факто легітимація належності Криму російському престолу залишалася одним з пріоритетних заходів Петербурга. Більше того, вона була наріжним каменем у новій конструкції імперської політики пам'яті для Криму.

Офіційно функції нової влади Криму зосереджувалися в створеного невдовзі після анексії земського правління, так званого «Крымского земского правительства» (ліквідованого в лютому 1784 р.) на чолі з Ширинським беєм Мегметшею. Вибір Г. Потьомкіна був не випадковим і базувався на міркуваннях ментально-політичного характеру – Мегметша-бей був очільником найбільш знатного, впливового та численного в колишньому ханстві роду Ширинів; лише цей рід мав право укладати шлюби з доньками з династії Гірейів, і тому в різних лініях генеалогії роду носив прізвисько «Гірей», а також мав вирішальний вплив на призначення кримських ханів [38, 125; 51, 18].

Очевидно, призначенням Ширинського бея Потьомкін прагнув у такий спосіб легітимізувати в очах кримської знаті та духовенства нову владну адміністрацію Криму [34, 108]. Власне, з цією ж метою, очевидно, Ширинському бею було надано право підписуватися титулом «Крим-Валесі», тобто «Намісник Криму» [51, 19; 23, арк. 65, 66].

В контексті формування нової політики пам'яті варто розглядати й масштабні перейменування кримських топонімів російською владою після приєднання півострова: ліквідацію старих татарських назв та закріплення нових назв, переважно грецького походження. Як вказують сучасні дослідники, топонімічну політику держави поряд із зведенням пам'ятників, святкуванням історичних дат тощо можна включити до переліку дієвих методів «націоналізації мас», в результаті чого стирається одна пам'ять та закріплюється інша [48, 320]. Власне, як знищення старої, «незручної» історичної пам'яті та формування нової імперської істо-

ричної пам'яті кримського регіону (з надто очевидним впливом згадуваного нами «грецького проекту») сприймали практику топонімічних перейменувань навіть її сучасники: «Но чтоб более поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины, чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах... в покоренном полуострове возобновлены древние именованія: Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникале Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ...Словом, новый свет просиял в древнем Понтийском царстве... и беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула» [цит. за: 48, 320].

Указом Єкатери́ни II від 2 (13) лютого 1784 р. проголошувалося утворення Таврійської області, яка в адміністративно-територіальному відношенні охоплювала територію колишнього Кримського ханства. А відповідно до указу від 8 (19) лютого «О составлении Таврической области из 7 уездов и об открытии присутственных мест в оных городах», Таврійська область мала бути поділена на повіти: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський, з яких перші 4 повіти склали, власне, Крим [43, т. XXII, 17–18, 20].

Невдовзі Крим отримав і зовнішні ознаки володіння Російської імперії. 8 (19) березня 1784 р. було затверджено імперську символіку нової територіально-адміністративної одиниці, яка мала засвідчити пряму споконвічну спадковість належності півострова російському скіпетру. На гербі Таврійської області розміщувався на золотому полі імперський двоголовий орел, в центрі якого на блакитному полі було зображено золотий восьмипроменевий хрест, символ того, «что крещение во всей России чрез Херсонес произошло» та історичного правонаступництва Російської імперії від її попередниці, імперії Візантійської [43, т. XXII, 69].

Паралельно зі «стиранням» символічних аспектів історичної пам'яті кримських татар та заміною їх імперськими реалізовувалася політика зміни етнодемографічних акцентів в населенні Криму шляхом форсованого заселення та колонізації півострова

немусульманським елементом, основу якого склали українці та росіяни.

Без перебільшення знаковою подією в процесі інкорпорації Криму до Російської імперії за своїм політичним та ідеологічно-пропагандистським змістом, зокрема й в контексті конструювання нової концепції історичної пам'яті, стала здійснена в 1787 р. по-дорож імператриці Єкатерини II до південного краю імперії.

Про урочистість та особливу ментально-ідеологічну атмосферу монаршого «шествія» свідчили не лише численні бали, зустрічі імператриці з вірнопідданим людом, а й помітна активізація інтелектуального та політичного життя. Особливо яскраво це проявилось під час тривалого перебування Єкатерини II в Києві: фактично, київські аудієнції імператриці перетворилися у неформальний міжнародний конгрес, на якому піднімалися актуальні проблеми європейської політики, зокрема східне та польське питання [42, 131]. Цікавою є згадка учасника цього форуму, поляка Хршонщевського, яка засвідчує головне спрямування й очевидні результати «нової» політики пам'яті щодо Криму: «...Епископ Нарушевич...за сочинение поднесенное Екатерине под заглавием: *Описание Тавриды*, получил дорогой перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии...(курсиви наш. – Б.К.)» [29, 943].

Проте апогеєм монаршого «шествія», безумовно, було відвідання російською монархиною нещодавно завойованого, загадкового і майже невідомого Криму.

18 (29) травня 1787 р. імператорський кортеж перетнув кордони Таврійської області [27, 72–73], наступного дня зупинившись у Перекопі. На воротах його, за наказом Потьомкіна, було зроблено символічний напис: «Предпослала страх и привнесла мир» [54, 31], присвячений завойовниці Криму.

На шляху кортежу до Бахчисарая при Алма-Кермені імператрицю зустріли «хорунга из лучших муз», серед яких були Мегметша бей Ширинський, Батир-ага Кримтаєв, Мансурський бей і Кая-бей Балатуков [33, ч. 17, 7], а також Таврійські кінні дивізіони [27, 75]. Символічність того, що російську імператрицю супроводжували недавно упокорені кримські «хижаки», була надто демонстративною: «Монархиня ...пожелала, – зазначав учасник «шествія» французький посланець граф Сегюр, – чтобы

во время ее пребывания в Крыму ее охраняли Татары, *презиравшие женский пол, враги христиан и недавно лишь покоренные ее власти* (курсив наш. – Б.К.)» [47, 208].

В'їзд Єкатерини II до Бахчисараю, за своїм ідеологічним і символічним значенням був, безсумнівно, головною подією у кримському вояжі монархині. Закономірно, що резиденцією імператриці став ханський палац [47, 211].

Після відвідин Севастополя та Інкермана імператорський кортеж побував у Байдарській долині, де імператрицю зустрічали 600 озброєних арнаутів Балаклавського полку прем'єр-майора Чапоні (відомих з архівних джерел своїм жорстоким поведінням з татарами), які були нагороджені похвалою імператриці [54, 31]. В околицях Балаклави імператрицю зустріла так звана амазонська рота, сформована за ініціативи Г. Потьомкіна з сотні жінок греко-албанських поселенців Балаклави в березні-квітні 1787 р. [2], безсумнівно, з символічним історичним підтекстом.

У Феодосії Єкатерина II та австрійський імператор Йосиф II, який приєднався до «шествія» поблизу Кайдаків, відвідали монетний двір, заснований ще за часів ханства. Спеціально для двох монархів тут були відчеканені пам'ятні монети [27, 81–83]: російський уряд цілеспрямовано конструював імперську ідентичність та історичну пам'ять Криму.

Єкатерина II була дуже задоволена подорожжю: на визнання особливих заслуг Г. Потьомкіна Сенату було наказано «заготовить похвальную грамоту с означением подвигов Генерал-Фельдмаршала князя Потемкина в присоединении *Тавриды* (тут і далі курсив наш. – Б.К.) к Империи Российской, в успешном заведении хозяйственной части и населения Губернии Екатеринославской, в строении городов и в умножении морских сил на Черном море, с прибавлением ему именованная *ТАВРИЧЕСКАГО*» [27, 92–93].

Втім, незважаючи на титанічні зусилля Г. Потьомкіна в створенні ілюзії загального добробуту, масштабність маскараду й монаршу «турботу», татари в загальній масі, на відміну від кримської верхівки, не засвідчили імператриці належного вірнопідданства. В цьому зв'язку унікальним є свідчення графа Сегюра, який досить точно передав ставлення звичайних татар до візиту Єкатерини II: «Старые и молодые Татары и Турки сидели молча у

дверей своих домов или в лавках, не выражая ни удивления, ни любопытства, ни хоть какого-нибудь признака радости или неудовольствия...; они были неподвижны, не вставали, не обращали на нас ни малейшего внимания, иногда даже отворачивались» [47, 210].

Навпаки, приїздом імператриці татари скористалися для отримання дозволу на виїзд до Туреччини. Прості татари і мурзи на шляху проїзду Єкатери́ни II кидали їй у карету відповідні прохання [19, арк. 2зв.]. Таке «віроломство» вкрай обурило імператрицю і Потьомкіна. Останній наказав таврійському правителю В. Коховському негайно вислати усіх цих татар за межі Криму. В результаті кілька тисяч татар були вислані з півострова, а їх майно забрано до казни [19, арк. 2зв.; 21, арк. 1-1зв.].

Головна мета подорожі – засвідчити іноземцям «цивілізаторську місію» Росії щодо підкорених татар – в цілому була досягнута. Разом з тим європейці стали непокоїтися з приводу зростання військово-політичного впливу Російської імперії після анексії ханства не лише в чорноморському регіоні, а й у Європі. В цьому сенсі напис на воротах Севастополя «Дорога на Константинополь» ясно й недвозначно вказував на головну мету побудови на Чорному морі бази російського флоту [7, 33].

Підводячи підсумки нашого дослідження, можемо констатувати, що феномен «історичної кривди» справив дійсно значний вплив на формування антитатарського дискурсу історичної пам'яті у російському соціумі розглядуваного періоду. Починаючи від «кримських» міркувань Ю. Крижанича й до твору О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах...», ця ідея стає лейтмотивом всього історичного досвіду російсько-кримських зносин. В концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII–XVIII ст. щодо кримського питання вплив цього феномену був домінуючим. Логічним й закономірним видається той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також була прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я.

Можемо також говорити про помітний вплив «історичної кривди» як деякої ментальної преамбули у формуванні нової політики пам'яті після анексії Кримського ханства Російською імперією. Хоча, безумовно, концептом в конструкції імперської політики пам'яті все ж стала ідеологія так званого «грецького проекту», вплив якого простежується в усіх символічних практиках, здійснюваних Петербургом щодо кримського ареалу в контексті інкорпорації приєднаних до імперії нових територій. Щодо подальших розвідок у цій царині, то перспективною, на нашу думку, видається проблема трансформації рецепції кримських татар в інтелектуальних колах та широких верствах російського соціуму впродовж кінця XVIII–XIX ст.

Список використаних джерел

1. *Абдуллаева З.З.* Крымскотатарское духовенство накануне присоединения Крыма к России // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 14. – С. 59–63.
2. Амазонская рота при Екатерине II // Севастопольский листок. – 1886. – 5 сентября.
3. *Араджиони М.А.* О взаимоотношениях христианского и мусульманского населения полуострова в период Крымского ханства // V Сходознавчі читання А. Кримського. / НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2001. – С. 8–10.
4. *Бережков М.Н.* План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.
5. *Брикнер А.Г.* Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал министерства народного просвещения. – 1873. – № 7. Июль. – С. 128–170.
6. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1880. – Т. XXVII. – С. I–LXII, 1–600.
7. *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. Исторический очерк. – СПб., 1878. – 236 с.
8. *Вернадский Г.В.* Записки о необходимости присоединения Крыма к России: Из Тавельского архива В.С. Попова // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1919. – № 56. – С. 111–126.

9. *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 446 с.

10. *Возгрин В.* Анексія Криму Російською імперією // Кримськотатарське питання. – 1999. – № 4 (8). – С. 3–25.

11. *Вольвач П.В.* Проблеми і шляхи політичної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство // Матеріали конференції «Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції». / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1998. – С. 113–121.

12. *Вольфсон Б.* Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. – 1941. – № 3. – С. 56–67.

13. *Гедьо Г.* Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 107–127.

14. *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени: т. I. 1747–1787 гг. // Сборник императорского русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. I–XVIII, I–IV, 1–649.

15. *Григорович Н.И.* Канцлер князь Безбородко: Опыт разработки материалов для его биографии. Глава V–VI // Русский Архив. – 1874. – № 11. – С. 899–937.

16. *Дашкевич Я.* Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 96–104.

17. *Дейников Р.Т.* От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 80–88.

18. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1206. – 1 арк.

19. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2355. – 6 арк.

20. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – 15 арк.

21. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 106. – 13 арк.

22. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – 144 арк.

23. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 12. – 184 арк.

24. *Дубровський В.* Україна й Крим в історичних взаєминах. – Женева: на правах рукопису, 1946. – 44 с.

25. *Екатерина II и Г.А. Потемкин.* Личная переписка, 1769–1791 / В.С. Лопатин (подгот.), С.Г. Десятков (ред.); РАН. – М.: Наука, 1997. – 990 с.

26. *Елисеева О.* «Разве мы кому спать помешали?». «Греческий проект» Потемкина и Екатерины II // Родина. – 1999. – № 5. – С. 46–52.

27. Журнал высочайшаго путешествия Ея Величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы всероссийской в Полуденныя страны России в 1787 году. – Москва: Университетская типография, у Н. Новикова, 1787. – 137 с.

28. Записки императрицы Екатерины Второй / Пер. с подлинника, изданного императорской Академией наук. – СПб., б/н., 1907. – 748 с.

29. Записки Хршонцевского (1770–1820) / Пер. с пол. рукописи; с предисл. и прим. И.И. Ролле // Русский Архив. – 1874. – Тетрадь IV. – Стлб. 898–951.

30. Из бумаг графа Н.И. Панина // Русский Архив. – 1878. – № 12. – С. 426–482.

31. Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 1695–1714. – 61 арк.

32. *К[ар]ский М.Б.* Последние годы Крымского ханства // Салгир. – 1900. – 11 июля.

33. *Кондаракі В.Х.* Универсальное описание Крыма. – Т. I–IV. – Ч. 1–17. – СПб.: Типография В. Веллинга, 1875.

34. *Короленко Б.А.* Входування Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783 – середина 1784 рр.) // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 51. – С. 104–111.

35. *Крисаченко В.С.* Історія Криму: Кримське ханство. – К.: Твім інтер, 2000. – 336 с.

36. Крым: прошлое и настоящее / Институт истории СССР АН СССР; Отв. ред.: С.Г. Агаджанов, А.Н. Сахаров. – М.: Мысль, 1988. – 107 с.

37. *Лашков Ф.* Шагин-Гирей, последний крымский хан. (Исторический очерк). – К.: Типография А. Давиденко, 1886. – 44 с.

38. *Лашков Ф.Ф.* Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1895. – № 23. – С. 118–129.

39. Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II. 1781–1783 годы // Русский Архив. – 1874. – № 11. – С. 737–899.

40. *Марков Е.Л.* Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. – Симферополь; М.: Таврия; Культура, 1994. – 544 с.

41. *Маркова О.П.* О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII века) // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 52–78.

42. Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский Архив. – 1878. – № 10. – С. 129–242.

43. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1085 с.; Т. XXII. С 1784 по 1788. – 1168 с.

44. *Похлебкин В.В.* К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма // Московский журнал международного права. – 1996. – № 2. – С. 165–181.

45. Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А.Е. Тархов. – Симферополь: ИД «Квадранал», 2003. – С. 298–387.

46. Распоряжения светлейшего князя Г.А. Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. XII, отд. 2. – С. 248–329.

47. [Сегюр Л.Ф.] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II, 1785–1789 / Пер. с фр. Г.Н. Геннади. – СПб., 1865. – 386, III с.

48. *Сень Д.* Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 10. – К., 2007. – С. 317–336.

49. *Сергеев А.* Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–193.

50. *Сергійчук В.* Український Крим. – К.: УВС, 2001. – 304 с.

51. *Скальковский А.* Занятие Крыма в 1783 году // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под ред. К.В. Ханацкого. – Вып. первый. – Симферополь, 1867. – С. 1–39.

52. *Терентьева Н., Бацак Н.* Греки Криму: проблема двух переселень (з історії міграційних рухів XVIII–XX століть) // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 128–149.

53. *Ходырева Г.В.* Российско-турецкие переговоры 1681–1682 годов о ратификации Бахчисарайского мирного договора // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 151–162.

54. [Храповицкий А.В.] Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г.Н. Геннади. – М.: Университетская типография, 1862. – 294 с.

55. *Kırımlı H.* Kırım tatarlarında millî Kimlik ve millî hareketler (1905–1916). – Ankara: TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, 1996. – 296 s.

56. *Ülküsal M.* Kırım türkleri // Türk dünyası el kitabı / Türk Kültürünü araştırma enstitüsü. Birinci Cilt: Coğrafyaların. – Ankara, 1992. – S. 127–154.

Короленко Б.А. «Историческая обида» как идея и легитимационный фактор аннексии Крымского ханства Российской империей: происхождение, идеологическое обеспечение и реализация «новой» политики памяти

Исследуется влияние «исторической обиды» как легитимационной константы в обосновании аннексии Крымского ханства Российской империей. Рассмотрено формирование новой имперской политики памяти относительно крымского ареала и ее влияние на инкорпорацию Крыма в российскую социально-политическую структуру.

Ключевые слова: «историческая обида», Российская империя, Крымское ханство, Османская империя, аннексия, историческая память, легитимация, политика памяти, крымские татары, «греческий проект».

Korolenko B.A. «Historical offence» as a idea and factor of legitimation of annexation of the Crimean khanate by the Russian empire: origins, ideological accompaniment and realization of «new» politics of memory

The impact of «historical offence» as a legitimation constant in substantiation of annexation of the Crimean khanate to the Russian empire is examined. The formation of new politics of memory on Crimea and its influence upon the Crimean incorporation to the Russian social-politics structure is showed.

Key words: «historical offence», Russian empire, Crimean khanate, Ottoman empire, annexation, historical memory, legitimation, politics of memory, Crimean Tatars, «the Greece project».

РІД МАВРОГОРДАТО: ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті на прикладі відомого грецького роду Маврогордато, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. оселився на Півдні Російської імперії, розглядаються складні процеси соціальної адаптації представників грецьких торговельних кланів до російського суспільства. При збереженні національної самосвідомості під впливом економічних та соціокультурних факторів все ж відбуваються докорінні зміни у способі життя, напрямі діяльності, соціальній приналежності та ментальності грецької фінансово-торгівельної аристократії.

Ключові слова: Маврогордато, Хіос, рід, купець, гільдія, Південь Російської імперії, благодійництво, торгівля, спадковий почесний громадянин, соціальна адаптація, національна самоідентифікація.

Бурхливий економічний розвиток Півдня Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст., зокрема Чорноморських та Азовських портів – Одеси, Миколаєва, Таганрога, Бердянська, Маріуполя та ін. – забезпечив приток іноземного торгового капіталу. Італійські, французькі та грецькі торгові дома засновували тут свої філіали, намагаючись контролювати міжнародну торгівлю російськими товарами і, перш за все, українською пшеницею.

При цьому треба наголосити, що саме грецькі торгові дома були найпотужнішими. Вони, спираючись на значні фінансові ресурси та міжнародні зв'язки, поступово стали основними гравцями на цьому ринку. Так, на 1866 р. із двадцяти комерційних фірм, що контролювали торгівлю південноукраїнською пшеницею, десять було засновано греками [45, 59]. Однак греки займалися не тільки торгівлею, але і засновували банки, страхові товариства, підприємства, брали активну участь у земельних спекуляціях та здавали нерухомість в оренду.

Однією з найбільш впливових та заможних грецьких родин, що оселилися на Півдні Російської імперії, були вихідці з егейського острова Хіос – Маврогордато.

В Одесі мешкало кілька родин Маврогордато. Всі вони походили від спільних пращурів – Лаурента Маврогордато та Елені Масімо (XVI ст.) [47, 79]. Однією з найбільш потужних та впливових з них була родина Матвія Пантелійовича Маврогордато (бл. 1780, Хіос [47, 88] – 22 березня 1868, Одеса [39, ч. III, 122–123]) з гілки Лакана. Він був приписаний до одеської 2-ї гільдії купців та заклав основу фінансового становища для своїх наступників. Його старший син – одеський купець 1-ї гільдії Федір Матвійович (бл. 1818., Хіос [47, 94] – 16 квітня 1874., Одеса [39, ч. III, 120–121]) – був власником торгового дома «Федір Маврогордато і К^о», «... одной из наиболее уважаемых здесь (в Одесі. – В.Т.) торговых фирм» [3, арк. 1]. Цей дім, який був одним з провідних експортерів збіжжя за кордон [45, 59], 1869 р. став засновником Міжнародного торговельного банку, з центральним офісом у Санкт-Петербурзі та відділенням в Одесі [45, 75]. Важливим напрямком діяльності Федора Матвійовича була спекуляція земельними ділянками та спорудження прибуткових будинків. З документів відомо, що родині належали будинки на вулицях Преображенській, Московській, Військовому узвозі, Князівській, 13 та Сабанєєвому мосту, 4 [26, арк. 15 зв.; 11]. Своєю красою та багатством вирізнялася й дача Маврогордато на Французькому бульварі (майже 40 десятин) [41].

Одна з найчисельніших родин Маврогордато, що оселилася на Півдні Російської імперії, походила з гілки Нікола. Костянтин Миколайович Маврогордато (1808, Хіос – 18 листопада 1893, Ростов-на-Дону) [47, 88] зробив успішну спробу закріпитися на побережжі Азовського моря. Спочатку він оселився у місті Єйську, де був записаний як іноземний купець. 1853 р. він приписався до 3-ї гільдії купецтва м. Єйська, в якій перебував протягом трьох років. 1856 р. Костянтин, згідно з оголошеним капіталом, вступив до 1-ї гільдії та отримав право торгівлі і підприємництва без сплати мита як у м. Єйську та його порту, так і на землі Війська Кубанського, у всій Ставропольській губернії та Кавказькому краї взагалі [28, арк. 15–17 зв., 27, 47]. Він був значним судновласником, з яким було важко конкурувати [45, 93].

Вслід за Костянтином Миколайовичем у Російську імперію переїхали і його племінники. Найбільш відомий з них Миколай

Матвійович Маврогордато (бл. 1830, Константинополь [47, 87] – 27 травня 1893, Одеса [13, арк. 79 зв. – 80]). Він був одним із засновників страхової суднової компанії «Чорне море», яку очолював його тесть Ф.П. Родоканакі. Але Миколай Матвійович був і сам вдалим комерсантом: з 1882 р. був одеським 1-ї гільдії купцем і знаходився в ній безперервно 12 років, до самої смерті, справно сплачуючи відповідні купецькі повинності [30, арк. 8]. Його нащадкам в Одесі належали багатоповерхові і фешенебельні будинки у Казарменому провулку, 8, на розі вулиці Грецької, 21, вулиці Рішельєвської, 10 та вулиці Грецькій, 25 [37, арк. 255]. Останній будинок добре відомий одеситам. У споруді містилися: магазин електричної арматури Р. Гейма, торговий дім «Штраус і К°», представництва ризької меблевої фірми «Лютер», кондитерської фірми «Жорж Борман», тютюнової фірми Товариство «Асмолов і К°», відділення Товариства чайної торгівлі «Брати К. і С. Попови» та інші комерційні підприємства [49].

В Таганрозі оселився двоюрідний племінник Костянтина Миколайовича Маврогордато – Стаматій Матвійович Маврогордато (30 грудня 1829, Сіра – 14 березня 1872, Таганрог) [47, 85], відомий купець, який походив з гілки Скарлаті. Його син Матвій (23 лютого 1860, Таганрог – 1941) [47, 90] був відомим банкіром: 1903–1910 рр. керував відділенням Петербурзького облікового та кредитного банку в Ростові-на-Дону, в 1910 р. очолив відділення Російсько-Азійського банку в Ростові-на-Дону та став членом правління цього банку у Санкт-Петербурзі. Матвій Маврогордато був також членом Біржового комітету в Ростові-на-Дону [34, арк. 6–6зв.].

Мешканцям м. Ростова-на-Дону добре відомий розкішний особняк родини Маврогордато на вулиці Великій Садовій, який і нині є окрасою міста. У цьому триповерховому будинку, прикрашеному по кутах баштами із шпилями, з гарними балконами, містився Московський купецький банк, друге Товариство взаємного кредиту, більярдна торгівля Е.Ф. Гоца та зубна лікарня Е. Фри-ланда [50].

На початку XIX ст. до Одеси прибув Пантелій Амвросійович Маврогордато, який походив, ймовірно, з гілки Вітелла. На жаль, в українських і російських архівах збереглося небагато фактів про

засновника цієї гілки Маврогордато. Відомо, що 1820 р. за пропозицією одеського градоначальника Пантелей Амвросійович був записаний в одеські міщани [4]. 11 квітня 1841 р. йому Одеським повітовим казначейством було видано свідоцтво на право торгівлі як іноземцю, що заявив «один капітал» і сплатив гільдійські повинності у розмірі 66 рублів по 3-й купецькій гільдії [8, арк. 24 зв.]. 1844 р. він продовжував торгувати за свідоцтвом одеського купця 3-ї гільдії та оголосив на 1845 р. капітал у 2 тисячі 400 рублів [6, арк. 52 зв., 254]. У 1860-х роках грецький підданий П.А. Маврогордато був уже купцем 2-ї гільдії м. Одеси [39, ч. III, 120–123]. Разом з Євстратієм Лаврентійовичем Петрококкіно, котрий також належав до хіоської аристократії, Пантелей Амвросійович володів торгівельним домом «Маврогордато, Петрококкіно і К^о», який здійснював експортно-імпортні операції у Середземномор'ї. Так, за 1836 р. фірмою було завантажено сім кораблів з пшеницею до Константинополя, п'ять – до Ліворно, один – до Трієста та 2 – до Марселя, а прийнято одне судно з Трієста, завантажене камінням-бруківкою, та одне – з Марселя, з кавою [43, 143]. Його сину – Амвросію Пантелейовичу (5 вересня 1835, Одеса [29, арк. 4] – 23 грудня 1909, Одеса [14, арк. 62 зв.–63]) – належали будинки в Одесі, по вулиці Маразліївській, 6 [10, арк. 7] і в Миколаєві, по вулиці Потьомкінській [29, арк. 1], а також хутір Пантелеївка (пізніше – Маврокордато), загальною площею 246 тисяч 540 квадратних сажнів, що знаходився на одеській міській землі при Хаджибейському лимані. 1901 р. володіння було поділене на 128 ділянок та підготовлено до розпродажу. Спекуляції земельними ділянками, та ще і розташованими в такому місці, без сумніву, приносили значний прибуток [9; 10; 12].

Вихідці з острова Хіос, до яких належали і Маврогордато, були постійними партнерами один одного по бізнесу. Яскраво ці зв'язки демонструються документами. У нотаріальних записках, що зберігаються в архіві Міської центральної історичної бібліотеки Хіоса «Кораїс», ми читаємо: 1878 р. мешканець Хіоса Дімітріс Маврогордатос був довіреною особою Франгоса Петрококкіноса під час перебування останнього у від'їзді [1]. У Державному архіві Одеської області знаходиться звернення до Одеської міської думи від одеського купця 3-ї гільдії Пантелія Маврогордато з проханням

видати його двоюрідному брату одеському міщанину Євстратію Петрококкіно, що знаходився на той час у «закордонному місті Смірні», документ про російське підданство його батька – Лоїза (Лаврентія) Петрококкіно [5, арк. 19–19зв.]. Більшість торговельних та банківських домів хіосців будувалась на принципах споріднення. Це, звичайно, визначало їхню матримоніальну політику.

Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Маврогордато вступали в традиційні для своєї етносоціальної групи шлюби – з представниками споріднених з ними хінських родів. Наприклад, Федір Маврогордато з гілки Лакана, власник однойменного торгівельного будинку, 1846 р. у Ліворно одружився з Євгенією (Жені) Матвіївною Маврогордато, яка також походила з гілки Лакана [47, 94]. Матір'ю нареченої була Аргіро Павлівна Родоканакі, рідна сестра впливового одеського купця Федора Павловича Родоканакі. Дід Євгенії Матвіївни – Георгій Маврогордато – та дід Федора Матвійовича – Пантелей Маврогордато – були рідними братами, таким чином наречені доводилися один одному троюрідними братом і сестрою [47, 83, 84, 88, 94]. До того ж рідна сестра Федора Матвійовича – Катерина Матвіївна Маврогордато – стала дружиною двоюрідного брата нареченої – петербурзького купця Федора Пандійовича Родоканакі [39, ч. II, 172–173]. Інший відомий одеський купець – Микола Матвійович Маврогордато з гілки Никола, троюрідний брат Федора Матвійовича – одружився з Аріадною Федорівною Родоканакі, дочкою все того ж Федора Павловича Родоканакі [39, ч. III 122–123].

Хіосці користувалися величезним впливом у грецьких громадах причорноморських і приазовських міст, надаючи значну благодійну допомогу своїм співвітчизникам, грецьким громадським, освітнім та культурним установам. Маврогордато не були винятком.

Ініціаторами створення та членами Правління Одеського грецького благодійного товариства були Матвій Федорович Маврогордато [16, 42–44], Микола Матвійович Маврогордато [16, арк. 6] та його син Матвій Миколайович [35, арк. 266–267], Петро Амвросійович Маврогордато [35, арк. 266–267; 19, арк. 280–280 зв.]. Так, наприклад, у травні 1896 р. Матвій Миколайович Маврогордато

разом з одеським 2-ї гільдії купцем Стільяном Тріархі узяли на себе витрати з перебудови двоповерхового будинку, що належав Одеському грецькому благодійному товариству і розташовувався на Мало-Фонтанній дорозі. Загальний кошторис, що включав вартість матеріалів і роботи, склав 7 тисяч 100 рублів [18, арк. 33–34 зв.]. 30 червня 1900 р. Матвій Маврогордато одержав дозвіл від Херсонської духовної консисторії на спорудження власним коштом домової церкви в ім'я святителя Миколая Мерлікийського Чудотворця і святої мучениці Аріадни, небесних покровителів його батьків. Церква будувалася на ділянці землі, що належала богадільні Одеського грецького благодійного товариства та знаходилась у кінці Удільного провулка, на Мало-Фонтанній дорозі. Будівництво церкви коштувало Матвію Миколайовичу 80 тисяч рублів. Ще 7 тисяч він пожертвував на її утримання. У серпні 1902 р. церква святих Миколая і Аріадни була закінчена, освячена та внесена на баланс Одеського грецького благодійного товариства [17, арк. 141; 20, арк. 1–4; 27, арк. 11 зв.].

Маврогордато разом з іншими хіосцями фінансував видання грецьких книг: 1834 р. в Одесі було видано книгу І.Г. Пиципіу «Логічна грамати́ка грецької мови» [45, 110], а також надавав матеріальну допомогу таємному патріотичному товариству «Філікі Етерія» [45, 29].

Один з Маврогордато – Федір Матвійович – очолював «Комітет допомоги знедоленим критським родинам» [48, 134]. Не залишалися осторонь і жінки. Катерина Матвіївна Родоканакі, дочка Федора Матвійовича Маврогордато, уславилася як філантропка та благодійниця. 1890 р. вона пожертвувала 42 тисячі рублів на будівництво двох кам'яних двоповерхових споруд на території Одеської грецької Свято-Троїцької церкви: однієї – для проживання кліру, а другої – для проведення парафіяльних заходів. Частину з цих коштів було спрямовано на реставрацію храму та його внутрішнє оздоблення, а також благоустрій садка біля церкви [46, 291].

Спочатку хіосці розглядали Російську імперію лише як тимчасове пристанище, пов'язане з їхнім бізнесом. Тому, записавшись до російських купецьких гільдій, зберігали іноземне підданство –

турецьке, французьке, британське, австрійське, пізніше грецьке. Але починаючи з середини XIX ст. поступово відбувалася їх інтеграція до російського суспільства, що проявилось у всіх сферах їх життя. Перш за все змінюються шлюбна політика – все частіше фіксуються шлюби з російськими підданими, які не належали до кола грецької торгівельно-фінансовій аристократії. 19 жовтня 1903 р. 1-ї гільдії одеський купець Матвій Миколайович Маврогордато одружився з київською купчихою Олександрою Тимофіївною Марковою [27, *арк. 11*], миколаївський 1-ї гільдії купець Амвросій Пантелейович Маврогордато 20 лютого 1891 р. вінчався з миколаївською 2-ї гільдії купчихою Олександрою Іванівною Марьєнко, дочкою дворянина лютеранина Івана Юхимовича Боссе [29, *арк. 10*], а дійсний статський радник Георгій Іванович Маврогордато 1905 р. одружився з Параскевою Костянтинівною Петровою, дочкою санкт-петербурзького спадкового почесного громадянина [32].

Наприкінці XIX ст. більшість представників хіоських кланів, таких як Родоканакі, Севастопуло, Скараманга, Петрококкіно і, звичайно, Маврогордато вже не здійснювали активної підприємницької діяльності, а жили переважно з банківських капіталів та оренди нерухомості. З одного боку це пояснювалось зміною кон'юнктури ринку – торгівля збіжжям більше не приносила надприбутків, з іншого – прагненням спадкоємців торгівельних імперій посісти у соціальній структурі Російської імперії привілейоване становище. Багато з них вступали на російську службу, як військову, так і цивільну, в тому числі і «по виборам». Вони купляли маєтки і клопоталися про отримання спадкового дворянства чи спадкового почесного громадянства, що було неможливим без прийняття російського підданства. 1851 р. російське підданство отримав єйський купець, грецький підданий Костянтин Миколайович Маврогордато [28, *арк. 15–17*], 1885 р. – син одеського 1-ї гільдії купця, грецький підданий Матвій Федорович Маврогордато [26, *арк. 5–10*], а 1889 р. – син одеського 1-ї гільдії купця грецький підданий Матвій Миколайович Маврогордато [33, *арк. 5*], клопотався про підданство грецький підданий ростовський банкір Матвій Стаматійович Маврогордато [34, *арк. 6–6 зв., 10*]. До кінця XIX ст. спадкового почесного громадянства

добилися ейський купець Костянтин Миколайович Маврогордато [28, арк. 1, 11–12, 49–50], одеський купець Федір Матвійович Маврогордато [42, 100], одеський купець Матвій Миколайович Маврогордато [30, арк. 2–8] та миколаївський купець Амвросій Пантелеймонович Маврогордато [29, арк. 1–24]. Зарахування до стану спадкових почесних громадян, як правило, здійснювалося двома шляхами: чи перебуванням впродовж 10 років у першій купецькій гільдії або 20 років у другій, чи купівлею маєтків у західних губерніях Російської імперії, оцінених не нижче, ніж у 30 тисяч рублів, зі сплатою боргів, які рахувалися за ним. Два представники роду Маврогордато, а саме Матвій Федорович з гілки Лакана [26; 31] та Матвій Миколайович з гілки Нікола [27; 33], добивалися і дворянства Російської імперії, однак тільки Матвію Федоровичу вдалося отримати позитивне рішення Сенату. Як кавалер ордену св. Володимира 4-го ст. він рішенням Дворянського депутатського зібрання Херсонської губернії від 7 серпня 1887 р. був визнаний спадковим дворянином Російської імперії та внесений до 3-ї частини Родовідної книги [26, арк. 12–13]. Це рішення було затверджено Урядовим Сенатом 5 грудня 1888 р. [26, арк. 16–17].

Практично всі нащадки різних гілок роду Маврогордато наприкінці XIX ст. відійшли від комерційних справ. Так, єдиний син Федора Матвійовича та Євгенії Матвіївни Маврогордато – Матвій Федорович (6 вересня 1848 р., Одеса [39, ч. II, 172–173] – 21 грудня 1935 р., Париж [36, 38; 37, 302]) – був, без сумніву, одним із найзаможніших людей Одеси. Він, як і його мати, жив з капіталу, що залишив його батько. У 1878 р. знаменитої фірми «Федір Маврогордато і К^о» вже не існувало [3, арк. 1]. Гадаємо, що вона припинила свою діяльність після смерті Ф.М. Маврогордато у 1874 р., а можливо, і раніше. 5 грудня 1874 р. Матвій Федорович і овдовіла Євгенія Матвіївна поділили майно [11, арк. 5]. Сам же Матвій Федорович 25 вересня 1873 р. вступив на службу почесним піклувальником Байрамської вчительської семінарії. 6 лютого 1876 р. молодий М. Маврогордато посів місце директора Одеського піклувального комітету при в'язниці. 31 січня 1880 р. він затверджений Міністерством внутрішніх справ Російської імперії на поточний рік піклувальником Одеської арештантської № 32 роти цивільного відомства. 16 грудня 1880 р. його призначено

почесним членом Одеського міського опікунства дитячих притулків, що належало до відомства імператриці Марії. 15 травня 1883 р. М. Маврогордато отримав чин колезького секретаря. 13 січня 1884 р. Матвій Федорович – почесний піклувальник Херсонської гімназії терміном на три роки. 29 травня 1884 р. його призначено наглядачем Одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, що належала до відомства Канцелярії Ради Імператорського людинолюбного товариства. 15 травня 1886 р. Матвій став титулярним радником. 31 січня 1887 р. М. Маврогордато призначено почесним піклувальником Одеської 2-ї гімназії Міністерства народної освіти [26, арк. 5–10]. 1897 р. М.Ф. Маврогордато – дійсний статський радник, а почесним піклувальником Одеської 2-ї гімназії залишався аж до 1904 р. [23, арк. 1–11, 130–130зв., 155].

За свою діяльність Матвій Федорович був відзначений численними нагородами. Так, 25 грудня 1874 р. за сумлінне служіння на ниві народної освіти М. Маврогордато нагороджено орденом св. Станіслава 2-го ст. 22 грудня 1876 р. він отримав подяку за благодійний внесок – 500 рублів на облаштування майстерні при Одеському в'язничному замку. 22 вересня 1878 р. Матвія відзначено темно-бронзовою медаллю на георгіївсько-олександрівській стрічці в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. 13 березня 1879 р. він за самовіддану діяльність на користь нужденних відзначений нагородою Російського товариства Червоного Хреста. 26 травня 1879 р. Матвій Федорович отримав імператорську подяку за невтомну людинолюбну діяльність. 22 липня 1880 р. за особливі заслуги та віддану роботу на користь Російського товариства Червоного Хреста він був нагороджений орденом св. Анни 2-го ст., а 1 січня 1887 р. – за ревну службу орденом св. Володимира 4-го ст. [26, арк. 5–10].

Інший представник роду – Матвій Миколайович Маврогордато (11 червня 1862 р., Одеса [30, арк. 10] – 28 червня 1912 р., Одеса [7, арк. 1–2]), старший син Миколи Матвійовича та Аріадни Федорівни Маврогордато – кар'єру свою розпочав у якості компаньйона в торговому домі свого дідуся «Ф.П. Родоканакі» під наглядом батька [27, арк. 4 зв.]. Разом з батьком перебував у 1-й гільдії купецтва м. Одеси з 1889 р., а після смерті Миколи Маврогордато самостійно – ще майже 18 років, аж до січня 1912 р.

[30, *арк. 6–7 зв.*]. Згодом Матвій відійшов від комерційної діяльності, жив на відсотки від банківських внесків, доходи від маєтків і оренди прибуткових будинків. М.М. Маврогордато був членом Одеського облікового банку, який очолював відомий одеський комерсант хіосець Степан Іванович Раллі [35, *арк. 135*]. Але в 1889 р. Матвій Миколайович в документах визначений як «*rantier, grand proprietaire*» – рантьє, великий власник [33, *арк. 5*]. Відійшовши від економічної діяльності, він вступив у державну службу. 18 червня 1889 р. імператорським указом його було призначено другим почесним попечителем Рішельєвської гімназії на три роки. З 27 січня 1890 р. по 30 березня 1892 р. М.М. Маврогордато був почесним доглядачем з господарської частини при Одеській духовній семінарії. З 7 лютого 1891 р. по 25 вересня 1897 р. він – почесний член Харківського губернського попечительства дитячих притулків. 18 вересня 1892 р. імператорським наказом по Міністерству народної освіти Матвій Миколайович затверджений на посаді почесного попечителя Рішельєвської гімназії на три роки, а з 10 листопада 1895 р. – знов другим опікуном тієї ж гімназії. 27 грудня 1900 р. М.М. Маврогордато за власним бажанням звільнений від служби та за вищезазначеними посадами приписаний до чиновників 5-го класу [27, *арк. 6–6 зв.*]. За свою діяльність Матвій Миколайович був нагороджений срібною медаллю на Олександрівській стрічці в пам'ять царювання імператора Олександра III [27, *арк. 6*].

Наприкінці XIX ст. Маврогордато перетворилися на великих землевласників. Так, Матвію Федоровичу належав маєток у с. Тирлівка Гайсинського повіту Подільської губернії. Його купив 1866 р. у графині Жозефіни Шембек ще його дідусь – одеський 2-ї гільдії купець Матвій Федорович Маврогордато-старший [22, *арк. 477*].

Матвій Миколайович Маврогордато 1897 р. заявив себе власником такого нерухомого майна: чотири кам'яні будинки в Одесі, 2315 десятин землі в Белецькому повіті Бессарабської губернії і 2520 десятин землі в Гайсинському повіті Подільської губернії. При цьому треба відзначити, що тільки невелика частина земель у Поділлі була придбана самим Матвієм Миколайовичем, а все інше він успадковував від батьків [27, *арк. 6*].

Амвросій Пантелейович Маврогордато та його син Петро володіли маєтком у с. Овсяниках Балтського повіту Подільської

губернії, загальною площею 997 десятин 837 сажнів землі [29, *арк. 1–2*].

Змінюються і культурні орієнтири представників роду. Збираючи пам'ять про своє грецьке походження, вони поступово інтегрувалися до російського культурного простору, засвоювали звички та спосіб життя російських панівних верств. Не можна не згадати Петра Амвросійовича Маврогордато (28 червня 1870 р., Миколаїв [29, *арк. 8*] – 29 березня 1948 р., Ремхїлд, Німеччина [52]), значного колекціонера, філателіста, археолога. Він власним коштом здійснював розкопки античних поселень на острові Березань, в Ольвії і Тірі, готських поховань в Гурзуфі. Значна частина знайдених ним археологічних предметів була подарована різним науковим установам. Так, 1902 р. він передав у дарунок Імператорському Ермітажу колекцію античних експонатів, знайдених при розкопках стародавнього ольвійського городища [21, *арк. 11*]. Цінною була і його власна колекція. 1905 р. в Берліні, де Петро Амвросійович переважно жив у той час, він заснував власний музей. Пристрасний колекціонер-філателіст, власник чудового зібрання українських марок, П.А. Маврогордато 1920 р. став одним із засновників Спілки філателістів України (Берлін), а з 1931 р. – його почесним головою.

Значно змінився і напрям благодійної та меценатської діяльності представників роду Маврогордато: значні кошти жертвувалися не тільки на грецькі, але і російські культурні, освітні та громадські організації.

Так, вже неодноразово згаданий Матвій Федорович Маврогордато був членом численних благодійних товариств, покликаних полегшити життя соціально незахищених верств російського суспільства: почесним членом Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління, а потім і почесним членом Одеського міського опікунства вправних (дитячих) притулків, Товариства для допомоги бідним м. Одеси, Одеського товариства красних мистецтв [35, *арк. 215, 219–221, 235*].

Наприклад, обіймаючи посаду піклувальника Херсонської гімназії у 1884–1887 рр., він щорічно жертвував на потреби гімназії та пансіону при ній 1000 рублів [26, *арк. 5–10*].

Відомість надходження коштів на потреби Одеського товариства красних мистецтв за 1875–1890 рр. свідчить, що Матвій Федорович був одним з найсправніших та найщедріших його членів: вніс на діяльність товариства 50 рублів [15, *арк. 18 зв.–19*].

Матвій Федорович чимало сил віддав і Одеському товариству виправних притулків. Члени товариства, серед яких були представники найвищих чиновницьких і підприємницьких кіл Одеси, і самі жертвували значні суми на діяльність організації та намагалися знайти благодійників поза її межами. Масштаб діяльності вражає. Наприклад, за 1890 р. силами товариства було споруджено два житлових будинки для мешкання 20-ти осіб кожен, церкву (кошторис складав 14 тисяч рублів) і адміністративний будинок (кошторис – 20 тисяч рублів), де розташувалися майстерні, класи, їдальня, кухня, цейхгауз та інші господарські приміщення [2, *арк. 148–148 зв.*].

Але особливу увагу Матвій Маврогордато приділяв Одеському училищу сліпих, що знаходилося у компетенції Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих. Така зацікавленість Матвія Федоровича пояснюється особистими причинами. Ще замолоду він почав сліпнути. Свою хворобу благодійник вважав покаранням за своє і своїх предків несправедне життя – прагнення до багатства і розкоші. Тому, розуміючи трагедію сліпих людей, він намагався всіляко полегшити їхнє життя та, таким чином, спокутувати свої гріхи. Училище було відкрито в грудні 1887 р. в орендованому приміщенні на Старопортофранківській вулиці. На оренду використовувалися кошти (1000 руб.), які пожертвував М.Ф. Маврогордато. 1892 р. Матвій Федорович відділив для потреб училища частину території своєї дачі на Французькому бульварі разом з будівлями. Після перебудови споруд 25 жовтня 1892 р. відбулося урочисте відкриття школи, розрахованої на 60 дітей. 6 липня 1900 р. був закладений притулок з майстернями для потреб осліплених дітей та юнаків, котрі повинні були там мешкати і навчатися ремесел. Ця справа також знаходилася під опікою Матвія Маврогордато [44, 79–80].

14 листопада 1897 р. Матвій Федорович заклав на території своєї дачі невеличкий храм [24], нині більш відомий як Церква святих мучеників Адріана та Наталії. Спорудження храму обій-

шлося в 22 тисячі 787 рублів [44, 80]. Церкву було освячено 31 жовтня 1899 р. архієпископом Херсонським і Одеським Юстином на честь святих Матвія та Євгенії, небесних покровителів засновника храму – Матвія Федоровича Маврогордато та його матері – Євгенії Матвіївни. 1909 р. благодійник пожертвував 10 тисяч рублів на утримання церкви. Цей храм кілька разів змінював назву, в ньому у різні часи розміщувалися музей атеїзму і підприємства громадського харчування, кілька разів церкву зачиняли і знов відкривали для віруючих. Сьогодні храм визнаний пам'ятником архітектури і є діючим [51].

Одним з найбільш відомих благодійних закладів Одеси була дешева їдальня в пам'ять Федора Матвійовича Маврогордато (вул. Старопортофранківська, 30), заснована вдовою покійного Євгенією Матвіївною та їхнім сином Матвієм Федоровичем [40, 90]. Будівля їдальні збереглася й дотепер, однак, як і вся Молдованка, надзвичайно занедбана.

1927 р. М.Ф. Маврогордато, вже емігрувавши з революційної імперії у Францію, разом з княгинєю В.К. Мещерською, князем П.М. Мещерським, С.Ф. Ванлярською, митрополитом Євлогієм та іншими колишніми співвітчизниками брав участь у заснуванні в Парижі Російського будинку для російських емігрантів похилого віку. Біля будинку поступово і виникло російське кладовище Сент-Женєв'єв-де-Буа, на якому він знайшов свій останній притулок [38, 302].

Його тітка – Катерина Матвіївна Родоканакі, народжена Маврогордато, 1902 р. пожертвувала 75 тисяч рублів Відомству закладів імператриці Марії на заснування в Одесі дитячого притулку для сиріт-дівчат під назвою «Дитячий притулок Олександра Маврогордато, в пам'ять його батьків Матвія та Ангеліки». Надана сума знаходилася у вигляді банківських акцій: 155 – Бесарабсько-Таврійського, 100 – Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного та 45 – Азовсько-Донського комерційного банків. За умовою К.М. Родоканакі планувалося: накопичення грошей до 200 тисяч рублів, з метою купівлі земельної ділянки в центрі Одесі та будівництва двоповерхової кам'яної споруди притулку, розрахованої на сто вихованок; заснування у закладі церкви св. Троїці, в якій п'ять разів на рік повинна була здійснюватися лі-

тургія за упокій родичів благодійниці; розміщення в одному із залів притулку портрету її померлого брата Олександра Маврогордато. 1912 р. Катерина Матвіївна приєднала до пожертви ще 30 акцій Азовсько-Донського комерційного банку на суму 7500 рублів [25]. На жаль, задум К.М. Родоканакі не був реалізований через більшовицький заколот.

Активним членом благодійних і філантропічних товариств був і Матвій Миколайович Маврогордато – член Ради Одеського відділення Попечительства імператриці Марії Олександрівни про осліплених та член Товариства допомоги бідним м. Одеси [35, *арк. 219 – 221, 235*].

Обіймаючи посаду попечителя Рішельєвської гімназії, Матвій Миколайович в 1889–1891 рр. щорічно жертвував на користь пансіону гімназії по 1000 рублів, а в 1892 р. – 1100 рублів, в 1893 р. – 1500 рублів, у 1894 – 1900 рр. – по 1000 рублів щорічно, що склало разом: 12 тисяч 600 рублів. На потреби Одеської духовної семінарії він пожертвував 500 рублів, а в Харківському дитячому притулку заснував стипендію свого імені для вихованок, на що зробив внесок у розмірі 780 рублів. 1898 р. М. Маврогордато пожертвував 600 рублів на закупівлю палива для училища сліпих, заснованого Одеським відділенням Попечительства імператриці Марії Олександрівни про осліплених [27, *арк. 6 зв.*]. 7/20 липня 1918 р. вдова Матвія Миколайовича – Олександра Тимофіївна Маврогордато – в пам'ять свого покійного чоловіка запропонувала прийняти від неї в дар місту 100 тисяч рублів на споруду сирітського землеробського притулку. Гроші передбачалося вносити на рахунок Попечительської ради притулку в Одеську контору Державного банку таким порядком: у 1918 р. – 45 тисяч на заготівлю будматеріалів, в січні 1919 р. – 35 тисяч на будівництво й облаштування притулку, а в січні 1920 р. – 25 тисяч у якості недоторканного капіталу притулку [7, *арк. 1–2 зв.*]. На жаль, задумці О.Т. Маврогордато не судилося збутися унаслідок соціальних потрясінь, що знищили Російську імперію.

Таким чином, на прикладі роду Маврогордато можна простежити складні процеси, що відбувалися у свідомості та способі життя грецьких торгівельних кланів, представники яких оселилися на Півдні Російської імперії. Зберігаючи національну

пам'ять, греки все ж з часом інтегрувалися до російського суспільства, адаптувалися у новому соціальному середовищі, поступово перетворюючись на невід'ємну частину російської еліти.

Список використаних джерел

Архівні джерела

Архів Миської центральної історичної бібліотеки Хіуса «Кораїс».

1. № 17555. Нотаріальна книга. 1878.

Державний архів Одеської області.

2. Ф. 2. Канцелярия Одесского градоначальника. – Оп. 1. – Д. 1837. Одесское общество исправительных приютов. О всеподданнейшем отчете. 1891.

3. Ф. 2. Канцелярия Одесского градоначальника. – Оп. 2. – Д. 1625. Дело о греческо-подданном Матвее Федорове Маврокордато. 1878.

4. Ф. 4. Одесская городская дума. – Оп. 1а. – Д. 526. По предложению градоначальника Трегубова о причислении в одесское мещанство Стерия Яни и Пантелея Амвросиева Маврокордато. 1820.

5. Ф. 4. Одесская городская дума. – Оп. 12. – Д. 512. Прошение торгующего в Одессе по свидетельству 3-й гильдии купца Пантелея Маврокордато в Одесскую городскую думу о выдаче его двоюродному брату Евстратию Петрокино, находящемуся в г. Смирне, свидетельства о принятии его отцом Лоизо Петрокино российского подданства и причисления отца к одесскому мещанству. 1848.

6. Ф. 4. Одесская городская дума. – Оп. 20. – Д. 307. Об объявлении купцами капитала на 1845 год и прочей переписки, относящейся к капиталам купцов. 1844.

7. Ф. 16. Одесская городская управа. – Оп. 123. – Д. 1457. О принятии пожертвования в сто тысяч руб. от А.П. Маврогордато на постройку земледельческого сиротского приюта. 1918.

8. Ф. 32. Одесское уездное казначейство. – Оп. 1. – Д. 383. Именной список о купцах, приказчиках и крестьянах, иногородних дворянах и разночинцах, получивших на право торговли установленные свидетельства из Одесского уездного казначейства на 1841 г.

9. Ф. 35. Старший нотариус Одесского окружного суда. – Оп. 1. – Д. 25964. О продаже купцом Амвросием Маврогордато мещанке Марии Бак двора в Одессе 3 ч. за 2000 руб. 1907.

10. Ф. 35. Старший нотариус Одесского окружного суда. – Оп. 1. – Д. 27033. О продаже Николаевским купеческим сыном Петром Маврогордато мещанину Александру Гершковичу имения в Одессе 5 ч. за 6000 руб. 1907.

11. Ф. 35. Старший нотариус Одесского окружного суда. – Оп. 1. – Д. 27678. О продаже действительным статским советником Матвеем Маврокордато коллежскому асессору Карлу Севастопуло имения в Одессе 3 ч. за 69000 руб. 1908.

12. Ф. 35. Старший нотариус Одесского окружного суда. – Оп. 1. – Д. 28041. О продаже купцом Амвросием Маврогордато посреднику Феликсу Вилленцу имения в Одессе 5 ч. за 600 руб. 1908.

13. Ф. 37. Херсонская духовная консистория. – Оп. 13. – Д. 238. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1893.

14. Ф. 37. Херсонская духовная консистория. – Оп. 13. – Д. 774. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1909.

15. Ф. 367. Одесское общество изящных искусств. – Оп. 1. – Д. 4. Список членов Одесского общества изящных искусств с обозначением количества внесенных ими денег. 1875–1890.

16. Ф. 765. Одесское греческое благотворительное общество. – Оп. 1. – Д. 3. Переписка с одесским градоначальником, учебным округом и другими об учреждении в Одессе Греческого благотворительного общества. 1871–1888.

17. Ф. 765. Одесское греческое благотворительное общество. – Оп. 1. – Д. 7. Списки греческо-подданных и других лиц, получивших денежную помощь от Общества и переписка о пожертвованиях, об оказании материальной помощи нуждающимся, и по другим вопросам. 1892–1900.

18. Ф. 765. Одесское греческое благотворительное общество. – Оп. 1. – Д. 9. Счета и чертеж на постройку дома общества. 1896–1916.

19. Ф. 765. Одесское греческое благотворительное общество. – Оп. 1. – Д. 10. Прошения греческо-подданных и других лиц об оказании материальной помощи и переписка об этом. Ведомость учета расхода денег. 1896–1917.

20. Ф. 765. Одесское греческое благотворительное общество. – Оп. 1. – Д. 13. Отчет Греческого благотворительного общества с 1 января по 31 декабря 1903 г.

Російський державний історичний архів

21. Ф. 472. Канцелярия Министерства императорского двора. – Оп. 43. – Д. 110. О разрешении купцу Маврогордато преподнести в дар Эрмитажу различные античные предметы, найденные при раскопках в местностях древнего города Ольвии. 1902.

22. Ф. 577. Главное выкупное учреждение. – Оп. 20. – Д. 477. О покупке одесским купцом 2-й гильдии Матвеем Маврокордато у графини Шембек с. Тырловка Гайсинского уезда Подольской губернии. 1866.

23. Ф. 733. Департамент народного просвещения. – Оп. 123. – Д. 1. Об утверждении М.Ф. Маврокордато почетным попечителем Одесской гимназии на трехлетие 1902–1904 гг. 1901–1902.

24. Ф. 759. Собственная Его Императорского Величества канцелярия по учреждениям Императрицы Марии. – Оп. 34. – Д. 770. О пожертвовании статским советником Маврокордато 12 тысячи рублей на постройку церкви при училище слепых в Одессе Херсонской губернии. 1897.

25. Ф. 759. Собственная Его Императорского Величества канцелярия по учреждениям Императрицы Марии. – Оп. 66. – Д. 310. О принятии капитала в 75000 руб., пожертвованного дворянкою Е.М. Родоканани урожденной Маврокордато в пользу Ведомства учреждений Императрицы Марии на устройство детского приюта для сирот-девочек, с наименованием его: Детский приют имени Александра Маврокордато. 1902, 1912.

26. Ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии. – Оп. 25. – Д. 15. Дело о признании в потомственном дворянстве кавалера ордена св. Владимира Матвея Маврокордато. 1887–1888.

27. Ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии. – Оп. 36. – Д. 14817. Дело о признании в потомственном дворянстве одесского 1-й гильдии купца Матвея Маврогордато. 1897–1903.

28. Ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии. – Оп. 39. – Д. 2854. О почетном гражданстве Маврокордато. 1867–1868.

29. Ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии. – Оп. 40. – Д. 3106а. Дело о почетном гражданстве Амвросия Маврогордато (Маврокордато). 1895.

30. Ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии. – Оп. 40. – Д. 3106б. Дело о почетном гражданстве Матвея Маврогордато. 1911–1912.

31. Ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии. – Оп. 49. – Д. 1021. Дело об изготовлении диплома на дворянство титулярного советника Матвея Маврокордато. 1889.

32. Ф. 1405. Министерство юстиции. – Оп. 524. – Д. 2. Формулярный список о службе почетного мирового судьи Херсонского мирового округа Георгия Иванова Маврокордато. 1914.

33. Ф. 1412. Канцелярия Его Императорского Величества по принятию прошений, на высочайшее имя приносимых. – Оп. 12. – Д. 11. Маврогордато Матвей, помещик, бывший греческий подданный. О возведении его в дворянское достоинство. 1900.

34. Ф. 1412. Канцелярия Его Императорского Величества по принятию прошений, на высочайшее имя приносимых. – Оп. 29. – Д. 209. Маврогордато Матвей, греческий подданный. О подданстве России. 1915–1916.

35. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса, 1900. – XVI, 348, 195, 78 л.

36. *Арсеньев Ю.В.* Список лиц, похороненных в Сент-Женевьев-де-Буа с 1 июля 1935 по 1 июня 1936 г. // Новик. – 1936. – № 4. – С. 37–38.

37. Вся Одесса. Справочная и адресная книга на 1914 г. – Одесса, 1913. – 379 л.

38. *Грезин И.* Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа. – М., 2009. – 568 с.

39. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авторы-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – Одесса, 2000. – Ч. I: 1800–1831. – 364 с.; 2002. – Ч. II: 1834–1852. – 374 с.; 2004. – Ч. III: 1853–1874. – 242 с.; 2005. – Ч. IV: 1875–1891. – 333 с.; 2006. – Ч. V: 1802, 1892–1906. – 320 с.; 2009. – Ч. VI: 1907–1920. – 344 с.

40. Донцова Т. Молдаванка. Записки краеведа. – Одесса, 2001. – 324 с.

41. *Зуев В.И.* Французский бульвар в городе Одессе. – Одесса, 1915. – 163 с., 16, 1 л.

42. Одесса. 1794–1894. Издание Городского Общественного Управления к столетию города. – Одесса, 1895. – 4, 80, 836 с., ил.

43. *Томазов В.* Пантелій Амвросійович Маврогордато та його родина: до історії роду Маврогордато на Півдні України (генеалогічний нарис) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2010. – Том 18. – С. 142–149.

44. *Томазов В.* Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269). – С. 72–86.

45. *Αυγητίδης Κ.* Θεοδόρος Παύλου Ροδόκανάκης. – Χίος, 2004. – 142 σ.

46. *Παπουλίδης Κ.* Οι Έλληνες της Οδησσού. – [Qessaloníkh, 1999]. – 394 σ.

47. *Mavrogardato* // *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V. 2. – P. 79–99.

48. *Piatigorskii G.* The Cretan uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // *Modern Greek studies yearbook.* – Minneapolis, 1998/1999. – Vol. 14/15. – P. 133–148.

Інтернет-ресурси

49. *Александров Р.* «Санатория для головы» // <http://www.odessa-passage.com/arhiv/2002/mar2002/jdessa82/index.php3?lang=en>

50. По Большой садовой от Буденновского до Ворошиловского // <http://rostov.sfedu.ru/bigsad/bigsad2.htm>

51. Церковь Свв. Мучеников Адриана и Натальи // <http://odessachurches.net.ua/adrian.htm>

52. Peter Mavrogordato // <http://partners.academic.ru/dis.nst/de-wiki/1108958>

Томазов В.В. Род Маврогордато: проблема социальной адаптации и национальной самоидентификации

В статье на примере известного греческого рода Маврогордато, который в конце XVIII – начале XIX вв. обосновался на Юге Российской империи, рассматриваются сложные процессы социальной адаптации представителей греческих торговых кланов в российском обществе. При сохранении национального самосознания под влиянием экономических и социокультурных факторов все же происходят коренные изменения в образе жизни, направлении деятельности, социальной принадлежности и ментальности греческой финансово-торговой аристократии.

Ключевые слова: Маврогордато, Хиос, род, купец, гильдия, Юг Российской империи, благотворительность, торговля, потомственный почетный гражданин, социальная адаптация, национальная самоидентификация.

Tomazov, V.V The Family of Mavrogordato: the Problem of Social adaptation and National Identification

In the article on the example of famous Greek family of Mavrogordato that settled on South of Russian Empire at the end 18th – beginning 19th centuries has been researched the difficult social adaptation processes of the Greek trade clans' representatives to the Russian society. They have kept national consciousness, but there were radical changes in their life's way, direction of activity, social status and mentality under act of economic and sociocultural factors.

Key words: Mavrogordato, the Chios, family, tradesman, guild, South of Russian Empire, charity, trade, honorary citizen by birth, social adaptation, national identification.

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

<i>Солдатенко В.Ф.</i> Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення	7
<i>Кривошея В.В.</i> Моделі пам'яті і державна політика пам'яті	26
<i>Веденєєв Д.В.</i> Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу	38
<i>Ганжуров Ю.С.</i> До питання актуалізації концептів національної пам'яті	53
<i>Любовець О.М.</i> Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні	71
<i>Бойко О.Д.</i> Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті	82
<i>Піскун В.М.</i> Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні	101
<i>Герасименко Л.С.</i> Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього	116
<i>Наумова І.Б.</i> Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції	135
<i>Огієнко В.І.</i> Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод	148
<i>Буряк Л.І.</i> Обриси, знаки, символи національної пам'яті в українській історіографії: фемінологічний контекст (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.)	161

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

<i>Лисенко О.Є.</i> Пам'ять про Другу світову в Україні як суспільний та світоглядний феномен.....	182
<i>Пулявець Р.І.</i> Друга світова війна: історична пам'ять і необхідність деміфологізації	194
<i>Яременко В.М.</i> 1 вересня 1939 та 22 червня 1941 року в споминах очевидців.....	207
<i>Іллюшин І.І.</i> Проблемні питання українсько-польських відносин ХХ ст. в суспільній свідомості і колективній пам'яті обох народів	228
<i>Стародубець Г.М.</i> Особливості використання образу «свого» та «чужого» в теорії та практиці бандерівського руху періоду Другої світової війни	248

ЗНАЧУЩІ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА ПОСТАТІ В ЛЮДСЬКІЙ ПАМ'ЯТІ

<i>Омельченко О.В., Соляр І.Я.</i> 22 січня 1918 и 1919 років в національній пам'яті галичан в міжвоєнний період ХХ ст.	259
<i>Ведмідь Л.А.</i> Проблеми опозиційного руху в Україні другої половини ХХ ст.: вітчизняна історіографія і національна пам'ять	271
<i>Короленко Б.А.</i> «Історична кривда» як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витоки, ідеологічне забезпечення та реалізація «нової» політики пам'яті	283
<i>Томазов В.В.</i> Рід Маврогордато: проблема соціальної адаптації та національної самоідентифікації.....	304

СОДЕРЖАНИЕ

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

<i>Солдатенко В.Ф.</i> Проблемы национальной памяти и задание ее научного обеспечения	7
<i>Кривошея В.В.</i> Модели памяти и государственная политика памяти.....	26
<i>Веденеев Д.В.</i> Национальная память украинского народа в контексте информационно-психологического влияния глобализированного мира	38
<i>Ганжуров Ю.С.</i> К вопросу актуализации концептов национальной памяти	53
<i>Любовец Е.Н.</i> Региональные особенности формирования национальной памяти в Украине	71
<i>Бойко А.Д.</i> Современный политический миф как инструмент конструирования исторической памяти	82
<i>Пискун В.Н.</i> Историческая память и коммеморация как способ объединения сообщества: украинские реалии в прошлом и сегодня	101
<i>Герасименко Л.С.</i> Историческая память в Украине: современное положение и вызовы будущего	116
<i>Наумова И.Б.</i> Проблемы исторической памяти в современных украинских исследованиях: дефиниции, функции, конструкции	135
<i>Огиенко В.И.</i> Культурная травма в современной иностранной историографии: концепт и метод	148
<i>Буряк Л.И.</i> Очертания, знаки, символы национальной памяти в украинской историографии: феминистический контекст (вторая половина XX – первая треть XX ст.)	161

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА

<i>Лысенко О.Е.</i> Память о Второй мировой войне в Украине как общественный и мировоззренческий феномен	182
<i>Пилявец Р.И.</i> Вторая мировая война: историческая память и необходимость демифологизации	194
<i>Яременко В.Н.</i> 1 сентября 1939 и 22 июня 1941 года в воспоминаниях очевидцев	207
<i>Ильюшин И.И.</i> Проблемные вопросы украинско-польских отношений в XX веке в общественном сознании и коллективной памяти обоих народов	228
<i>Стародубец Г.Н.</i> Особенности использования образа «своего» и «чужого» в теории и практике бандеровского движения периода Второй мировой войны	248

ЗНАЧИМЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ И ФИГУРЫ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

<i>Омельченко О.В., Соляр И.Я.</i> 22 января 1918 и 1919 годов в национальной памяти галичан в межвоенный период XX ст.	259
<i>Ведмидь Л.А.</i> Проблемы оппозиционного движения в Украине во второй половине XX века: отечественная историография и национальная память	271
<i>Короленко Б.А.</i> «Историческая обида» как идея и легитимационный фактор аннексии Крымского ханства Российской империей: происхождение, идеологическое обеспечение и реализация «новой» политики памяти	283
<i>Томазов В.В.</i> Род Маврогордато: проблема социальной адаптации и национальной самоидентификации	304

CONTENT

NATIONAL AND HISTORICAL MEMORY: NATIONAL AND HISTORICAL MEMORY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS

<i>Soldatenko, V.F.</i> Problems of national memory and task of its scientific providing	7
<i>Krivosheya, V.V.</i> Models of memory and state politic of memory	26
<i>Vyedyenyeyev, D.V.</i> National Memory of the Ukrainian people in the context of information-psychological effects of a globalized world	38
<i>Ganzhurov, Y.S.</i> To the question of actualization of concept of national memory	53
<i>Liubovets, O.M.</i> The regional peculiarities in forming of national memory in Ukraine.....	76
<i>Boyko, O.D.</i> Modern political myth as a tool for designing of historical memory	82
<i>Piskun, V.M.</i> Historical memory and commemoration as a means of uniting a community: Ukrainian realia in the past and the present.....	101
<i>Gerasymenko, L.S.</i> The historical memory in Ukraine: the present situation and future challenges	116
<i>Naumova, I.B.</i> Problems of historical memory in contemporary Ukrainian research: definitions, functions and constructions	135
<i>Ogienko, V.I.</i> «Cultural trauma» in modern foreign historiography: concept and method	148
<i>Buryak, L.I.</i> Outlines, signs, symbols of the national memory in the Ukrainian historiography: feminological context (the second part of the XIX-th – the first third of the XX-th century)	161

SECOND WORLD WAR

<i>Lysenko, O.E.</i> Memory about World War II in Ukraine as the public and world view phenomenon	182
<i>Pylyavets, R.I.</i> The World War II: historical memory and the need for demythologizing	194
<i>Yaremenko, V.M.</i> 1-st September and 22-d June in the Memoirs of the Eye-witnesses	207
<i>Iliushyn, I.I.</i> Difficult questions of Ukrainian-Polish relations in the 20th century in Public Consciousness and Collective Memory of both peoples.....	228
<i>Starodubets, G.M.</i> Special features of using the image of «own» and «strange» in the theory and practice of the Bandera movement in the period of the Second World War	248

MEANINGFUL HISTORICAL EVENTS AND FIGURES IN TO HUMAN MEMORY

<i>Omelchenko, O.V., Solyar, I.Y.</i> January 22, 1918 and 1919 in the national memory of Galicia in the interwar period of the twentieth century	259
<i>Vedmid', L.A.</i> Problems of opposition movement in Ukraine in the second half of XX age: domestic historiography and national memory.....	271
<i>Korolenko, B.A.</i> «Historical offence» as a idea and factor of legitimation of annexation of the Crimean khanate by the Russian empire: origins, ideological accompaniment and realization of «new» politics of memory	283
<i>Tomazov, V.V.</i> The Family of Mavrogordato: the Problem of Social adaptation and National Identification	304

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Олександр Дмитрович – доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя (м. Ніжин, Чернігівська обл.)

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Ведмідь Людмила Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Ганжуров Юрій Семенович – доктор політичних наук, професор, директор Парламентського видавництва (м. Київ)

Герасименко Людмила Сергіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Іллюшин Ігор Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Інституту славістики і міжнародних відносин Київського славістичного університету (м. Київ)

Короленко Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних

чинників Українського інституту національної пам'яті
(м. Київ)

Кривошея Володимир Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті
(м. Київ)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України
(м. Київ)

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті
(м. Київ)

Наумова Ірина Борисівна – молодший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Огієнко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Омельченко Олег Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора-вчений секретар Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Піскун Валентина Миколаївна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу джерел новітньої доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Соляр Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка

Томазов Валерій В'ячеславович – кандидат історичних наук, завідувач сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Яременко Вікторія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Наукове видання

Збірник наукових праць
«Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу.
Національна та історична пам'ять».

Сборник научных трудов
«Государственнические и цивилизационные достижения
украинского народа. Национальная и историческая память».
The Scientific Journal
«State Formation and Civilization Achievements
of the Ukrainian People. National and Historical Memory».

Засновник:

Український інститут національної пам'яті

Головний редактор *Солдатенко В.Ф.*

Заступники головного редактора: *Кривошея В.В., Веденєєв Д.В.*

Відповідальний секретар *Омельченко О.В.*

Художнє оформлення *Камінська А.А.*

Технічний редактор *Шалашенко Г.П.*

Підп. до друку 01.12.2011 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк офс. Гарнітура UkrainianSchoolBook.
Умовн. друк. арк. 20,75. Обл.-вид. арк. 16,8.
Наклад 350 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)
Тел. (044) 467-51-89

Надруковано СПД ПАЛИВОДА А.В.
м. Київ, пр-т Відродний, 95/Г, оф. 410